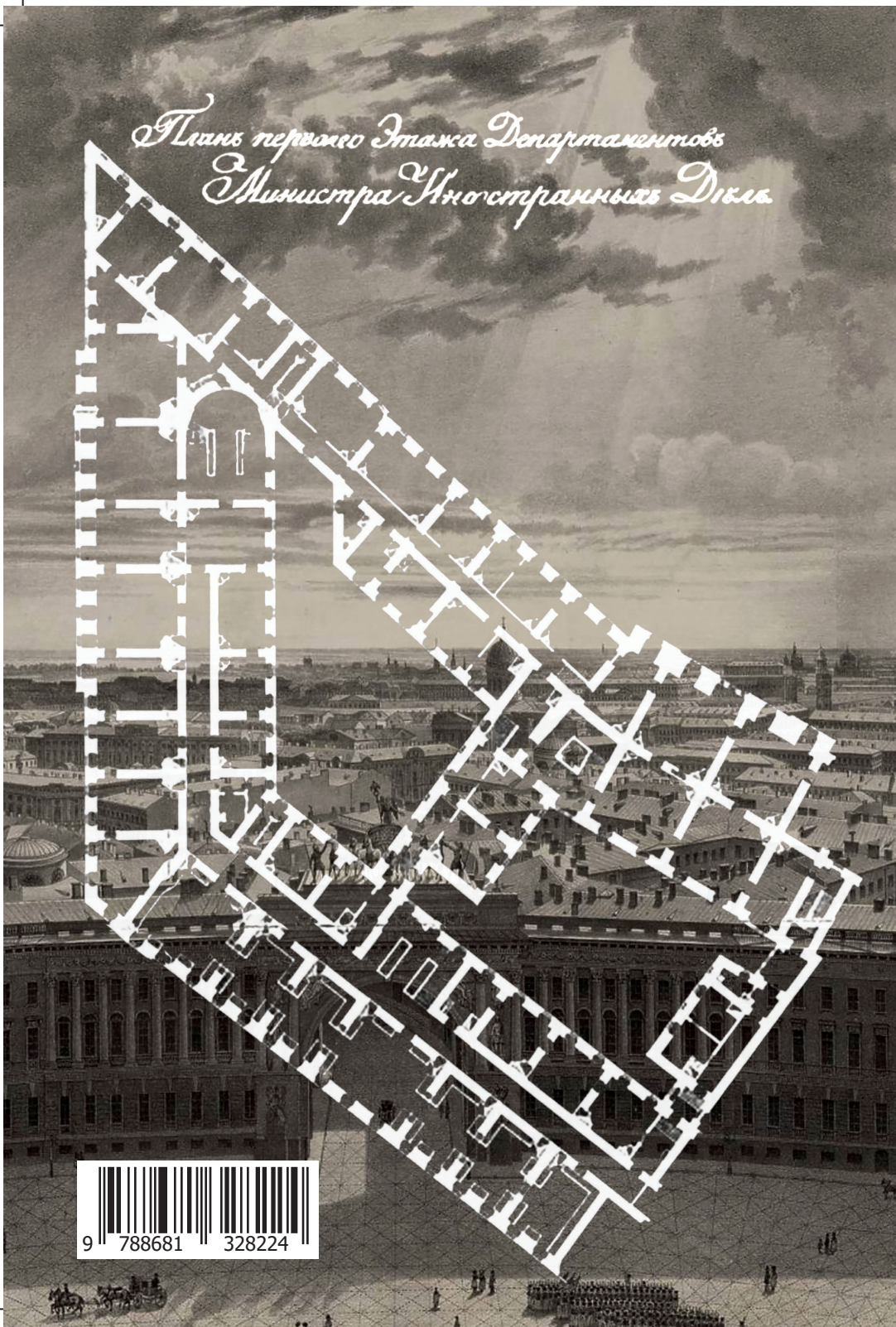

*Планъ первого Этажа Департаментовъ
Министра Иностранныхъ Дѣлъ.*

Руски дипломатски представници у Београду у личним белешкама и успоменама на прелому 19/20. века

**Руски дипломатски представници у Београду
у личним белешкама и успоменама на прелому 19/20. века**

**Руски дипломатски представници у Београду у личним
белешкама и успоменама на прелому 19/20. века**

Приредили: Алексеј Тимофејев и Јелена Миронова

**Руски дипломатски представници у Београду у личним
белешкама и успоменама на прелому 19/20. века**

Приређивачи

Алексеј Тимофејев

Јелена Миронова

За издавача

Ирина Антанасјевић, директор
Руски научни институт у Београду

Рецензенти

Јарослав Вишњаков

Горан Милорадовић

Превод

Јована Перишић

Лектура и коректура

Биљана Рацковић

Прелом

Ђорђе Секерезовић

Дизајн корице

Дарија Тимофејев

ISBN 978-86-81328-22-4

На предњој корици:

Црква Св. Александра Невског у згради царског Министарства
иностраних дела (1828) у којој се поводом празника и сахрана
окупљало руско дипломатско особље; печат Библиотеке Азијског
департамента Министарства иностраних дела Руске царевине

На задњој корици:

Фотографија и план зграде Министарства иностраних дела Руске
царевине, где се, између осталих установа, налазио и Азијатски
департамент Министарства иностраних дела

АРХИВ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ
ЦЕНТАР ЗА РУСКЕ И ИСТОЧНОЕВРОПСКЕ СТУДИЈЕ
„МИРОСЛАВ ЈОВАНОВИЋ“ ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ
РУСКИ НАУЧНИ ИНСТИТУТ

**РУСКИ ДИПЛОМАТСКИ
ПРЕДСТАВНИЦИ У БЕОГРАДУ
У ЛИЧНИМ БЕЛЕШКАМА
И УСПОМЕНАМА НА ПРЕЛОМУ
19/20. ВЕКА**

Приредили: Алексеј Тимофејев и Јелена Миронова

Београд, 2024.

Садржај

Руске дипломате у Краљевини Србији	7
1. Успомене на службовање у Србији	
Р. Р. Розена, руског посланика у Београду, 1895–1897.....	29
2. Дневничке белешке о служби у Београду	
Ј. В. Сабљина, аташеа руског посланства у Београду, 1898–1902.....	59
3. Успомене Б. Симића, припадника организације Црна рука, на Н. Г. Хартвига, руског посланика у Београду, 1909–1914.....	119
4. Дневничке белешке А. И. Верховског, генералштабног капетана, о стажирању код руског војног аташеа В. А. Артамонова у Београду са задатком да проучи српско искуство балканских ратова, 25. јануара – 1. марта 1914.....	159
5. Сећања В. А. Артамонова, руског војног агента у Србији, на своју предратну службу у Београду, 1909–1914.....	193

проф. др Алексеј Тимофејев,
научни саветник Института за новију историју Србије
(Београд, Србија)

др Јелена Миронова,
виши научни сарадник Института свеопште историје
(Москва, Русија)

Руске дипломате у Краљевини Србији

У домен српске дипломатије спадају мисије великих српских богомоља, манастира, митрополија и патријаршије од 15. до 18. века, као и мисије српских депутација, представника, изасланика и капућехаја за време аутономије коју је Србија изборила у Првом и Другом српском устанку, а после уз помоћ преговарачких вештина одржавала све до српско-труских ратова 1876–1878. У овом последњем периоду у Србију су почеле да долазе и привремене мисије страних држава, па и стална конзулска претставништва. Ипак, овде се радило о специфичном троуглу дипломатских односа – страним представништвима у аутономној Србији у оквиру Османске царевине. Први представник руске дипломатије био је Константин Константинович Родофиникин (1760–1838), који је боравио у Београду 1807–1809.¹ Након тога сталну дипломатску мисију у Србији вршио је руски конзул Герасим Васиљевич Вашћенко (1790–?)², који је представљао Русију 1838–1843. Након њега,

-
- 1 С. Новаковић, Константин Константиновић Родофиникин: биографске белешке, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1908; А. Ивић, Бегство Константина Родофиникина из Србије // Архив за правне и друштвене науке, год. 28, коло 2, књ. 36 (53), бр. 1–2.
  - 2 Р. Љушић, Руски конзул Вашћенко о приликама у Босни и Херцеговини крајем тридесетих и почетком четрдесетих година XIX века // Историјски часопис, књ. 29–30 (1982–1983).

руски конзул је, поред других конзула европских држава, био стално присутан у Београду. За непуне четири деценије до стицања независности у Београду се изређало чак осам конзула: Јаков Иванович Данилевски 1843–1849; Дмитриј Сергејевич Љовшин 1849–1851; Фјодор Антонович Тумански 1851–1853. (преминуо је на дужности у Београду); Николај Јакимович Мухин 1853–1856. (постављен, али је рад ометан због Кримског рата); Михаил Рафаилович Милашевич 1856–1860; Александр Георгијевич Влангали 1860–1863; Николај Павлович Шишкин 1863–1875, Андреј Николајевич Карцов 1875–1877³. Последњи руски конзул у Београду Александр Иванович Персијани био је постављен у августу 1877. Након годину дана на снагу су ступиле одлуке Берлинског конгреса, Србија је постала независна држава, а Персијани је стао на чело руског посланства. Посланство независне Србије се такође формира тек након 15. јануара 1879, када је Скупштина изгласала а кнез Милан након три дана парафиром Закон о дипломатским заступништвима и конзулатима српским у иностранству. Овај закон доводи до уздизања српске представничке мреже у околним значајним градовима (Стамбол, Беч и Букурешт) до нивоа посланства и успостављања српске дипломатске мреже у Атини, Берлину, Лондону, Паризу, Петрограду, Риму, на Цетињу и у Софији.⁴ Између осталог 1. марта 1879, одлуком М. Обреновића и на предлог Ј. Ристића, председника министарског савета и министра иностраних дела, био је за српског изванредног посланика и опуномоћеног министра код Његовог величанства руског цара постављен Милосав Р. Протић, члан I класе касациног

---

3 Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали, т. 2: Друштвене и политичке везе 1804–1878, приредили М. Јовановић, Л. В. Кузмичева, А. Тимофејев, Е. Иванова, Београд–Москва, 2011.

4 В. Љ. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, Београд, 2005; Ђ. Лопичић, *Конзуларни односи Србије (1804–1918)*, Београд, 2007.

суда.⁵ Протић (1828–1890)⁶ је, као и његов руски визави, вршио функцију изасланика владе још пре постављења за посланика. Био је упућен у Русију 1876, почетком српско-турског рата, да тражи оружје и зајам, а и да извиди званичне планове. Баш је њему зла судбина доделила да буде први весник који је обавестио Ј. Ристића о томе да руски канцлер Горчаков сматра да Србија неће добити рат, да је у рат ступила против воље званичне Русије и да Аустрија неће допустити значајно проширење Србије те стога рат неће донети значајне користи у смислу територијалног ширења према српским пределима Босне и Херцеговине.⁷ Исти тај Милосав Протић је 2. маја 1879. предао шефу руске дипломатије Горчакову акредитацију. Цару се представио лично тек 23. јуна, тако да су баш 1879. у правом смислу биле успостављене билатералне дипломатске везе између Србије и Русије. Посвећујемо овај мали зборник докумената 145. годишњици овог догађаја.⁸

Желели смо да сакупимо на једном месту мање познату мемоарску грађу о царскоруским дипломатским представништвима у Београду. Српска историографија већ зна за два волуминозна издања мемоарске грађе руских дипломата који су вршили своју дужност у Београду уочи и за време Другог светског рата, чији су аутори отправник послова В. Н. Штран-

5 „Милан М. Обреновић IV по милости божијој и вољи нароода Књаз Српски“ // Српске новине, бр. 51 од 6. марта 1878.

6 Милосав Р. Протић, Некролог // Мале новине, бр. 10, 16. августа 1890. Фотографија посланика у униформи сачувана је само на споменику на Новом гробљу у Београду, одакле се и преноси у свим публикацијама.

7 П. Милосављевић, Припреме Србије за рат са Турском 1876 // *Balkanica*, бр. X, 1978; С. Рајић, Руски добровољци у Србији 1876. Тематски зборник радова // *Русские добровольцы в Сербии 1876 г.*, Београд, 2022.

8 S. Rajić, *First Audience with the Emperor of Russia. One Hundred and Forty-Five Years Since the Establishment of Official Diplomatic Relations Between Serbia and Russia in 1879*, *Herald of the Russian Academy of Sciences*, 1, 12005.

дман⁹ и посланик Г. Н. Трубецкој¹⁰. Познате су и успомене руских дипломата са Цетиња, које је руска царска дипломатија схватала као другу српску престоницу.¹¹ Наравно, постоји и друга мемоарска грађа везана за руске дипломатске представнике која још није објављена на српском или на језику оригинала.

Тежили смо да проверимо веродостојност теорија за-вера о царској руској дипломатији на Балкану које су жељно ширили савременици. Најбољи пример тих теорија су радови Д. Уркварта (1805–1877), који је сумњао у свемоћност руских дипломатских службеника и многодеценијско планирање руског министарства иностраних дела.¹² Уосталом, од исте митоманије страдали су и каснији много познатији истраживачи попут тандема оснивача модерне левичарске идеологије: „А спољна политика је свакако област у којој је царизам јак, веома јак. Руска дипломатија формира неку врсту модерног језуитског реда, довољно моћног да превлада, ако је потребно, чак и царске хирове и корупцију у сопственој средини, да би се све више раширила (...) Било је то тајно друштво, првобитно регрутовано од страних авантуриста, што је подигло Руско царство до садашње моћи. Са гвозденом упорношћу, непоколебљиво идући зацртаном циљу, не заустављајући се ни

---

9 В. Н. Штрандман, Балканске успомене, уред. Ј. Качаки, Београд, 2009; В. Н. Штрандман, Балканские воспоминания, ред. А. Л. Шемякин, Москва, 2014.

10 Г. Н. Трубецкој Русская дипломатия 1914–1917 гг. и война на Балканах. Монреаль, 1983; Г. Н. Трубецки, Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија, уред. Д. Михаиловић, Београд, 1994.

11 Н. М. Потапов, Русский военный агент в Черногории: в 2 т. Т. 1: Донесения, рапорты, телеграммы, письма 1902–1915 гг.; Т.2: Дневник 1906–1907, 1912, 1914–1915 гг. Москва–Подгорица, 2003; Ю. Я. Соловьев, Воспоминания дипломата 1893–1922. Москва, 1959, с. 263.

12 D. Urquhart, How Russia tries to get into her hands the supply of corn of the whole of World, London, 1859; D. Urquhart, Russia, If Not Everywhere, Nowhere: A Correspondence, London, 1867.

на каквој издаји, убиству иза угла, улизивању, не шкртарећи ни на каквом миту, неопијена победама, не клонући духом у поразу, ходајући преко милиона војничких лешева и преко бар једног царског леша – ова банда, колико бескрупулозна толико и талентована, допринела је више од свих руских армија ширењу граница Русије од Дњепра и Двине преко Висле, до Прута, Дунава и Црног мора, од Дона и Волге иза Кавказа, до извора Окса и Јаксарта; управо је она допринела да Русија постане велика, моћна, страховита и отворила јој пут ка светској доминацији¹³.

Јасно је да руска дипломатска школа има дубље корене од 18. века. Већ од прве половине 16. века Русија је била „држава са огромним копненим границама, са великим бројем крајње разноликих сусједних држава са великим разликама на културном, језичком, религиозном плану (...) можемо рећи да је доказ успешног функционисања руске дипломатске службе у 17. веку стабилна спољнополитичка линија Русије у том периоду“¹⁴. Русија је имала већ од прве половине 16. века разгранату дипломатску службу и јединствен орган спољне политике који у том тренутку нису имале ни Енглеска ни Француска. То је био посебни спољнополитички орган „Посољски приказ“ односно посланичка канцеларија, која је достигла свој врхунац средином 17. века. Касније је наставила свој развој од 1718. као „Колегијум иностраних дела“, а од 1802. као „Министарство иностраних дела“. Структура дипломатске службе била је врло разрађена, нарочито за време владавине последњег руског цара, када је тадашњи министар спољних послова Михаил Николајевич Муравјов преименовао 1897. Азијски департман руског МИД-а у Први департман, а

13 Ф. Енгелс, Внешняя политика русского царизма (декабрь 1889 – февраль 1890 г.) // Сочинения, т. 22, Москва 1962, с. 14.

14 Д. Тимофејев, Из историје дипломатских односа Русије и Шведске у XVII в. на примјеру дипломате, шпијуна, пребјеглице, преводиоца Г. К. Котошихина // Историјски записи, година ХСIV, 3–4/2021.

Департман унутрашњих односа у Други департман. Азијски департман се налазио у две огромне сале са ормарима, столовима, папирима и службеницима у „згради на Певческом мосту“ испред Зимског дворца. У једној просторији је било одељење за Блиски исток (уз Балкан) које је укључивало више одсека (столова), у другој просторији одељење за Персију, Кину, Јапан, Кореју и остатак Далеког истока (уз Америку) такође са више одсека (столова). Шеф одсека (односно појединачног великог стола) био је референт VIII класе, изнад њега је био виши шеф – обично референт VII класе, а обојица су били потчињени шефу одељења и референту VI класе, који је био главни у целој просторији. На супротној страни од Азијског департмана, у малој просторији која гледа на двориште, налазила се канцеларија заменика директора департмана. Са њим су комуницирали само шефови, а он се ретко појављивао у салама и скоро никада није прилазио столовима. Стално је седео у свом кабинету и радио. Најзад, постојао је и директор, односно начелник Департмана. „Долазили су му најразличитији посетиоци, од страних амбасадора и изасланика и отмених дама до црногорских избеглица и српских студената.“ Улаз у зграду и код њега је био слободан за странке из земље и иностранства, али безброј курира на улазу вршило је тријажу (по његовим упутствима) и на тај начин није свако био у могућности да дође пред „високе очи“.¹⁵ С друге стране, очито субјективно, друго лице свете тројнице „марксизма-лењинизма“ претерује када тврди да је руска дипломатија представљала јединствени тајни ред чији су планови били усмерени ка процвату државе или ширењу империје. Крајем 19. века руском дипломати, још као младом приправнику, било је више него јасно: „Када сам ушао у министарство, замишљао сам да је министарство нешто јединствено, чврсто уједињено. Министар спољних послова ми је деловао као диригент који води добро уређен оркестар.

---

15 П. С. Боткин, Картинки дипломатической жизни, Париж, 1930, с. 20.

Није тако. Ако се министарство може упоредити са оркестром, онда се не може рећи да је међу музичарима владала хармонија. Прво, у суштини нема јединственог диригента¹⁶. На исту нејединственост система више пута су обраћали пажњу и аутори мемоара које објављујемо у овом зборнику.

Одређени увид у унутрашњу мотивацију и понашање појединаца нуди грађа коју објављујемо у овом зборнику уз коментаре. Ову грађу усмерили смо на премошћавање празнина насталих између тема које смо у скорије време покривали објављивањем извора. Релативно скоро учествовали смо у приређивању грађе и материјала везаних за руско-српске односе у периоду Мајског преврата 1903.¹⁷ и Првог светског рата.¹⁸ Зато смо се одлучили за грађу о периодима затишја у којима је клијало семе будућих бура и у којима су смиривани духови након старијих потреса.

Успомене барона Романа Романовича Розена (1847–1921) које се тичу Србије покривају период таквог смиревања духова након одласка из Србије немирног и крутог А. И. Персијанија.¹⁹ Розен је рођен у немачкој породици са

---

16 П. С. Боткин, Картинки дипломатической жизни, Париж, 1930, с. 27.

17 1903: преврат у Србији у документима руских архива, прир. А. Тимофејев, Я. Вишняков, М. Перишић, Београд–Москва, 2023.

18 Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата, прир. А. Тимофејев, Д. Кремић, Београд, 2014; Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов, сост. А. Тимофеев, Я. Вишняков, Г. Милорадович, Москва, 2014.

19 Александар Иванович Персијани (1842–1896), руски дипломата који је 1862. завршио Александровски лицеј и одмах након тога ступио у службу у Азијском департману Министарства иностраних послова. Од 1866. постављен је за млађег, а затим старијег секретара мисије у Атини. Затим је од 7. 8. 1877. службовао у Србији: прво дипломатски агент и генерални конзул, од 12. 8. 1878. министар резидент, од 10. 3. 1889. изасланик. Посебно је ојачао његов ауторитет након абдикације краља Милана. Као резултат Миланових интрига, у лето 1894. Персијани је напустио Србију, а 1895. званично је опозван са дужности посланика,

источних обала Балтика, а ове су породице у Русији називали „остзејским Немцима“, а у Немачкој – „руским Немцима“. Од тих људи се формирао значајан део административних елита царске Русије. У првим генерацијама нису имали свест о етничкој припадности Русима и зато су гајили само личну лојалност царевима, што је било врло корисно, били су махом вестернизовани по укусима и аустрофилски расположени по симпатијама. Наравно, у каснијим генерацијама ових породица долазило је до природне асимилације и онда се формирао апсолутно супротан тип – славенофилски и антиаустријски оријентисаних особа, без губљења лојалности владару и урођене немачке дисциплинованости у понашању и раду. У низ ових других спадали су А. Ф. Хилфердинг (1831–1872) или Н. Х. Хартвиг (1857–1914). Розен сигурно није био припадник ове друге групе, али није био ни чист представник прве групе и представљао је типичан пример „прелазног облика“ из „руских Немаца“ у „Русе немачког порекла“. Био је син вицегубернера Естланда барона Роберта Готлиба фон Розена (1790 – ?) и руске племкиње Јелизавете Захаровне Суханове. Након школе и првих година факултета у Ревелу и Дерпту, преселио се у Санкт Петербург, где је завршио Правни факултет. Службу је започео у јуну 1868. у Министарству иностраних дела, у коме није имао неке добре везе и морао је да напредује захваљујући властитом труду и социјалној интелигенцији.

У том је периоду у руском МИД-у сматрано је да је одлазак из Европе на Далеки исток (или још горе у Нови свет) врло тешка и слабо перспективна ствар и пут тамо није био сматран за неку привилегију. Тако Боткин пише: „место у Вашингтону је заиста било слободно и нико га, очигледно, није желео. Један од мојих шефова, када сам му отворено изразио

завршивши на тај начин своју дипломатску каријеру. Интересантно је да је његов син Иван Александрович (1871–1930) такође био руски дипломата, преселио се у Београд након Октобарске револуције и до своје смрти радио у Министарству иностраних послова Краљевине СХС.

жељу, погледао ме је својим бледим очима и рекао: ‘Јесте ли мислили да ћете ускоро добити стално радно место у централном одељењу?’ Други [надређени], очигледно узевши моју судбину к срцу, желео је да ми да добар савет: ‘Чекај, рекао је, не жури. Ускоро ће бити упражњено место другог секретара у Берну. Можда ћете моћи да добијете овај састанак. Берн је досадно место, али је и даље у центру Европе, а не на крају света, као Вашингтон’. Чудно је како нису популарни удаљени постови. Америка се посебно избегава... ‘Побогу, кажу, писма одатле у Русију стижу тек за три недеље!’... Осим тога, Америка је плашила због високих трошкова живота. Постојало је још једно размишљање чисто службеног карактера, које је тако јасно изнео један мој пријатељ, службеник: ‘одлазити у Америку – то је исто као и отићи добровољно на онај свет. Ко је икада стигао тамо – пао је под поклопац! Нећеш изаћи одатле, драги мој. Отписан си! Сви ће те заборавити!’²⁰ Ипак, Розен је писао мемоаре у САД-у, за америчку јавност, и био је врло сиромашан у том тренутку. Вероватно је зато, за разлику од П. С. Боткина (који је писао у Паризу), испустио успомене о доминантном односу у царскоруском МИД-у према далекоисточним и прекоморским дипломатским мисијама. Уместо тога навео је да је од младих година био заљубљен у историју и државни систем САД-а. То изгледа врло мало вероватно с обзиром на његово порекло и околину у којој је студирао. С друге стране, ове „накнадне исправке“ сигурно нису толико значајне, док је Розен о Србији и њеној изумрлој династији писао када га овде више ништа није ограничавало.

Барон Розен започео је каријеру у одељењу Далекосточних дела Азијског департмана руског Министарства иностраних дела. Радо је преузео положај у Јапану, био је: вицеkonzул у Јокохами (1872–1875), секретар амбасаде (1877–1879) и отправник послова у Токију (1879–1883) и најзад – генерални

---

20 П. С. Боткин, Картинки дипломатической жизни, Париж, 1930, с. 32.

конзул у Њујорку (1884–1890). Са овог руководећег положаја отишао је на положај посланика и опуномоћеног министра у Мексику (1890–1895), Србији (1895–1897), Јапану (1897–1899), Баварској (1899–1901), Грчкој (1901–1902), Јапану (1903–1904) и САД-у (1905–1911). Највеће његово дипломатско постигнуће било је потписивање протокола о корејском питању са јапанским министром иностраних послова бароном Нишијем, 12. априла 1898. Као врсни познавалац Јапана, био је заговорник попуштања руско-јапанских односа и разграничења сфера утицаја у Кореји и Кини, видевши брзи успон Токија који су у Санкт-Петербургу врло дуго занемаривали. Инсистирао је на повећању руских гарнизона у Манџурији и јачању Порт Артура. Розен је именован за амбасадора у САД-у и у том својству током мировних преговора у Портсмуту био је други представник Русије (иако није учествовао у преговорима). У августу 1911. био је именован у Државни савет и на том положају стално је истицао то да ће савез Русије са Француском и Енглеском неминовно увући државу у рат са Немачком, чије би последице, чак и ако би Немци били поражени, биле неповољне за Русију. Уз све то, није био конзервативац и путовао је крајем 1916. у саставу делегације Думе у Лондон, Париз и Рим. Ово путовање је било тренутак када су превратничке снаге у Думи добиле зелено светло у савезничким главним градовима за активнији притисак на Николаја II, што се и завршило Фебруарском револуцијом 1917.²¹ После бољшевичке револуције Розен је напустио Русију и стигао у Шведску, где је добио подршку дугогодишњег америчког посланика у Стокхолму А. Н. Мориса, свог млађег другара и зета В. Х. Ротшилда. Уз његову љубазну помоћ отпутовао је у САД, где је морао у позним годинама (72) да се прихвати посла возача. Тамо је превео на енглески језик своје оспежне мемоаре,

---

21 А. Тимофејев, М. Пиљак, Руска револуција 1917. у очима Краљевине Србије, Београд–Вишеград, 2017.

које је објављивао у илустрованом америчком недељнику *The Saturday Evening Post*. Приредио је за штампу и пуно издање своје књиге, које пак није видео јер је погинуо у саобраћајној несрећи 31. децембра 1921. у Њујорку.²² Ова књига у наше време представља прави раритет и посебно је интересантна јер уноси светлост на деликатни период у руско-српским односима када је Русија покушала да се помири са повратком, очиглено несимпатичног за руске цареve, экс-краља Милана и владавином В. Ђорђевића чији су погледи такође били сасвим супротни од симпатија према Русији.

Јевгениј Васиљевич Сабљин (1875–1949) био је супротан Р. Р. Розену по свом пореклу. Рођен је у граду Новочеркаску, у области донских козака, у имућној племићкој козачкој породици. Отац му је био службеник царског двора и дошао је до звања генерал-мајора. Сабљин је завршио 1898. елитни Александровски лицеј, који је школовао децу из племићких породица. По завршетку Лицеја одмах је ступио у Азијски депарتمان, у коме је познавао тадашњег начелника департамана А. К. Базилија. Већ следеће године добио је релативно престижно место где није било досадно, постојала је могућност за развој каријере и одређена конкуренција за то место (јер се радило о пределима географски блиским главним градовима Русије). Новембра 1899. постављен је на службу у руској мисији у Београду, на дужност аташеа, где је 1903. напредовао до положаја другог секретара мисије. Затим је (попут других чланова мисије) пребачен из Београда за секретара генералног конзулата у Тангеру (Мароко). Већ у октобру 1908. био је премештен на положај првог секретара мисије у Техерану. Његове активности на овој дужности привукле су пажњу цара Николаја II. У децембру 1914. био је упућен на располагање руском посланику у Лондону, где је децембра 1915. постављен

---

22 Д. С. Кабанов, А. И. Кубышкин, А. И. Сизоненко, Его называли «Дипломатическая Кассандра», Москва, 2010.

за првог секретара овог посланства. Након Фебруарске револуције 1917. Привремена влада је именовала Сабљина за саветника амбасаде. На његов даљи животни пут утицала су октобарска дешавања у Петрограду. Заједно са апсолутном већином руског дипломатског кора у иностранству одбио је да се потчини бољшевичкој власти. Најзад, 1919. постао је отправник послова белогардејске владе у главном граду Енглеске. Када је дошло до успостављања дипломатских односа између Британије и СССР-а 1924. године, изабран је да заступа интересе руске колоније у Лондону. Од тог тренутка до краја свог живота био је представник Савета руских амбасадора, формираног почетком 1921. Изнајмио је кућу у Кенсингтону, 1924. године, и у њој основао Руски дом у Лондону. Био је ктитор Руске цркве у Лондону и благајник Руског заграничног Црвеног крста у Лондону.

Незавршени мемоари, које објављујемо у целини, обухватају раздобље из периода када је Сабљин дипломирао на Александровском лицеју и ступио у службу у Министарству иностраних дела и касније његов рад у Београду. Сабљин је са извесним закашњењем почео да прави белешке, не раније од 1905, вероватно током службе у Мароку, где му је било досадно и недостајао му је пун авантура, променљиви период службовања у Београду. Документ је свеска у кожном повезу са фотографијом залепљеном на првој страници. На слици су старији мушкарац и жена. Требало би претпоставити да су то родитељи аутора: Василиј Федорович и Надежда Федотовна Сабљин. Успомене је писао различитим приборима за писање, у релативно малим пасусима. Рукопис је углавном јасан, али понекад постаје врло жустар и скоро је нечитљив. Текст обухвата период од 1898–1902, али се завршава неочекивано, без краја. Свеска са мемоарима дипломате чува се у Руском архиву Универзитета у Лидсу (Leeds Russian Archive. MS. 1285/77). Желимо да се посебно захвалимо архивисти

Ричарду Дејвису на његовој љубазности и спремности да увек пружи помоћ и савет.

Следећа два документа се односе на период уочи Првог светског рата када су на челу руске дипломатије у Београду биле две снажне фигуре, добро познате историчарима: врсни дипломата Николај Генрихович Хартвиг (1857–1914), заменик директора 1897–1900, а након тога (1900–1906) директор Азијског одељења МИД-а и посланик у Персији и Србији, и генерал-мајор Виктор Алексејевич Артамонов (1873–1942), руски војни агент. Потоњи је као руски војни агент радио у Грчкој 1907–1909. и 1909–1918. у Србији. Након тога је Артамонов био представник Дењикина и Врангела у Београду 1919–1920. Активно је учествовао у пресељењу у Србију руских кадетских корпуса и женских института и служио је у војсци Краљевине СХС. И Хартвиг и Артамонов преминули су у Србији. Хартвиг у Београду 1914, где и почива на Новом гробљу. Виктор Артамонов је преминуо 23. августа 1942. у болници у Панчеву, где је сахрањен. Нажалост, први није стигао да остави мемоаре, а од мемоара другог је сачуван и објављен врло мали део, о чему ћемо писати у даљем тексту.

Зато смо желели да попунимо празнину са две персоналне белешке људи који су их блиско познавали. О Хартвигу објављујемо мемоарску белешку Божица Симића (1881–1966), официра црнорукца. Био је учесник Мајског преврата и четничке акције у Старој Србији и Македонији, током Првог светског рата након учешћа у борбама отпутовао је у Русију, где су од ратних заробљеника формиране добровољачке јединице за појачање српске војске. На Солунском процесу, поред Мустафе Голубића био је у оној групи српских официра црнорукаца који су се определили за чврсту сарадњу са војном обавештајном службом царске и совјетске Русије. По завршетку грађанског рата отишао је у Француску, где је такође одржавао везе са Голубићем. Вратио се у Југославију 1936. када је добио амнестију. Учествовао је у совјетско-југословенским

преговорима након 27. марта 1941. За време Другог светског рата радио је у структурама избегличке власти, али крајем рата је пришао новим властима у Југославији. Био је постављен за амбасадора ФНРЈ у Турској 1945. и остао је на том положају све до 1948, када је повучен и вратио се у Београд²³. Његова белешка о Хартвигу објављена је у часопису *Нова Европа*, чије је наслеђе добро познато.²⁴ Међутим, због значаја овог прилога сматрамо да заслужује да буде објављена уз обимне коментаре који помажу бољем разумевању овог предмета. Своје мемоаре допуњавао је увидом у дипломатске архиве царске Русије, који су му били доступни након отварања архива после Октобарске револуције.

Приказ предратне делатности В. А. Артамонова покушаћемо да допунимо на основу кратких дневничких белешки А. И. Верховског. Пре свега мора да се каже да је лична архива Артамонова била пренета из Србије током бекства антикомунистички расположеног дела руске емиграције и завршила је у личним архивама руских емиграната у САД-у уз корпус докумената РОВС-а однетих из Београда 1944. Међутим, аутори овог прилога немају информације о томе где се сада налазе мемоари В. А. Артамонова (чији је део био објављен у Немчкој 1938. у већ поменутој публикацији). У сваком случају, одређену светлост на односе Артамонова и Верховског баца кратак дневник овог потоњег, који је сачуван у личном архиву његовог рођака. Мајка Верховског се преудала и добила је ћерку Татјану Огранович, која је преживела и стрељање брата и блокаду Лењинграда и доживела дубоку старост. Овај дневник је објавио новинар и колекционар Јуриј Сафронов 2014. годи-

---

23 А. Животић, Божин Симић о себи // Жупски зборник: часопис за историјска, културолошка и природњачка истраживања Жупе, 2008 (3), с. 253–259.

24 М. Циндори-Шинковић, *Нова Европа: (1920–1941): библиографија*, Београд, 2010; *Нова Европа: 1920–1941: зборник радова, Међународни научни скуп Часопис Нова Европа*, Београд, 2010.

не. Публикација је добила толико „пропратних“ материјала и допуна да се сам текст документа фактички губи у њему. Поред тога, приређивач није био професионални истопричар и направио је више грешака у разјашњавању имена и географских назива. Сматрамо да, уз српски превод и детаљне коментаре, ових неколико страна може бити корисно за разумевање саме фигуре А. И. Верховског, кога је теорија завере прогласила за једног од непосредних координатора атентата.

Наиме, своју дневничку грађу из касијег периода Верховски је већ објављивао и сам.²⁵ Посебно су трагичне његове успомене које је написао 1937. и које су објављене 1959, двадесет једну годину након писања и двадесет две године након његовог хапшења и стрељања. У том постхумном издању мемоара чак се и не наводи да је био ухапшен и стрењан, већ да је преминуо (и то са погрешном годином стрељања). У њему белешке почињу са 1. августом 1914, односно са његовим путовањем са београдске железничке станице у вагону са неким немачким трговцем. Долазак у Београд поменут је врло кратко али јасно: „Као официр Генералштаба дошао сам у Србију са задатком да проучим разлоге њених победа у борби против Турске и Бугарске и сада жури да се вратим у штаб 3. финске стрељачке бригаде.“²⁶ Поменуо је и своје раније животно искуство супротстављања царској власти: „Када су 9. јануара 1905. (а тада сам био водник Владарове личне чете и његов млађи ађутант) у корпус стигли копљаници, такође његови млађи ађутанти, имали су кржаве оштрице сабаља након окршаја са радницима, био сам огорчен: ‘Оружје нам је дато да бисмо штитили отаџбину, а не да се боримо са нашим народом’. Због тога сам деградиран из гарде и протеран у јединицу линијске војске која се борила против Јапана. После прве борбене операције добио сам награду и повратак официрског

25 А. И. Верховский, Россия на Голгофе: (из походного дневника 1914–1918 гг.), Петроград, 1918.

26 А. И. Верховский, На трудном перевале, Москва, 1959.

чина“. Више од тога, њега су уредно промовисали у наредна звања и дозволили су да упише Николајевску академију Генералштаба, а кад ју је успешно завршио, дали су му одликовање и као награду право да отпутује у иностранство да напише свој квалификациони рад. Исто је потврдио у својим успоменама и В. А. Артамонов, који је такође поменуо „да је Верховски био склон према социјалистичким погледима у младости“, али је то исправио јуначким држањем у руско-јапанском рату. Дао је и прецизнији назив квалификационог рада А. И. Верховског „Вођење трупа у Балканском рату 1912/1913“.²⁷ Детаљнији увид у ратну биографију јунака показује да је казна била врло блага – он је био деградиран не у војнике већ у звање млађег подофицира. Након доласка у бригаду 20. маја 1905, Верховски је почетком јуна упућен у Главни стан главнокомандујућег и 18. јуна распоређен је у обезбеђење главног команданта. Даље се дешава врло срећна епизода – у ноћи 28/29. јуна 1905. истакао се учешћем у заробљавању групе јапанских официра и одликован је Орденом Св. Георгија 4. степена, а 1. августа 1905. за ово војно одликовање унапређен је у потпоручника (са стажом у чину од 18. јуна 1905). Са службеног пута стигао је 6. августа у 35. артиљеријску бригаду и постављен је за писара 1. батерије.²⁸ Може се рећи да је његова даља каријера сведочила да је цар опростио младом официру. У последњим месецима постојања царске Русије А. И. Верховском је било поверено место које би га, у случају победе, убележило у прве редове руске војне славе. Био је постављен за представника копнених снага у планирању искрцавања за заузимање Трапезунда, а у фебруару 1917. на положај начелника штаба посебне Црно-морске дивизије, формиране у Севастопољу, која је требало

---

27 V. A. Artamonov, *Erinnerungen an meine Militärattachézeit in Belgrad // Berliner Monatshefte zeitschrift für neueste geschichte*, Berlin, 1938 (16), Juli–August, s. 592–593.

28 С. Н. Полторак, *Военная и научная деятельность Александра Ивановича Верховского*, Санкт-Петербург, 2014.

да заузме Босфор. Ипак, млади официр није опростио цару и био је пресрећан у првим данима Фебруарске револуције! Активно је подржавао Фебруарску револуцију и у марту 1917. изабран је за члана Севастопољског савета војника, морнара и радника. Придружио се Партији социјалистичких револуционара, предводио је демонстрације јединица севастопољског гарнизона 1. маја 1917. Одлуком Привремене владе 2. априла 1917. унапређен је у генералштабног пуковника и потом од 31. маја (12. јуна) био је постављен за команданта трупa Московског војног округа. У августу 1917. био је противник генерала Л. Г. Корнилова. По његовом наређењу, Корниловљеве присталице у Москви су ухапшене или смењене са положаја, а извршени су претреси у московском одељењу Савеза официра војске и морнарице. На тај начин био је спреман да погази не само официрску заклетву већ и официрско другарство према својим дојучерашњим ратним друговима револуционарним официрима. За то му је следила награда те је од 30. августа (12. септембра) 1917. био постављен за министра војног уз унапређење у генерал-мајора Генералштаба. Након тога је помагао бољшевицима у њиховом успону према власти, надајући се кохабитацији, што се није остварило након револуције. Након револуције успео је да учествује и на страни белих и на страни црвених, чим је видео да ови први не могу да задовоље његове амбиције. По завршетку грађанског рата доказао је своју лојалност бољшевицима тиме што је сведочио против „социјалиста револуционара“ 1922.²⁹ Већ су прве његове књиге објављене у совјетској Русији пуне хвалоспева револуционарном народу и представљају покушај уграђивања „класне теорије“ у војну теорију.³⁰ Двадесетих година предавао је у бројним војним академијама и на вишим течајевима, али није постигао неки

29 Судебный процесс над социалистами-революционерами (июнь–август 1922). Подготовка. Проведение. Итоги, Москва, 2002.

30 Очерк по истории военного искусства в России XVIII и XIX вв., Москва, 1921.

нарочити успех у томе. Једна од његових драматичних заблуда била је теорија о томе да ће у будућности ратове водити мале професионалне војске, а огромне мобилизоване масе више нису потребне. Ово је било више него погрешно предвиђање, с обзиром на будуће тоталне мобилизације Другог светског рата. Био је хапшен 1929, осуђен на смрт 1931, али је пуштен на слободу јер је био врло кооперативан током истраге која је вођена против бивших царских официра на служби у Црвеној армији. Имајући у виду све ове околности, срамотна је његова аутобиографија коју је написао 1937, а у којој пева хвалоспеве Лењину и бољшевицима. Такав ниво улизивања сигруно би био немогућ у јавном наступу једног официра руске царске војске према цару. Најзад био је поново ухапшен и погубљен 1938. због измишљених оптужби. Једном речју, био је јако контроверзан човек, посебно његово понашање 1917, и имао је специфично близак однос према најнепопуларнијој фигури у руској емиграцији – А. Ф. Керенском (кога је уосталом такође касније издао). Због свих ових особина, његов боравак у Београду у лето 1917. изгледао је савременицима као непресушан извор теорија завера.

Међутим, случајни проналазак дневника А. И. Верховског и његов безазлени садржај може бити доказ тога да он стварно није био близак В. А. Артамонову, којег чак није ни мењао у одсуству као в. д., већ је само чувао његов стан, где се налазио и сеф са мање битним стварима (док су поверљива документа, кључеви од сефа, паре и шифре били на чувању у дипломатској мисији).³¹

Дневник Верховског морамо допунити још једним документом повезаним са њим. Објављујемо мемоарску белешку једног од учесника догађаја кобне 1914. из редова руских дипломата – војног аташеа В. А. Артамонова. Његова аутобио-

---

31 V. A. Artamonov, Erinnerungen an meine Militärattachézeit in Belgrad // Berliner Monatshefte zeitschrift für neueste geschichte, Berlin, 1938 (16), Juli–August, s. 601.

графска белешка објављена је у специфичном часопису *Berliner Monatshefte*, који није презао нити од плаћања ауторима замашних хонорара (како би утицао на њихову објективност) нити од фалсификовања, а све у сврху скидања хипотеке ратне одговорности са Немачке.³² Познато је коме и зашто је требала ова ревизија историје.³³ Нажалост, мемоарска белешка Артамонова, објављена у нацистичком Берлину 1938, носи хипотеку таквог места објављивања.

Уредништво је већ у пропратном тексту публикације нагласило да је успело: „да охрабримо бившег руског војног аташеа у Београду, генерала Артамонова, да ‘Берлинер Монатсхефтеу’ достави своја сећања на време док је био војни аташе у Београду“, што импутира неки начин материјалне заинтересованости сиромашног и времешног избеглице за објављивање текста. Наглашена је и друга страна медаље: „током борбе око одговорности за рат, генерал Артамонов се помињао у директној вези са подстрекачима покушаја атентата у Сарајеву. Уз то још већи историјски интерес представљају белешке генерала Артамонова, који је био оштар противник балканске политике Аустроугарске.“ Чак ни сам наслов публикације „Сећања на мој боравак у Београду као војног аташеа“ није објективан, јер у генераловом тексту нема места за његове раније године службовања у Србији.

Тешко је рећи где у тим мемоарима жеља аутора да скине одговорност са себе прелази у жељу издавача да скине одговорност са своје домовине (Heimatland). Тешко је рећи да ли су остарели В. А. Артамонов или његови издавачи уметнули у текст мемоара поређење В. А. Сухомлинова, руског војног министра у доба избијања Првог светског рата (1909–1915),

---

32 V. A. Artamonov, *Erinnerungen an meine Militärattachézeit in Belgrad // Berliner Monatshefte zeitschrift für neueste geschichte*, Berlin, 1938 (16), Juli–August, s. 583.

33 М. Бјелајац, 1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата, Београд, 2014.

са француским министром војним и признатим кривцем за француско-руски рат Едмоном Ле Бефом (1869–1870).³⁴ Ово је разумљиво, али није једино у обезвређивању мемоара. У овим успоменама Артамонов негира умешаност Русије у стварање Балканског савеза уочи 1912, што је у том тренутку био наставак званичне пропагандне линије руске дипломатије, и то је такође прихватљиво јер представља лојалност према већ несталој Руској царевини.³⁵ Уосталом, и о својим везама са Д. Димитријевићем Аписом аутор мемоара је писао само једном и то као о легенди. Ово је било тим чудније што је у том тренутку већ била објављена опсежна (не „поверљива“, већ „за службену употребу“, односно врло брзо доступна у иностранству) монографија Карла Кришчановича Звајгзне (К. К. Звонарева), летонског комунисте и сарадника совјетске војно обавештајне службе, која је на основу извештаја из архивских фондова детаљно описала сарадњу Артамонова са српском обавештајном службом. Према Звајгзнеу, Артамонов се од свог постављења и све до краја 1915. потпуно ослањао на агентурну мрежу српске војнообавештајне службе коју је финансирао у размену за испоруку војнообавештајних података. Према летонском комунисти и совјетском обавештајцу, након пребацивања у Солун 1916. исту „трговину“ Артамонов је спроводио и са француским и енглеским колегама, уз потпуно повлачење од радних обавеза.³⁶ У мемоарима поменуо је само службени однос. У личним разговорима Артамонов је тврдио да је само

---

34 V. A. Artamonov, *Erinnerungen an meine Militärattachézeit in Belgrad // Berliner Monatshefte zeitschrift für neueste geschichte*, Berlin, 1938 (16), Juli–August, s. 585.

35 Наводно, о односу Русије према деловању балканских савезника против Османске царевине Београд и Софија су сазнали само од посланика Думе А. И. Гучкова, који је посетио Софију и Београд у лето 1912. V. A. Artamonov, *Erinnerungen an meine Militärattachézeit in Belgrad // Berliner Monatshefte zeitschrift für neueste geschichte*, Berlin, 1938 (16), Juli–August, s. 584–589.

36 К. К. Звонарев, *Агентурная разведка*, Москва, 1931.

плаћао услуге фотографисања српској војнообавештајној служби. На пример, то је тврдио током разговора са Б. Е. Шмитом (1886–1969), америчким историчарем, професором модерне европске историје на Универзитету у Чикагу 1924–1946. и аутором обимне студије о узроцима Првог светског рата.³⁷ Артамоновљево белешку можемо посматрати као начин да се оправда од тврдњи које је о њему ширио Л. де Тривдар-Буржински: „Убиство [надвојводе Фраца Фердинанда] је извршено захваљујући добрим услугама руских војних агената у Београду. Млади капетан Верховски, заменик војног аташеа, касније министар рата под Керенским, кога сам дуго познавао, као и његову породицу, потврдио ми је без превише оклевања истину о иницијативи, припреми и извршењу одвратне завере.”³⁸ Наравно, ова тврдња је привукла пажњу А. фон Вегерера (1880–1945), оснивача часописа о ратној кривици Немачке у Првом светском рату, који је одлучио да пружи Артамонову прилику да одговори на ове оптужбе.³⁹ Интересантно је да је немачки историчар одмах констатовао да је Верховски жив и могао би да разјасни насталу контроверзу. Ипак, прилику да објави текст Артамонова (којим је покушавао да оправда себе и свог бившег колегу) Вегерер је уграбио тек у августу 1938, истог месеца када је Војни колегијум Врховног суда СССР-а наредио хитно стрељање А. И. Верховског.

Очита „усмереност“ издавача и аутора учинила је мемоаре В. А. Артамонова много штурјим од оних њему надређеног генерала Ј. Н. Данилова, који је био на челу војнообавештајне

---

37 S. Gavrilović, *New Evidence On The Sarajevo Assassination* // *The Journal of Modern History*, Vol. 27, No. 4 (Dec., 1955), pp. 410–413; B. E. Schmitt, *Comment* // *The Journal of Modern History*, Vol. 27, No. 4 (Dec., 1955), pp. 413–414.

38 L. de Trywdar-Burzynski, *Le crépuscule d'une autocratie: Quelques crises en Allemagne*, Florence, 1926, s. 127.

39 *Monatsbericht: Presseschau aus Zeitschriften, Bücherschau* // *Berliner Monatshefte*. Berlin, 1932 (10), May, s. 490; *Presseschau aus Zeitschriften, Bücherschau* // *Berliner Monatshefte*. Berlin, 1932 (10), August, s. 823.

службе царске Русије 1909–1914.⁴⁰ Сматрамо да је кривица за то у већој мери на издавачу неголи на аутору због тога што је, за разлику од врло „упегланог“ мемоарског прилога 1938, Артамонов оставио много квалитетнију заоставштину – која још чека свог марљивог издавача – Дневник о свакодневной делатности руског војног агента у Врховној команди српске војске 1915–1916. Странице његовог дневника сачуване су у фонду Канцеларије руског војног агента у Србији у Руском државном војноисторијском архиву.⁴¹ Ове рукописне свеске, махом препуне статистичких и војнотактичких детаља, нису добро читљиве, а нису ни погодне за копирање, што чини њихово објављивање задатком за даље истраживаче ове теме, која је тек одскора ушла у фокус научног интересовања.⁴²

Тежили смо да документа допунимо коментарима довољним за идентификацију појединих личности, уз пропратну информацију о догађајима који су мање познати савременом читаоцу а поменути су у документима. У случају да неки делови текста немају значај за историју руско-српских односа, заменили смо их са [...]. Ако неки део текста није био довољно јасан, убацили смо наша објашњења у угластим заградама. У преводима смо покушавали да се што више држимо текста оригинала, чувајући изворни стил чак и у случају да на српском језику реченица звучи рогобатно. Посебно се ово односи на текстове који нису били намењени за објављивање (личне дневничке белешке). Извор текста публикација наводимо на крају сваке публикације у италику.

---

40 Ю. Н. Данилов, Россия в мировой войне, 1914–1915 г.г. Берлин, 1924.

41 РГВИА. Ф. 16351. Оп. 1. Ед. хр. 2.

42 Я. В. Вишняков, «Сербская Голгофа» глазами русских дипломата и генерала // Военно-исторический журнал, 2016(6), с. 52–59.

1. Успомене на службовање у Србији

Р. Р. Розена, руског посланика у Београду, 1895–1897.

Смрт министра иностраних дела, господина Гирса – [...] – Именован је кнез Лобанов-Ростовски – [...] – Разговор са њим и накнадно именовање за министра-посланика у Србији.

Убрзо по повратку у Швајцарску сазнао сам за смрт господина Гирса⁴³, који је био министар иностраних дела цара Александра III⁴⁴ током свих тринаест година његове владавине, и одлучио сам да одем у Санкт Петербург чим је његов наследник именован, да покушам да будем премештен на нову функцију уместо да се вратим у Мексико [...]⁴⁵

Недељу дана касније отишао сам у Министарство иностраних дела да се представим свом новом шефу⁴⁶, којег никада раније нисам упознао. Примео ме је веома љубазно, али сам у једном тренутку осетио да би он више волео да се не замара дужим разговором и ограничио сам се на то да му у неколико речи кажем разлог зашто сам желео да будем премештен из

---

43 Николај Карлович Гирс (1820–1895), руски дипломата, министар иностраних дела царске Русије 1882–1895, директор Азијског департмана руског МИД-а 1875–1882. године.

44 Александар III (1845–1894), руски цар 1881–1894. Познат је као „миротворац“ јер за његове владавине Русија није водила ниједан рат.

45 Изостављамо из превода детаље о избору новог министра иностраних дела који се не односе на питања Балкана и спадају у низ интерних питања царског двора.

46 Алексеј Борисович Лобанов-Ростовски (1824–1896), руски дипломата. Рјурикович из породице Лобанов-Ростовски министар иностраних дела, 26. фебруар 1895 – 18. август 1896. године.

Мексика на неко друго место. Кратко је одговорио да ће имати на уму оно што сам му рекао и да ће ми своју одлуку пренети касније. „Желите ли да“, рекох, „да сачекам вашу одлуку овде у Санкт Петербургу?“ „Никако“, гласио је одговор; „постоје поште и телеграфи и до вас се може доћи у Швајцарској једнако добро као и овде.“ То је био сав разговор који је протекао између нас, али некако сам осетио да је моја судбина у рукама овог малоречитог човека, не треба да бринем и све ће се завршити најбоље што може. И заиста, исте вечери помоћник министра иностраних дела ми је рекао да ме кнез Лобанов има у виду за место министра [посланика] у Србији. Следећим возом сам кренуо за Швајцарску мислећи не само да место министра [посланика] у Србији није упражњено⁴⁷, већ да од плана највероватније ништа неће бити, из истог разлога који је спречио да ме пошаљу у Бугарску десет година раније.⁴⁸ Али

47 У јануару 1894. у Београд се неочекивано вратио Милан Обреновић и започео политичку офанзиву против радикалске владе Саве Грујића, коју су смениле владе дворских послушника. Бивши краљ Милан је имао велики утицај на свог сина и ојачао је своју личну позицију. Услед Миланових интрига а према одлуци руског Министарства иностраних дела, против своје жеље, из Београда је повучен руски посланик Александар Персијани, који је током свог седамнаестогодишњег дипломатског рада у српској престоници успео да постигне значајни ауторитет и утицај. Нови руски представник, барон Роман Розен, стигао је у Београд 1895, са упутством да се клони мешања у српске унутрашње послове, као и да посаветује српске странке (тј. радикале) да прекину са покушајима обарања династије. Русија се окретала од Балкана.

48 Р. Розен након једанаест година дипломатске службе у Јапану надао се 1883. да ће моћи да се замени са руским дипломатским представником у Софији А. П. Давидовим који је морао да буде повучен из Бугарске. Ипак због компликованих комбинација (пречег запошљавања особе са јачим везама) није успео да добије тај положај. „Осим тога, искрено ми је било драго што нисам био убачен чак и у подређеном својству, у вртлог наше балканске политике, чије сам циљеве сматрао не само лоше дефинисаним већ и практично недостижним и стога могућим једино да нас увуче у опасне компликације без икаквог разумног изгледа на значајне користи које ће се добити њиховим спровођењем“. (R. Rosen,

био сам сигуран да не морам да бринем о повратку у Мексико и да ћу поново морати да се одвојим од своје породице на неодређено време.

И тако је наш миран живот на обали Женевског језера трајао неколико месеци, неометан од икаквих брига и мисли о будућности све до једног јутра, када сам узевши у руке руске новине, на своје крајње запрепашћење приметио декрет, прештампан из Владиног гласника, којим сам именован за изванредног посланика и опуномоћеног министра у Србији. Ово је свакако, у најмању руку, био необичан начин да човек буде обавештен о свом именовану на неко место, ипак не тако неважно.

Када сам недељу дана касније стигао у Санкт Петербург, сазнао сам од свог старог пријатеља да му је, оног дана када је цар потписао моје именовање, кнез Лобанов, знајући његово пријатељство према мени, рекао за то, случајно поменуо своју намеру да ми телеграфом саопшти ову радосну вест, кнез је кроз смех рекао: „Каква је корист? Ускоро ће сазнати из новина.“ Ово помињем само као карактеристику за прилично лежеран начин на који је кнез Лобанов поступао према стварима које нису увек биле тако релативно неважне природе као што је именовање подређеног на нову функцију.

Већ сам поменуо да никада нисам срео кнеза Лобанова пре нашег првог кратког разговора. Све што сам знао о његовим политичким ставовима знао сам само из друге руке, а то је, у неколико речи, било следеће: да је био за коалицију између Русије, Аустрије и Француске; да иако је неко време био амбасадор у Лондону, није био склон политичком зближавању са Великом Британијом; да је из неког разлога имао веома снажну личну ненаклоност према цару Вилијаму, толико да када је, непосредно пре именовања на место мини-

---

Forty Years Of Diplomacy, London: George Allen & Unwin Ltd., 1922, p. 65–66.) У новим околностима ова његова „дистанца“ према традиционалним руским тежњама на Балкану била је више његово пожељна.

стра иностраних дела, постао амбасадор у Немачкој, он не само да никада није отишао у Берлин него је чак занемарио да затражи аудијенцију код цара Вилијама када је овај дошао у Беч у посету цару Францу Јозефу; и најзад, да се снажно залагао за пријатељско разумевање са Аустроугарском у вези са блискоисточним пословима, па се стога много противио традиционалној политичкој делатности наше дипломатије на Балканском полуострву.

Не намеравам да износим идеју да је ова активност наше дипломатије значила вођење од стране наших локалних представника одређене чврсте и брзе политике коју је намерно планирала централна власт. Такав утисак, општеприсутан у иностранству, немало је допринео стварању оне атмосфере неповерења са којом је била посматрана руска спољна политика. У ствари, међутим, овај утисак је само делимично одговарао стварности.

С тим у вези – и извињавам се због новог прекида мог приповедања – оспоравам др Е. Ј. Дилона,⁴⁹ несумњиво највећег страног ауторитета за руске ствари, када у својој изванредној књизи Помрачење Русије пребацује ономе што он назива „царизам“ највећи део кривице за оно што тако праведно жигосе као „грабежљиве тенденције“ руске спољ-

---

49 Емил Џозеф Дилон (1854–1933), ирски новинар и британски обавештајцац који је био руски дописник листа *The Daily Telegraph* од 1887. до 1914. Током рада у Русији био је чак ожењен (од 1881) Русињом Јеленом Максимовном Богачовом са којом је имао четири сина и развео се пре одласка из Русије, а потом се оженио млађом земљакињом из Ирске. Био је активни популаризатор и преводилац руских левичарских и писаца критичних према цару (М. Горког и Л. Толстоја) у Енглеској, а с друге стране био је добар познаник руског министра С. Витеа, кога је чак 1905. пратио на мировној конференцији у Портсмуту, на срамотно потписивање Портсмутског мира. У последњим годинама живота (које је провео у Шпанији) активно је популаризовао Л. Троцког, о коме је чак написао своју послењу књигу. Архивска заоставштина Е. Ј. Дилона се чува у Националној библиотеци Шкотске (Acc.12382).

не политике.⁵⁰ Не желећи да у том погледу ослободим од све кривице покојног несрећног цара, иако је много тога заслужио због свог неискуства и слабости воље, мислим да прави извор зла треба тражити не толико у „царизму“ – ако тај израз има за циљ да опише режим који подразумева директну акцију аутократске власти суверена чија је стварна употреба, како год, од владавине Александра II постепено прешла у руке свемоћне бирократије – али у већем степену дефектне организације Владе. Сам др Дилон, карактеришући Владу Русије у свом најбољем издању, описује је као „састављену од јавних службеника Његовог Величанства Цара, од којих сваки савесно настоји да унапреди оно што сматра да је интерес његовог царског господара на начин који сматра најефикаснијим и без осврта на ставове, циљеве или обавезе својих колега.“ Овај опис не само да је потпуно тачан, већ се односи и на подређене огранке у различитим одељењима Владе, а понекад и на њене дипломатске представнике у страним деловима такође. Ако се томе додају урођене, донекле анархистичке, тенденције националног менталитета, генерално прилично отпорне на идеју дисциплине, лако се схвата колико је министру иностраних дела тешко да држи своје агенте у иностранству под одговарајућом контролом и да спречава њихово истицање сопствених линија политике, понекад чак и у директној супротности са политиком централне власти.

Надам се да ће читалац опростити на овој дугачкој дигресији. То је било неопходно да би се објаснио разлог зашто је нови министар иностраних дела сматрао за сходно да изврши корените промене у нашем дипломатском представништву у Србији, као и да осветлим потешкоће са којима сам морао да се борим на новој функцији.

У ствари, претходник кнеза Лобанова, господин Гирс, увек је био једнако противан нашем вишегодишњем мешању

---

50 E. J. Dillon, *The Eclipse of Russia*, New York, 1918.

у политичка питања у словенским државама на Балканском полуострву, које су на тај начин одржавале стање латентног антагонизма између Русије и Двојне монархије. Ово мешање у послове балканских држава је, међутим, било фаворизовано из сопствених разлога од стране Генералштаба и потпомогнуто од стране словенофилске и ултранационалистичке штампе, а Гирс није био довољно јак да им се одупре, а можда је био и превише доброћудан да се озбиљно сукоби са подређенима које је амбиција навела да се ослањају на моћну спољну подршку, а не на одобрење свог шефа.

Тешкоћа суочавања са тенденцијом амбициозних подређених агената да се упусте у независно играње политике подстакла је једног од најстаријих и најискуснијих одборника нашег Министарства иностраних дела на следеће цинично размишљање: „Ако неко има несрећу да има агента који сматра себе веома способним или, што је можда још опасније, који је заиста веома способан, постоји само један начин да се он учини безазленим, а то је да му се на самом почетку каријере дају сва ‘одликовања’, од највишег до најнижег, и да се повлаче, једно за другим, након сваког дипломатског успеха који је постигао“.

Балканско полуострво је било складиште барута Европе јер га је милитантна дипломатија великих сила генерацијама чинила бојним пољем за борбу против њихових ривалстава у борби за моћ и утицај. Како ми је једном рекао један српски државник: „Кад би само велике силе пристале да нас озбиљно оставе на миру, ми балкански народи бисмо убрзо успели међу собом да средимо своје послове на сопствено задовољство, и било би боље не само за нас него и за мир Европе такође“. Управо је тако кнез Лобанов посматрао ситуацију у балканским државама словенске националности. У свакој од њих постојале су политичке странке које су се ослањале на подршку, с једне стране руске, а с друге стране аустроугарске дипломатије. Овакво стање ствари је било склоно да доведе, ако не увек до трвења, барем до латентног антагонизма између

две монархије, што би се на крају могло показати озбиљном опасношћу по мир Европе. Кнез Лобанов је био одлучан да раскине са старим системом фаворизовања једне или друге политичке партије у овим земљама. Стога је одлучио да у Србији опозове нашег министра, за кога је сматрао да је био превише везан за стари систем, и да одреди некога коме би могао веровати да ће управљати бродом новим курсом.

Мисија која ми је поверена била је веома непопуларна и сигурно је наишла на прикривено противљење од стране моћних утицаја, али сам могао да је прихватим без оклевања, како зато што сам био у потпуности наклоњен њеном циљу, тако и зато што сам осећао да се могу прећутно ослонити на Кнежеву одану подршку. Он је био човек од мало речи и није цепидлачио са формалностима и, задовољан што сам био спреман да се потпуно повинујем његовим ставовима, послао ме је на ново место без уобичајених писмених упутстава и са само једним лаконским правцем: „Не идите стопама свог претходника.“

Међутим, када сам стигао у Београд и детаљно се упознао са тамошњим стањем ствари, саставио сам меморандум о својој предстојећој делатности у Србији у складу са ставовима кнеза Лобанова, који сам замолио да достави цару на потврду. То је учињено и добро ми је послужило у наставку када сам, након смрти кнеза Лобанова, морао да се саветујем са начелником Великог генералштаба, генералом Обручевом⁵¹, о неопходности елиминисања прикривеног супротстављања политици коју сам водио у Србији по мојим упутствима, на која сам наишао од нашег војног агента⁵². Пуковник барон Та-

---

51 Николај Николајевич Обручев (1830–1904), руски генерал, начелник Генералштаба (1881–1897), професор Николајевске академије Генералштаба, писац.

52 Федор Федорович Таубе (1857–1911), руски официр, први војни аташе Русије у Београду 1890–1899. године. Немац по пореклу, донски атаман од 17. марта 1909. до 23. фебруара 1911. За време његове атаманске владавине отворен је Донски политехнички институт у Новочеркаску, а потом и Виши женски курсеви.

убе, веома угледан и амбициозан официр о коме се касније кад је постао атаман донских козака и генерал-гувернер њихове огромне територије говорило да се веома истакао као способан администратор. Овај документ ми је омогућио да докажем генералу да политика која је наишла на противљење његовог подређеног није била мој лични изум и да је била заснована на веома озбиљним разматрањима. Испоставило се да није био свестан промене политике коју је одредио бивши министар иностраних дела и одмах се сложио са мном да је недопустиво да две дијаметрално супротне линије политике воде два овлашћена представника исте Владе. Овај инцидент представља још једну илустрацију главног недостатка организације Владе у касном режиму – одсуство јединства плана и акције, између различитих одељења Владе. Овај недостатак постаје веома озбиљна опасност када војни ресор није подређен цивилној власти, већ преузима део самосталног огранка Владе, који има право да води сопствену политику и да је извршава у страним земљама кроз своје редовне акредитоване агенте. Јер, не сме се заборавити да је систематски развој, у другом делу прошлог века, војних организација континенталних сила Европе, са њиховим „Великим генералштабовима“, био пун претинаца разрађених планова за инвазију власти својих суседа, представљао сталну претњу миру у свету. Али када је, у земљи попут Немачке, војна каста дошла, не само да контролише државну владу, већ и да усађује свој менталитет у умове утицајног тела такозваних „интелектуалаца“, ова опасност је била стотруко увећана и обавезна – безвременски супротстављена у времену – да се заврши у светској катастрофи која је сада за нама.

Ова размишљања су ми се јавила када сам се први пут нашао у ситуацији у којој сам се, у извршавању својих упутстава, сусрео са противљењем мог војног колеге који је годинама радио са мојим претходником руку под руку активно подржавајући једну од политичких партија у Србији која је требало да буде посвећена руским интересима, политику коју

је фаворизовао Велики генералштаб, али са којом је кнез Лобанов био одлучан да раскине.

Политичке „партије“ у Србији – Долазак у Београд – Краљ Александар – Његов изглед и карактер – Очински савет – Тајни уговор са Аустријом – Краљица Наталија – Политичке прилике у Србији – Панслависти – Македонија

У то време у Србији су постојале три политичке странке које су се бориле за власт: Радикална странка, која је обухватала највећи део сељаштва, самим тим бројчано најјача; такозвана Напредна странка, којој је припадао можда највећи део „интелигенције“; и на крају такозвана „Либерална партија“, најмање бројна од ове три. Питање „либерализма“ или „радикализма“ није имало много везе са успостављањем линија поделе између ових партија. Њихови програми, што се тиче унутрашње политике, нису се много разликовали, што је било природно у одсуству супротстављених класних интереса, с обзиром на то да већину становништва Србије чине земљорадници, од којих велика већина обрађује сопствену земљу. Србија је земља без икакве аристократије и без икакве средње класе, место ове последње заузима армија чиновника и службеника ван службе, који се углавном регрутују из сељаштва – једном речју, земља преовлађујуће друштвене једнакости. Дакле, у борби за власт странке су тражиле спољну подршку, било од Аустроугарске или Русије, при чему су обе силе биле заинтересоване за Србију, од прве као најближег суседа, а од друге на основу расне и верске припадности, обе борећи се за превласт на Балканском полуострву. Сходно томе играње на међусобном неповерењу и љубомори две државе постало је омиљена игра партијских лидера у Србији, баш као што је то био случај у Бугарској пре него што је Александар III позвао

руску дипломатију да се повуче из тамошњег такмичења.⁵³ У игрању њиховим рукама у овој игри српским партијским лидерима помагала је лаковерност и ситна амбиција руских и аустроугарских представника – први су узвикивали победу кад год је радикално министарство успевало да се домогне власти, а други када би напредњаци победили своје радикалне ривале, при чему би радикали требало да дугују оданост Русији као великој мајци целог словенства, а напредњаци се сматрају вољним инструментима у рукама аустроугарске политике на Балкану. Ове интриге су се природно концентрисале око младог краља и два водећа посланства, држећи мали политички свет Београда у стању сталних превирања и истовремено потхрањујући сакривени антагонизам између две велике силе.

Ово је било стање ствари на које је Лобанов одлучио да стави тачку, и поверио ми је задатак да спроводим његову политику.

---

53 Бугарска криза 1885–1888. била је политичка криза повезана са међународним положајем бугарске државе и ривалством великих сила за утицај у овој земљи. Након што је Народна скупштина Бугарске упутила апел цару Александру III са захтевом да се бугарски народ узме у заштиту у септембру 1886. генерал Н. В. Каулбарс је био послат у специјалну мисију у Софији. Ипак, већ 8. новембра он је био приморан да се повуче због надвладалог аустријског утицаја у бугарској влади. Заједно са особљем руске дипломатске агенције напустио је земљу изјављујући у ноти да руска влада не сматра могућим да одржава односе са бугарском владом, пошто је она изгубила поверење Русије. У Бугарској је у том периоду све већа власт била у рукама С. Стамболова који је био оријентисан на Беч. Дипломатски односи између Русије и Бугарске били су прекинати све до 1895. Најзад, кнез Фердинанд је сменио Стамболова 1894. Стамболов је 15. јула 1895. оборен на земљу наспред улице, цело лице му је посечено, обе руке су му биле скоро потпуно одсечене и десно око му је извађено. Лекари су, покушавајући да спасу рањеног политичара, ампутирали руке, али је три дана касније он преминуо. Напад на Стамболова извршен је два дана пре него што је Николај II примио бугарску делегацију послату у Санкт Петербург ради нормализације руско-бугарских односа, што је довело до именовања Н. В. Чарикова за дипломатског агента у Софији 1. фебруара 1896.

Десило се да је неколико дана пре мог доласка у Београд краљ распустио радикално Министарство⁵⁴ и позвао лидера Напредне странке господина Новаковића⁵⁵ да формира нови кабинет. Са традиционалног становишта, преовлађујућег у панславистичким круговима, овај догађај је требало сматрати шамаром у лице нашој дипломатији, а вероватно би се приписао именовану пуког аутсајдера, прилично неупознатог са балканском политиком на тако важну функцију [*као што је била функција руског посланика у Београду*]. Сам краљ очигледно није био сасвим слободан од сумњи у том погледу. У сваком случају, послао је по мене следећег дана након што сам предао своје акредитиве, а током приватног и веома срдачног разговора успутно је споменуо, мање или више извињавајућим тоном, да је био приморан да се растане са министарством које сам вероватно очекивао да нађем на власти и да повери господину Новаковићу формирање напредног кабинета. По мојим упутствима, могао сам да му кажем да је њему и његовом народу осигурано најтоплије пријатељство и симпатија Русије, ма коју партију он изабрао да постави на власт, и да смо сигурни да ће сви Срби, ма којој странци припадали, узвратити овим осећањима.

Дужан сам да кажем да никада нисам имао разлога да жалим што сам од самог почетка своје кратке каријере министра [посланика] у Србији имао посла са Министарством Напредне странке које је требало да буде непријатељски расположено према Русији и посвећено аустроугарским интересима. Ништа није могло надмашити искрену срдачност и поверење

---

54 Заправо „напредњачкој“ влади С. Новаковића претходила је „дворска“ влада Н. Христића, смењена 7. јула 1895. Влада Н. Христића сменила је „радикалску владу“ С. Николајевића 27. октобра 1894. далеко пре доласка Р. Розена.

55 Стојан Новаковић (1842–1915), српски научник и државник, председник владе Србије (1895–1896), дипломата и председник Српске краљевске академије. Дугогодишњи посланик у Цариграду (1885–1892), (1896–1900) и Петрограду (1900–1905).

које ми је указао господин Новаковић за време наше званичне сарадње. Што се тиче његовог наводног аустрофилства, могу само да кажем да је био исто толико несклон игрању Русије против Аустроугарске у Србији, као што је осудио и поигравање Аустроугарске против Русије у Бугарској; једном речју, он је страховао од опасности ове дипломатске игре као и кнез Лобанов и као и ја. Уосталом, био је уверен да прави интереси Србије захтевају одржавање најближих пријатељских односа са суседном Двојном монархијом, без, наравно, и најмањег трага непријатељства према Русији. У том ставу, сасвим оправданом и родољубивом са српског становишта, свакако није било ничега од чега бисмо могли узети изузетак, осим наших панслависта, који су и тада сањали о рату који ће запечатити пропаст и уништење наше несрећне земље.

Што се тиче младог краља, он ми је, неколико месеци по мом доласку, дао доказе своје добре воље и поверења, од којих ништа није могло бити потпуније и убедљивије. Али на ово ћу се вратити касније.

Сада ћу покушати да својим читаоцима представим у речи слику несрећног младог монарха чији је кратак живот био осуђен да дође до тако трагичног краја.

Када сам стигао у Београд, он је био младић од деветнаест година, изгледао је много старији од својих година, нимало прелепог изгледа, патио од крајње кратковидости, прилично неспретно грађен и неспретан у свим покретима. Што се тиче његовог интелекта, карактера и расположења, мишљења су била подељена. Две године пре тога, као дечак од седамнаест година, извршио је прави државни удар са значајном вештином и одлучношћу, отпустио је Регентство, које је било успостављено после његовог оца. Абдикацијом краља Милана 1889. године, постао је пунолетан и формирао своје прво министарство. Без обзира на недостатке његовог карактера и расположења адолесцента, много тога је било због несрећних услова у којима је провео своје детињство и рану младост.

Између породичних несугласица, бракоразводних поступака његових родитеља, коначно је постао краљ као тринаестогодишњи дечак и, препуштен странцима, одрастао је у околностима и у окружењу које није могло а да му не огорчи душу.

Морам признати да иако мој први утисак није био њему наклоњен, некако сам с временом према њему створио осећај сажаљења јер је био тако млад и без пријатеља, окружен себичним, интригантним политичарима, позван да влада турбулентним народом у доба када други дечасти нису имали других брига осим спорта и срећног другарства. Осећао сам да му је изнад свега потребна искрена и безусловна доброта. На срећу, на свом службеном положају, а и утолико што сам старији човек, било ми је могуће да, у својим односима са њим, усвојим истовремено тон поштовања, због његовог сувереног ранга, и једноставно људске очинске доброте.

Једног поподнева, шетајући главном престоничком улицом, срео сам краља, који је ходао као ја, а за њим су ишла два дежурна официра у униформама. Зауставио ме је да размени неколико речи са мном и мојом ћерком, а ја сам, признајем, био прилично шокиран његовом појавом, јер сам га први пут срео испред палате. Носио је жалосно одело од неког карираног материјала, веома дречаву зелену кравату и полуцилиндричан шешир. Први пут када ме је примио у приватну аудијенцију после овог састанка, у шали сам му рекао да, иако нисам очекивао да видим краља са круном на глави и жезлом уместо бамбусовог штапа, скоро да не бих успео да га препознам да нисам приметио двојицу униформисаних официра који га прате на учтивој дистанци. Он је то схватио врло добродушно и, пратећи ову тему у озбиљном маниру, поменуо сам неке нејасне гласине које су допрле до мојих ушију о томе да се корпус официра осећао помало занемареним од стране свог суверена и врховног команданта, у изразитој супротности са ставом његовог оца, који је заслужено увек уживао највећу популарност у војним круговима. Дао сам све од себе да га

натерам да увиди како је препоручљиво неговати своју популарност међу својим трупама, ако ни због чега другог онда због бриге за сопствену безбедност. Можда, да је примио к срцу овај савет, не би пао као жртва војне завере.

Како је био млад, краљ је, као и сви Срби, изузетно волео да прича о политици и, што се више убеђивао да немам строго ограничено политичко мишљење и да никада нисам покушавао да утичем на њега у његовим плановима или одлукама, слободније се изјашњавао о свим питањима српске партијске политике. У једном од ових слободних и лакших разговора пало ми је на памет да кажем да се у нашим владиним круговима прилично опште веровало да постоји тајни уговор који је његов отац закључио са Аустроугарском, а који садржи неке одредбе штетне по руске интересе, и да би могло бити корисно ублажити ове страхове упознавањем са стварним садржајем тог уговора.⁵⁶

„Ништа не може бити лакше“, рекао је краљ, који је устао, отишао у своју суседну спаваћу собу и поново се појавио неколико минута касније носећи испод руке велики, црвени сомотни покривач, у коме су се очигледно налазила нека документа.

„Ено га“, рече он, „аутентични инструмент ратификације уговора, који је потписао цар Франц Јозеф. Хајде да га сада прегледамо заједно.“ Затим је сео поред мене на софу и заједно смо пажљиво читали текст, чланак по чланак. Његова суштина је једноставно био споразум између два суверена, српског краља Милана и цара Аустрије, краља Угарске, да је први за себе и своје наследнике опозвао сва права на posed Босне и Херцеговине (која је Берлинским уговором стављена

---

56 Тајна конвенција је документ потписан 28. јуна 1881. између Кнежевине Србије и Аустроугарске, продужен 1887. Одредбама овог уговора Србија се одрекла независне спољне политике. „Без претходног споразума са Аустроугарском Србија неће преговарати или закључивати политички уговор с другом којом владом“ (чл. 4).

под окупацију Аустроугарске на неодређено време, при чему је султан задржао своја права суверенитета над овим покрајинама), а ова је заузврат гарантовала интегритет територије Краљевине Србије и поседовање српског престола династији Обреновић. У уговору није било ничега што би се оправдано могло узети као било каква штета на рачун Русије осим ако ми не пожелимо, подстицањем српских циљева за територијално проширење, да искујемо оружје за напад које ће се употребити у хитним случајевима против Аустроугарске, што је заиста било сасвим у складу са политичким тенденцијама наших панслависта, чије ставове, међутим, ни на који начин није делио наш министар иностраних дела.

Чим сам се вратио из аудијенције код краља, исписао сам напамет цео текст уговора и послао га, заједно са својом депешом упућеном кнезу Лобанову, приложеном у личном писму краљу са молбом да ме обавести да ли сам исправно пренео садржај уговора. Мој гласник се вратио из палате са белешком краљевог секретара у којој ме је обавестио да је Његово Величанство упоредило моју верзију текста са оригиналом и да је утврдило да је суштински тачна, али да је већ послао по премијера и затражио од њега да себи направи аутентичну копију оригиналног уговора и да ми га преда ради поверљивог преноса мојој Влади. Следећег дана господин Новаковић ме је позвао и донео ми копију за коју је рекао да је провео пола ноћи припремајући се, и изразио је задовољство и одобравање Краљеве искрености, за коју се надао да ће дефинитивно отклонити све сумње које су у Санкт Петербургу могле бити гајене у погледу става Србије.

Овај мали инцидент је, чини ми се, коначно показао мудрост политике коју је инаугурисао кнез Лобанов, чије је вођство у том погледу убрзо следила и аустроугарска влада опозвавши свог представника у Београду, који је припадао табору милитантне дипломатије, и замењујући га господином

Шислом, почетником у дипломатији⁵⁷, али веома способним, разборитим државником умерених ставова и помирљивог расположења, са којим су моји односи од самог почетка били изразито пријатељског карактера. Тако је дошло до тога да је Београд, макар привремено, престао да буде бојно поље традиционалне борбе за утицај између руске и аустроугарске дипломатије, на велико запрепашћење и разочарање оних српских политичара који су имали обичај да напредују у таквим условима.

Нова линија политике коју је зацртао кнез Лобанов уопште није била по укусу вођама Радикалне странке, који су до тада искључиво уживали подршку руске дипломатије и који су вероватно уочили неочекиване потешкоће на путу увлачење Русије у сферу територијалних амбиција Србије. Није га фаворизовао ни мој француски колега, господин Патримонио⁵⁸, који је, верујем, био у присним односима са мојим претходником, и који је изгледа био у сличним односима са нашим војним агентом бароном Таубе, који је заузео став скоро отвореног непријатељства према мени.

---

57 Овде Розен даје погрешну информацију. Франц Шисл фон Персторф (1844–1932) био је школовани каријерни дипломата уз много веће искуство него што га је имао Розен. Након Правног факултета Бечког универзитета, од 1869. постао је приправник у Министарству иностраних дела. Каријера га је одвела прво у Петроград, где је постао аташе 1870, у Табриз (Иран) 1872, опет у Петроград 1874, у Атину 1877, у Цариград 1878, где је постао секретар посланства 1879, у Београд 1882, поново у Цариград 1887, у Берлин 1891. Од 1894. постао је посланик и опуномоћени министар у Техерану, одакле је премештен у Београд у истом својству 1895. Његов успешан рад тамо је скренуо пажњу кајзера Франца Јозефа на њега, тако да му је од 1900. додељен чин тајног саветника и он је именован за директора његове Личне канцеларије на чијем положају је остао све до 1917. Титулу Фон Персторф добио је 1877. за заслуге у области свог дипломатског рада.

58 Салватор Патримонио (1836–1915), француски посланик у Београду од 1888–1898.

Овакво стање ствари илуструје потешкоће са којима је министар иностраних дела код нас понекад морао да се носи, чак и у свом ресору, када је постало питање спровођења сопствене политике која није наишла на одобравање неких од његових потчињених, чија би амбиција наишла на спољну подршку штампе, или таквих тела као што је Словенско добронамерно друштво које би служило хировима панславизма, или понекад чак и од самог суверена.

Породица ми се придружила у Београду, где сам изнајмио главни спрат хотела „Српска круна“⁵⁹, кућа у којој је било смештено наше посланство годинама пре мог доласка постала је готово неупотребљива. Хотел, који је касније постао познат више не као „српска“, већ као „руска круна“, налазио се поред јавне баште „Калемегдан“, испред некадашње старе турске тврђаве. Оно што ми се учинило необично је то што бих, у било које доба дана, затекао у башти, све клупе заузете од стране средовечних мушкараца професионалног изгледа за које би се очекивало да ће се затећи на послу у канцеларији или у продавницама. Збунило ме је сазнање којој класи људи могу да припадају ови „беспослени богаташи“, док ми пријатељ Србин није објаснио да су сви они „пензионери“.

Мој прилично цинични пријатељ је наставио да објашњава да, пошто у Србији постоје три политичке странке, свака странка убраја међу своје следбенике комплетан скуп државних службеника – „онај ко је популаран“ је смештен на канцеларијским столицама, а „онај који није популаран“ мора да седи напољу на баштенским клупама на „Калемегдану“ – добронамерна држава је законом предвидела да сваки државни функционер после, ако се не вaram, осам година стажа, има право на малу пензију, довољну да му се омогући да се подвргне процесу седања без ризика да умре од глади.

---

59 „Српска круна“ је саграђена 1869. као један од првих објеката у тада тек основаној Кнез Михаиловој улици. Данас се налази на броју 56, а тој згради је сада Библиотека града Београда.

То ми је објаснио мој српски пријатељ. Ако се испостави да је то био производ маште мог заједљивог доушника, одбијам сваку одговорност за то и надам се да ће ми моји попустљиви читаоци опростити што сам испричао причу.

Убрзо смо почели да се осећамо као код куће у нашем окружењу. Београд нас је толико подсећао на неке руске провинцијске градове, попут Курска, Орела или Нижњег Новгорода, где је моја супруга, као сасвим млада девојчица без мајке, дуго низ година обављала почасту службене репрезентације свог оца у Кремљу, са погледом на величанствену Волгу, као што смо скоро са својих прозора могли да гледамо на ушће Саве у „плави Дунав“. Људи су нам изгледали тако познати, баш као наши Малоруси или, како их је сада у моди звати, „Украјинци“. Зимска сезона је испала веома весела и ведра, упркос ограниченим друштвеним ресурсима тако мале престонице, захваљујући присуству краљеве мајке. Краљица Наталија је разведена супруга бившег краља Милана. Она је, на неки начин, била наша земљакиња, ћерка веома богатог бесарабског велепоседника. И даље је била изузетно згодна, висока и грациозна, са шармантно грациозним и љубазним манирима. Била је одана свом сину и давала је све од себе да оживи друштво и да од палате направи центар весеља где би јадни млади краљ могао да пронађе опуштање од државних брига.

Биле су две палате једна поред друге; већа и модерна, у којој је боравила краљица Наталија као гост свог сина, и мала која се звала „Конак“ (турска реч), првобитно, верујем, резиденција турског паше када је Србија још била турска провинција или село. Краљ је живео у малој палати, где му је било суђено да дочека своју страшну судбину са својом женом у тој ноћи ужаса другог јуна 1903. Током зимске сезоне у већој палати приређивано је неколико балова, банкета и пријема. Чак је и део дружине Le Théâtre-Français био позван у Београд и представио Молијеровог *Уображеног болесника*, у великој балској сали палате. Затим су се сваке две недеље одржавале

мале игре у краљевој палати, на које је увек наизменично позивана половина дипломатског кора. Краљ је страствено волео плес, уметност у којој је показао мало вештине, али неуморну енергију. Било је дирљиво видети његову мајку, док је седео на тренутак да се одмори, како му прилази и нежно му брише зној са горућих образа.

У тако малом граду „друштво“ је природно било бројно ограничено, а стил живота био је врло скроман, чак и међу страним дипломатама. Било нас је само троје који смо држали своје кочије и коње. Иначе оно што у Енглеској зову „људи из кочије“ није постојало. Чак је и број јавних превоза био ограничен, колико се сећам, на четири или пет, тако да су у приликама као што су банкет или бал на Двору, кочије и коњи из царских ергела морали да буду стављени на располагање гостима.

Посебно смо имали среће у особљу нашег посланства. Имали смо као првог секретара господина Некљудова⁶⁰, бившег министра у Шведској, а потом и амбасадора у Шпанији, са његовом шармантном женом и децом. Из дипломатског кора наш посебан пријатељ био је италијански министар, војвода Аварна⁶¹, који је био наш скоро свакодневни гост. Поново смо га срели као колегу шест година касније када смо из Минхена пребачени у Атину. Од Срба, виђали смо највише господина Милићевића,⁶² краљевог секретара, веома способног, култивисаног светског човека и савршеног џентлмена у најбољем смислу те речи. Био је искрено одан свом младом суверену и чинио му је велике услуге својим светским искуством и добро уравнотеженим умом. Чини се да је наишао на дужну захвалност својих сународника свих страна, пошто је под новом

60 Анатолиј Васиљевич Некљудов (1856–1943), руски дипломата.

61 Ђузепе Аварна ди Гуалтијери (1843–1916), италијански дипломата, посланик у Београду 1894–1896.

62 Михаило Милићевић, српски дипломата, посланик у Берлину и Хагу 1903–1905, у Лондону 1906–1908.

династијом заузео два важна дипломатска места у Лондону и у Берлину, где је, верујем, умро непосредно пре избијања рата.

Не мешајући се на традиционалан начин у српску партијску политику, природно сам више био доведен у контакт са тадашњим члановима владе него са партијским лидерима, посебно онима који нису били наклоњени новој политици кнеза Лобанова према балканским државама, што им је одузело могућност трговања уз подршку руске дипломатије. Њихова политика је била она чији је главни циљ, стицање територије у поседу суседа Србије, Аустроугарске и Турске, могао да се постигне само силом оружја, и стога је на крају морала да увуче Русију у рат.

Прави људи, сељаштво које чини највећи део нације, несумњиво гаји према Русији врло искрена осећања захвалности и наклоности као према једној далекој мајци, чија су им благонаклона брига и моћна заштита помогли да се ослободе турског јарма. Нисам спреман да признам да ова осећања имају било какве везе са расним афинитетом. Видели смо да су се слична осећања Бугара претворила у огорчену мржњу према Русији, којој дугују захвалност за своје ослобођење и са чијим су народом, ако ништа друго, можда чак и у ближем сродству од Срба. Осим тога, зар сада нисмо сведоци испољавања изузетно огорчене мржње између Англосаксонаца и Немаца, чланова исте расне породице, не мање блиско повезаних једни са другима него што су Пољаци и Руси? Тај велики француски филозоф није толико погрешно када је дао ону наизглед циничну примедбу: „Нико не може очекивати да ће проћи кроз живот без стварања непријатеља, али непријатељи које нам је дала природа су наша родбина“.

Не бих се дуго задржавао на овом питању расног афинитета да наши панслависти или националисти нису усвојили ову расну сродност руског народа са Словенима као камен темељац свог политичког система, и да сматрам да су политике засноване на сентименталним разматрањима расне симпатије

или антипатије, можда, вредни инструменти демагогије, али свакако нездраво пословно или државничко умеће.

Одмеравање осећања образованих класа је тежи задатак. Њихова осећања нису тако једноставна и директна као она народних маса. Очигледно је да је идеја о добротворном руском мајчинству целог словенства претрпела извесну измену у њиховим умовима, а насмејана слика чаробне куме претворила се у њиховим очима у мрштење маћехе која је привила на груди свог омиљеног најмлађег потомка, лошег дечака Бугарску. Барем је то био прекор који сам чуо понекад деликатно и тужно изречен од Срба, исповедајући истовремено искрену приврженост Русији и непоколебљиву веру да ће она на крају помоћи Србији у остварењу њеног националног идеала. Морао сам да их подсетим да 1876. године нисмо, унапред дајући пристанак на аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине, обезбедили неутралност те силе, никада не бисмо могли да покушамо да извршимо инвазију на Балканско полуострво следеће године, што је довело, не само до ослобођења Бугарске од турског јарма, већ и до ослобођења саме Србије од турског вазалства.

Онда опет питање „културног уједињења“. Срби добро знају да је култура саме Русије увезена са Запада. Није ни чудо што у потрази за културом више воле да оду на извориште, најближе у Бечу, и, када им то средства дозвољавају, у Париз и Лондон, у Русију када се могу добити стипендије у војним школама или другим државним институцијама. На једном од првих балова на Двору први секретар нашег посланства ми је представио једног српског пуковника, напоменувши да жели да за свог сина добије стипендију у једној од петербуршких војних школа, где ми се пуковник обратио на најсавршенијем немачком: „Да ли ваша екселенција говори и немачки?“ На шта сам ја одговорио: „Наравно да знам, пошто је то, изгледа, заједнички језик Словена“. Након тога сам разговор наставио ја на руском, а он на српском, мада морам признати не без помоћи господина Некљудова, врсног znalца српског језика.

Сада питање језика. Нема сумње да се у Србији говори више немачки него у Русији, и то из истог разлога. Такође, познавање немачког је од веће практичне користи Србима од знања руског, с обзиром на то да се највећи део њихових спољнотрговинских послова одвија са Аустроугарском као најближим суседом Србије, и то обавезно на немачком језику. У вишем слоју српске бирократије, француски је био прилично познат као језик који се у међународним односима користио у љубазном друштву широм континенталне Европе. Установио сам да је знање енглеског језика ограничено на мали број појединаца. Све је ово сасвим природно. Када је у питању избор између страних језика, питање ће, осим у појединачним случајевима, нужно бити одређено не сентименталним мотивима расне сродности, већ чисто утилитарним разматрањима.

Што се тиче амбициозних планова, односно нада, територијалног проширења, мој утисак је био да је народно расположење више заокупљено судбином Македоније него Босне и Херцеговине, а камоли Хрватске. Македонија, са необичном испреплетаношћу раса – српске, бугарске, грчке, па чак влашке, тиранизоване од стране бесконачно малог слоја владајуће турске расе – одувек је чинила окосницу несугласица између различитих раса које су чиниле њено становништво, Срби и Бугари свако појединачно је тврдио да су бројчано доминантна националност, а Грци су своје тврдње о превласти заснивали не на броју, већ на традицијама древне историје и културној супериорности. Штавише, питање је било компликовано тежњом супарничких великих сила да се укључе у ове спорове у складу са оним што је свака сматрала најпогоднијим да служи њеним сопственим интересима. Као илустрацију оваквог стања могао бих да поновим причу коју ми је испричао угледни српски државник, у време ван функције. Током путовања кроз Македонију, стигао је до Солуна и на вечери га

је угостио руски генерални конзул, који је словио за највећег ауторитета у етнографији Балканског полуострва. Када га је мој пријатељ Србин, после вечере уз кафу и цигаре, питао за искрено мишљење да ли су Македонци Срби или Бугари, извукао је од свог домаћина следећи просветљујући одговор: „Ако ми ово питање поставите као обичном господину X, ја ћу рећи да су Срби, али ако желите да знате моје мишљење као генералног конзула Русије, дужан сам да кажем да су сви Бугари.“ И у Македонији има људи који одбијају да се сматрају било Србима или Бугарима, и који желе да буду једноставно Македонци.

Питање Босне и Херцеговине узбуркало је умове „интелигенције“ много више од македонског питања, јер би стицање ових покрајина са становништвом несумњиво српског порекла – иако се његов део потурчио за време Османлија – дало Србији излаз на Јадран. Али овај циљ српске политике могао је бити постигнут само у случају потпуног слома Аустроугарске, случаја који је у то време изгледао довољно далек, у сваком случају мање вероватан од распада Османског царства. Исто би се, наравно, могло рећи и за Хрватску, чије становништво, иако српског порекла, није припадало православној грчкој цркви као Срби Краљевине, већ римокатоличкој цркви, и између две гране српског рода није остало пуно љубави.

Али, све у свему, током ове године мог боравка у Србији дошло је до затишја у ономе што се зове висока политика, том одушевљењу амбициозних дипломата и ратоборних генералштабова, а уједно и оном неумиреном проклетству народа који на крају крвљу и благом морао да плати њене хирове. Ова упоредна тишина била је у великој мери последица појаве нове владавине у Русији и преовлађујуће неизвесности у погледу карактера који ће попримити.

Никола из Црне Горе – Фердинанд Бугарски – Понуда за место министра у Јапану – Неочекивано одлагање [...] Др Е. Ј. Дилон о „Царској завери“ – Господин Нелидов – Привремени повратак у Београд – Тајна наређења – Гроф Муравјов – Ратификовано моје именовање у Јапан

Време је пролазило, једва смо примећивали колико брзо, а лето је било пред вратима скоро пре него што смо стигли да смислимо где да кренемо како бисмо избегли несносну летњу жегу у Београду. Пре него што смо кренули на летовање били смо сведоци доласка, у кратку посету краљу, двојице полукраљевских гостију. Црногорски кнез Никола и бугарски кнез Фердинанд, обојица су се враћали кући из Москве, где су били присутни на церемонији крунисања цара Николаја II. Чинило ми се да је први био мање задовољан пријемом код младог цара, у сваком случају, подсетио ме је, када сам отишао да му одам почаст, у тону меланхоличног жаљења, на чувену здравицу Александра III, који га је називао његовим јединим пријатељем. Имао је, међутим, све разлоге да себи честита на успеху посете Москви, јер је баш тамо, како изгледа, дошло до уговарања брака између његове ћерке принцезе Јелене и тадашњег престолонаследника Италије.

Кнез Бугарске је изгледао веома одушевљен својим пријемом у Москви. То је била његова прва посета Руском двору након помирења које је донео његов син и наследник. Кнез Борис придружио се православној цркви, а цар Никола је постао његов кум. На свечаном банкету одржаном у његову част у Двору, седео сам поред бугарског премијера Стоилова⁶³ и посматрао забринут израз његовог лица када је принц, који је припремио говор на француском као одговор на краљеву очекивану здравицу истим језиком, устао да одговори краљу,

---

63 Константин Константинов Стоилов (1853–1901), бугарски политичар и министар, после пада владе Стамболова његова партија је добила изборе, а он сам поново постао премијер Бугарске (1894–1899).

који је неочекивано проговорио на српском, и без икаквог оклевања отпочео свој прилично дугачак импровизиран одговор на бугарском. После првих речи које је кнез изговорио са савршеном сигурношћу у свом најбољем говорничком маниру и на најчистијем бугарском језику, мој комшија Бугарин се завалио у фотељу са очигледним поносом и задовољством, и озарен ка мени, рекао је:

„Овако Његово Краљевско Височанство говори бугарски, боље чак и од било кога од нас“.

После вечере, принц је одржао уобичајени пријем за чланове дипломатског кора, који је извео са лакоћом свршеног стручњака из те уметности, у посебној супротности са посрамљеном неспретношћу једног младог краља у сличним приликама. Чинило се да је био веома задовољан пријемом на који је наишао у Русији и очигледно је био у усхићеном расположењу. Мене је као представника Русије, наравно, почастио демонстративно дугачким говором, преплићући свој француски разговор са многим руским изразима на веома забаван начин. За време пријема доносили су му депеше и телеграме, које је, прекидајући церемонију, читао у суседном салону, дајући наређења својим помоћницима и тако даље; укратко, склон да нас импресионира као заузет пословима човек, пун вреве и енергије.

По завршетку свечаности кренули смо за Беч, где је требало да се раздвојимо, моја породица је отишла у Швајцарску на летовање, а ја у Санкт Петербург да се јавим министру иностраних дела пре почетка мог одмора. У Бечу сам прочитао у локалним новинама саопштење о изненадној смрти нашег министра у Јапану, господина Хитровоа⁶⁴, и имао сам магло-

---

64 Михаил Александрович Хитрово (1837–1896), руски дипломата, песник и преводилац, посланик у Румунији (1886–1891), Португалу (1891–1892) и Јапану (1893–1896).

вит осећај да ћу бити именован да га наследим. Директно сам стигао. Кнез Лобанов ме је позвао и питао ме да ли бих био вољан да идем у Токио, и, ако јесам, да ли могу да почнем са што мање одлагања. Пошто сам изјавио да сам потпуно спреман да се повинујем његовим жељама, рекао је да ће већ следећег дана, на својој недељној аудијенцији – која се одржава сваког уторка – код цара, предати моје именовање на потпис Његовом Величанству. Дан после аудијенције поново је послао по мене и рекао ми да није успео да добије царев потпис, иако је Његово Величанство начелно пристало на моје именовање, али да ће ствар сигурно бити решена следеће недеље. Међутим, следећег уторка вратио се из Царског Села и даље без потписаног указа, и рекао ми је да има неке застоје, али ништа лично за мене, додајући да је то опет „неки збуњујући корејски посао“. Како он није дао никакво објашњење, а ја нисам могао да га принудим на то, отишао сам код начелника Азијског департмана, грофа Капниста⁶⁵, једног од миљеника кнеза Лобанова и мог пријатеља, попут његовог брата,⁶⁶ нашег амбасадора у Бечу. Питао сам га да ли може да ми каже шта је чудна алузија кнеза Лобанова на корејске послове могла да значи у вези са питањем мог именовања. То ми је он рекао поверљиво, а ја се не устручавам да објавим његову причу, с обзиром да је све ово сада ствар историје и да све личности које су у то умешане више нису са овог света [...]⁶⁷

---

65 Дмитриј Алексејевич Капнист (1837–1904), руски државник и дипломата, старији саветник у МИД-у 1881–1891, директор Азијског департмана МИД-а 1891–1897. године. Азијски департман се бавио односима са земљама Азије и Балкана.

66 Петар Алексејевич Капнист (1839–1904), руски државник и дипломата, посланик у Хагу 1884–1892. и Бечу 1895–1900. године.

67 Изостављамо садржај страна 125–130 у којима се детаљно описују покушаји Р. Р. Розена да испослује своје пребацивање на положај амбасадора у Јапану, што је сматрао корисним за своју каријеру.

Сви моји напори да доведем до одлучујућег одговора питање мог именовања у Јапану показали су се неуспешним, делимично, претпостављам, зато што господин Шишкин,⁶⁸ као само привремени вршилац дужности шефа Министарства иностраних дела, није желео да врши притисак на цара да донесе одлуку, плашећи се да таквим инсистирањем онерасположи Његово Величанство, а делом, можда, и зато што је гајио неке наде да ће и сам бити постављен за министра иностраних дела, када би се осећао слободније да се позабави тим питањем.

Најзад је послао по мене и рекао ми да морам одмах да се вратим у Београд, али само на кратко, како бих се бавио неким важним послом који је неочекивано искрснуо. Он је наставио да објашњава да су господин Нелидов⁶⁹, наш амбасадор у Цариграду, и господин Чариков⁷⁰, наш дипломатски агент у Бугарској, између себе осмислили план за организацију савеза балканских сила, чију иницијативу треба да преузме Бугарска, наше учешће у афери у сугерисању овог плана Бугарима остаје дубока тајна. Због тога сам добио инструкцију да одмах кренем у Београд и да дам енергично подршку предлогу са којим би бугарска влада приступила Србији, али да се побринем да тајна не процури.

---

68 Николај Павлович Шишкин (1830–1902), руски дипломата, конзул у Једрену 1861–1863, генерални конзул у Београду 1863–1875, посланик у САД-у 1875–1880, посланик у Грчкој 1880–1884, посланик у Шведској и Норвешкој 1884–1891, заменик министра иностраних дела 1891–1897, а неколико пута је био и привремени вршилац дужности министра иностраних дела 1895–1897. године.

69 Александар Иванович Нелидов (1835–1910), руски дипломата, посланик у Дрездену 1879–1882, Цариграду 1882–1897, Риму 1897–1904. и Паризу 1904–1910. године.

70 Николај Валеријевич Чариков (1855–1930), руски дипломата, радио је у централном апарату МИД-а од 1875, био је на челу руских дипломатских представништава у Софији 1896–1897, Београду 1900–1905. и Цариграду 1909–1912. године.

Са овим упутствима у цепу отишао сам у горуђој журби за Београд, где сам затекао на власти радикално министарство, на челу са господином Симићем⁷¹, вишегодишњим српским министром у Бечу, искусним и способним дипломатом умерених погледа. Неколико дана по мом доласку, у касним вечерњим сатима, изненадила ме је посета господина Симића, који као да је био у стању неког узбуђења и усхићења. Рекао је да је дошао са предивно dobrим вестима. Бугарски дипломатски агент га је управо позвао и саопштио да је Русија одлучила да организује Балкански савез и да се бугарска влада нада да ће Србија пронаћи вољу да се придружи Алијанси. Видевши да је чувена тајна процурила и да би могла да компромитује нашу владу на непожељан начин, није ми преостало ништа друго него да негирам постојање било какве такве одлуке коју је бугарски представник приписао Русији.

Овај инцидент још једном показује непријатност, да не кажем опасност, трпљења потчињених агената (јер су такви, уосталом, сви амбасадори јер су фактички опуномоћени министри) да зацртавају сопствене линије политике.

У међувремену је дошло до именованја новог министра иностраних дела који ће наследити кнеза Лобанова, пошто је царев избор, после скоро шест месеци оклевања, пао на грофа Муравјова⁷², нашег министра у Копенхагену.

Овај избор није био баш изненађење, јер се, пошто није било других кандидата на терену, чинило вероватним да ће

---

71 Ђорђе С. Симић (1843–1921), српски државник (председник владе 1894) и дипломатски представник у Софији 1882–1884, Петрограду 1887–1890, Бечу 1890–1896. Други пут је био председник владе и министар иностраних дела 1896–1897. Симић је потом био посланик у Риму 1900, Цариграду 1903–1906. и Бечу 1906–1912. године.

72 Михаил Николајевич Муравјов (1845–1900), руски дипломата, посланик у Копенхагену 1893–1897, министар иностраних дела Руске царевине 1897–1900.

цар на крају изабрати неког дипломату кога је лично познавао, а кога је срео у Копенхагену, где је наша царска породица била чест гост на данском двору. Никада нисам срео грофа Муравјова, а све што сам о њему знао било је из друге руке, наиме, да је био прилично неук и врло површан, али надарен добрим разумом и искусан дворјанин.

Моја радозналост да га упознам била је ускоро задовољена. Месец дана касније добио сам од њега телеграм у коме ме обавештава да је цар потписао моје именовање за министра у Јапану и да ми се прослеђује моја оставка са дужности у Србији.

Следеће недеље вратио сам се у Санкт Петербург да бих се детаљно упознао са стањем наших односа са Јапаном, у вези са којим сам већ имао извесне сумње.

Полазак из Београда – Опроштајна порука...

У јануару 1897. предао сам опозив краљу Србије, који је најсрдачније изразио своје жаљење због мог одласка, а исте вечери ми је послао последњу опроштајну поруку преко свог секретара господина Милићевића, који је добио наредбу да ме испрати у станицу. Господин Милићевић ме је затекао у мом хотелу како пакујем бројне књиге које су се накупиле током мог боравка у Београду, међу њима и неке томове преписке царице Катарине Велике. Случајно сам испустио на под један од ових томова и када сам га подигао приметио сам да се отворио на страници са писмом које је царица упутила краљу Данске. Слушајући шта ми је господин Милићевић говорио о краљевој намери да поново промени своје министарство за ново и о озбиљној забринутости са којом је гледао на превртљивост карактера Његовог Величанства и недостатак чврсте намере, несвесно ми је поглед пао на одломак у писму где свом дописнику држи предавања о недостацима, па чак и

опасностима честих промена у владама. Прочитао сам одломак Милићевићу и он је био веома запањен мудрошћу савета који је царица дала свом суверену и његовом примењивошћу на стварне прилике у Србији.

„Рећи ћу ти шта ћу учинити“, рекох ја. „Одмах ћу преписати цео овај одломак писма, потписати га својим именом као верни преписивач, а ти ћеш га уручити краљу као опроштајни дар од искреног пријатеља и постхумног представника једног од највећих суверена које је Русија икад имала.“

Искрено верујем да нас двојица не бисмо могли да пружимо бољу услугу младом суверену, под условом да је био спреман да прихвати к срцу мудре савете Катарине Велике. Три дана касније био сам у Санкт Петербургу и после кратког разговора са грофом Муравјовом, кога сам сматрао веома учтивим и очигледно добро расположеним према мени, дао сам се на посао да детаљно проучим наше односе са Јапаном и читаво поље наше далекоисточне политике [...]

*Baron R. Rosen, Forty Years Of Diplomacy.
London: George Allen & Unwin Ltd., 1922, p. 103–133*

Превод са енглеског: А. Тимофејев, Ј. Перишић

2. Дневничке белешке о служби у Београду Ј. В. Сабљина, аташеа руског посланства у Београду, 1898–1902.

Први пут идеју да се запослим у Министарству иностраних дела и затим да направим каријеру у дипломатији, добио сам у 3. разреду Лицеја. Не могу да кажем како сам тада мотивисао своју жељу, али сам у потпуности проценио службу у овом одељењу тек када сам постао аташе, за време мисије у Србији, тј. у новембру 1899. До марта 1898. моји снови о служби остали су у домену спекулација; у марту, када су почели завршни испити у Лицеју, наставници су врло категорично изјавили да сви ученици треба се одреде где желе да буду уписани; без оклевања сам самоуверено и паметно писао на листу папира који је понуђен за белешке уз моје презиме – Првом одељењу Министарства иностраних дела. Са мношвом су се пријавили за ово министарство књ[аз] Лев Владимирович Урусов⁷³, Михаил Михајлович Бибииков⁷⁴, Бено Александрович

---

73 Лев Владимирович Урусов (1877–1933), дипломата, трећи секретар Министарства иностраних дела, као први секретар радио је у дипломатској мисији у Бугарској, у амбасади у Јапану, заменик директора 2. (економског) одељења МИД-а, председник Друштва запослених у Министарству иностраних дела. Један од првих шампиона Русије у лаун тенису. Од 1910. до 1933. члан Међународног олимпијског комитета из Русије.

74 Михаил Михајлович Бибииков (1877–1944), дипломата. Радио је у канцеларији МИД-а, први секретар амбасаде у Данској, први секретар амбасаде у Грчкој, секретар руске мисије у Минхену.

Сиберт⁷⁵ и бар[он] Карл Александрович Стакелберг⁷⁶. Први од њих је био распоређен у 2. одељење, остали у Одељење за кадровске и економске послове.

Завршни испити су пролетели као сан – прелеп, када бих наишао на добро питање, и страшан ако бих из извученог питања могао само да наведем његов број.

Било је то узбудљиво време, али сада када је већ изbledело у царству сећања, оно се у мојој машти осликава као добро старо време. Толико је страхова, разговора о томе које ће питање неко добити; коначно излазите до стола: „Извучи картицу с питањима“, чује се глас старог генерала Фелдмана⁷⁷; „која?“ – тако и тако! И како је тешко одговорити ако карта коју добијете није пријатна; одговараш паметно, самоуверено, а кроз све твоје живце тече нека врста пријатног задовољства, свест да је један испит мање за полагање, а притом је ближи жељени крај. Обично смо се за испите припремали у групама – моју групу чинила су два човека – Жеванов⁷⁸ и ја. Сећам се да сам ујутру трчао до Ивановске 4: „Борка, спаваш ли, идоле?“ „Да ли си пуно тога обновио?“

„Ништа, проклета ствар!“

„А ти?“

---

75 Бено Александрович Сиберт (1876?–1926) био је распоређен у одељење за кадровске и економске послове. Касније је радио као други секретар у амбасадама у Белгији, САД-у и Великој Британији. Према неким извештајима, сарађивао је са немачким обавештајним службама.

76 Карл Александрович Стакелберг (1877–1904) био је распоређен у одељење личних и економских послова, а касније је био трећи секретар канцеларије МИД-а.

77 Федор Александрович Фелдман (1835–1902), генерал пешадије, директор Императорског александровског лицеја 1896–1900.

78 Борис Николајевич Жеванов (1876–1938), сарадник Државне канцеларије. Сабљин је одржавао пријатељство са њим дуги низ година. После револуције 1917. остао је у Совјетској Русији, где је радио као правник у совјетским институцијама.

„Такође ништа.“ И почиње нагађање какву ће картицу добити, да ли ће питати поред мапе, да ли је немогуће преписати на испитном програму итд.

За пар дипломата, како смо се не без поноса назвали, најозбиљнији испит био је међународно право код Ф. Ф. Мартенса⁷⁹. Чињеница је да је за улазак у Министарство иностраних дела било потребно проћи два теста: examen de capacités⁸⁰, који је држао дипломата 8. класе у присуству више званичника, и дипломатски испит, који је обавио Савет Министарства иностраних дела. У овом савету Ф. Ф. Мартенсу је припадало прво место, био је ноћна мора будућим амбасадорима и посланицима. С обзиром на то, сви смо се трудили да се истакнемо пред Мартенсом и донекле га натерамо да памти наше одговоре, како бисмо на тај начин обезбедили себи подршку на дипломатском испиту. У исту сврху, сви који су ушли у Министарство иностраних дела су за тему свог дипломског есеја изабрали неко питање међународног права. Писао сам о односу Русије и Свете столице, а Мартенс је мој рад оценио са 11 поена⁸¹, замерајући ми стил фељтонисте. На испиту сам одговарао о правима и дужностима конзула, а мој одговор би био успешнији да у току припрема мој друг и пријатељ Пољански⁸², који је седео поред мене, није одлучио да ступи са мном у преговоре, у вези са његовом „пушкицом“ коју је некако изгубио, а без ње је био у веома непријатном положају – Мартенс је то приметио и замолио нас да се не консултујемо.

---

79 Федор Федорович Мартенс (1845–1909), познати руски адвокат, професор међународног права. Био је постављен у Савет Министарства иностраних дела 1881.

80 Examen de capacité (фр.) – испитивање способности, назив за стручни испит у Министарству иностраних дела царске Русије.

81 У то време у Лицеју је била дванаестостепена скала оцењивања. Дакле, ово је била друга најбоља оцена.

82 Владимир Васиљевич Пољански, касније пуковник лајб-гарде. Био је припадник Уланског пука. Активан учесник Белог покрета. Био је у изгнанству у Пољској.

Све нас то, међутим, није спречило да успешно завршимо курс, урадимо све што се тиче дипломирања и да уђемо у службу. Наш последњи испит је био 12. маја; вративши се, свако од нас је код куће нашао цивилну одћу и, наравно, одмах би [скинуо] школску униформу и пресвукао се. Овај чин, тако безначајан сам по себи, имао је, наравно, велики значај за сваког од нас: почео је нови живот у новом оклопу. Још док сам био ученик у Лицеју, два месеца пре дипломирања, по савету пријатеља, отишао сам у Министарство иностраних дела и представио се директору Првог департмана Александру Константиновичу Базилију.⁸³ Базили ми није био потпуно непознат, а ни ја њему; као далеки рођак Аријадне Константиновне Мартинове⁸⁴, пријатељице наше породице, упознао сам га када смо били у Одеси у њеној кући; у Одеси, Базили је имао неколико кућа. Поред тога, син Базилија⁸⁵, звани Коко, такође је био ученик 6. разреда гимназије, а та околност је обезбедила да сваки ученик Лицеја добије љубазну добродошлицу од његовог оца.

Базили ме је добро примио; питао ме је шта ме је водило при избору занимања, чему се надам и тако даље. Одговорио сам му, смејући се у души, да ме занима Исток, наша тамошња политика и зато сам му се придружио у Азијском [односно Првом] департману. Одмах ме је упозорио да има много људи који желе да служе нашој политици на Истоку, али је мало места, а да моји другови старијих генерација волонтирају и не помишљају да ускоро добију било какво радно место. За долазак код њих је, како је рекао, потребно положити два ис-

---

83 Александар Константинович Базили (1846–1902), дипломата. Директор Првог (Азијског) департмана МИД-а 1897–1900.

84 Аријадна Константиновна Мартинова (дев. Папудова) (око 1852 – 1935), удовица коњичког генерала Андреја Дмитријевича Мартинова.

85 Николај Александрович Базили (1883–1963), дипломата. Радио је у канцеларији МИД-а, у амбасади у Паризу. Начелник Дипломатске канцеларије у Штабу врховног команданта 1917, члан Савета Министарства иностраних дела. Саветник у амбасади у Паризу 1917–1921.

пита – одељењски и дипломатски. Све ово ме, међутим, није обесхрабрило. Био сам млад и на све сам гледао са надом и био сам више оптимиста него што сам гледао на будућност са тугом и бригом. С овим смо се растали, а Базили ме је замолио да се што пре јавим на дужност. Договорили смо се да се после испита одморим и да до 16. јула будем у министарству. Тако је направљен први корак; све остало је морало ићи по једном заувек покренутом редоследу уходаног државног механизма.

Срећан и задовољан отишао сам као и обично у Бродку, имање мојих пријатеља Жеванових⁸⁶, Тверска губернија, близу Волочока. Тамо се нисам дуго задржао и отишао сам у Хунгербург⁸⁷ код родитеља, где сам остао до 15. јула, када су ме припремили за пут, благословили и рекли: „служи!“

У Санкт Петербургу тада није било лепо: стално је било вруће, нисам имао пријатеље, нису ме привлачили паркови у предграђу, нисам познавао своје нове колеге... све ме је то мало разочарало. А у Хунгербургу била је таман отворена сезона. Моји пријатељи који су тамо живели су: Урусови⁸⁸, Зелени⁸⁹, Пешкови, Пантелејеви, Енакијеви, Расели, Чаплинови, Митусови⁹⁰ и други. Друштво је било љубазно, сви су ме волели, генерално је било безбрижно, забавно и некако добродушно.

---

86 Породица генерал-мајора Николаја Иљича Жеванова, оца Бориса Николајевича Жеванова, пријатеља Јевгенија Сабљина.

87 Хунгербург - Уст Нарова - Нарва-Јоесу у Естонији, младо модерно одмаралиште, где је активну изградњу викендица вршило племство Санкт Петербурга, Москве, Костроме и Јарославља.

88 Породица Александра Ивановича Урусова (1843–1900), истакнутог правника, књижевног и позоришног критичара, колекционара аутограма културних личности. Његов син Александар (рођ. 1872) могао је бити друг Е. В. Сабљина.

89 Илија Александрович Зелени, наставник деце великог кнеза Константина Константиновича. Његови синови Александар (рођ. 1870) и Константин (рођ. 1875) могли су бити пријатељи Е. В. Сабљина.

90 Породица С. Н. Митусова, тајног саветника, дипломате и познатог колекционара.

Међутим, није имало смисла одлагати. Морао сам да идем и 16. тачно у два, јавио сам се у министарство.

Сви су ме гледали, нећу рећи пријатељски, већ некако на чиновнички начин. Међу лицејцима у одељењу били су: Татишчов⁹¹, Засецки⁹², Крупенски⁹³, Арсењев⁹⁴, Протопопов⁹⁵ и Ону⁹⁶. Све су то били фини људи и умногоме су ми олакшали прве кораке у каријери. Ону, син нашег посланика у Грчкој, поступио је према мени посебно љубазно. Одмах ми је нацртао слику одељења и објаснио ми цео механизам. Пре испита стављен сам у Турски одсек, под командом Сергеја Сергејевича Кетова⁹⁷. С. С. Кетов је већ дуго служио у одељењу, око 12 година. Добро је обављао своје обавезе, али и поред свих

91 Борис Алексејевич Татишчев (1876–1949, Париз), дипломата. Други секретар амбасаде у Берлину, први секретар у Атини и Паризу. Шеф Канцеларије МИД-а 1916–1917.

92 Константин Александрович Засецки (1876–1954), дипломата, службеник Првог (Азијског) департмана МИД-а.

93 Александар Дмитријевич Крупенски (1875–1939), дипломата, службеник Првог департмана МИД-а, касније секретар конзулата у Јашију. Од 1903. до 1914. служио је као службеник за посебне задатке код директора Царских позоришта, управљајући канцеларијом Царских позоришта у Санкт Петербургу. За време Првог светског рата био је главни управник војно-санитетских установа организације велике кнегиње Марије Павловне.

94 Борис Константинович Арсењев (1874–1925, Париз), дипломата, коморник. Други секретар амбасаде у Јапану, први секретар амбасаде у Пекингу, генерални конзул у Бомбају, први секретар мисије у Вашингтону, Атини. Био је вицегубернер Бесарабије 1915.

95 Евгениј Сергејевич Протопопов (1875–1944), дипломата. Конзул у Ници, вицеконзул у Бечу.

96 Константин Михајлович Ону (1875–1950), дипломата, државни саветник; помоћник секретара, други секретар руске амбасаде у Цариграду, први секретар мисије у Хагу, саветник амбасаде у Вашингтону, 1920. саветник дипломатског представништва у Цариграду.

97 Сергеј Сергејевич Кетов, (? – 1905). Један од сарадника одељења присетио се Кетова, да се тај „углавном бавио кодирањем и дешифровањем телеграма (...) није могао да почне да обавља своје дужности без стављања монокла и без паљења цигаре. Међутим, јадни Кетов

њихових напора, његови претпостављени се нису трудили да цене његове таленте и увек су га заобилазили, а повремено и грдили. У време мог пријема он је био референт VIII разреда, док је његов друг из генерације, Јегор Антонович Плансон⁹⁸, већ био шеф другог одељења (које је укључивало неколико одсека). Кетов се сваком новом човеку жалио на свој положај, грдио надређене, жалио се на неправду, али је, у суштини, био задовољан својим положајем, јер се плашио одговорности, губио главу од ситница и сву кривицу пребацивао на своје помоћнике. На почетку мог стажирања правио сам копије, читао литографије, преписивао сам концепте, а повремено су ме позивали за Политички сто, где сам учествовао у шифрирању порука за посланства. Ова акција је била уобличена у неку посебну тајанствену свечаност. Скептици су се ругали и говорили да је оно што данас шифрирамо са таквим мистериозним погледима јуче већ било у [новинама] „Петербуршки листок“.

Нисам дуго остао код Кетова; некако, по савету пријатеља, да бих прешао у други одсек, слегнуо сам раменима на Кетовљево примедбу да речи „ваша екселенцијо“ нису исписане довољно с поштовањем. Кетов се увредио, сврстао ме у слободоумника и тражио да ме пребаце за други сто. Овај инцидент, међутим, није касније утицао на наше односе, а Кетов и ја смо се растали као добри пријатељи. У међувремену, у нашем одељењу постепено су се појавиле две стране:

није отишао даље од ове позиције, ускоро је отишао на онај свет“. Ю. Я. Соловьев, Воспоминания дипломата 1893–1922. Москва, 1959, с. 29.

98 Георгиј Антонович Плансон-Ростков (1869 – после 1937), дипломата, оријенталиста и колекционар. Генерални конзул у Сеулу, посланик у Сијаму.

Приклонски⁹⁹ и Веретеников¹⁰⁰. Приклонски се појавио на хоризонту Првог департмана неочекивано. Будући да је био вицеконзул у Будимпешти док је тамо био генерални конзул А. К. Базили, Приклонски је успео да постане неопходан за Базилија, а када је овај позван на место директора Првог одсека, Приклонски није часио да се појави поред њега, прво као референт VII разреда, а затим сукцесивно у року од годину дана стигао је до начелника одељења. Био је изузетно нервозан човек; дакле, неке од оптужби које су му упућене за грубост, избирљивост и оно што се зове цепидлачење не би требало да стоје јер је нервозна особа, којом је управљала такође нервозна и несигурна особа као што је био Базили, стално је морала бити под неиздрживим притиском. Нехотице је упућена на њега [Базилијева] љутња прелазила [преко њега] на подређене, размењивале су се „пријатности“, а на крају су немилосрдно грдили баш Приклонског! Као ни други, нисам избегао судар с њим. То се десило из следећег разлога. Био сам уочи дипломатског испита; сви су се интензивно припремали и нису били укључени у рад у Одељењу. Три дана пре испита, Приклонски ме изненада позива да направим копију Базилијевог извештаја о питању међупарламентарне конференције у Будимпешти. Извештај је обиман, има посла на 1,5 дана. Кажем Приклонском да имам испит за 2 дана. На то ми врло оштро одговара да је то први пут да сретне службеника који одбија посао који му се нуди. Плануо сам. Без речи сам узео извештај и преписао га за један дан. Стигавши у Одељење, наредио сам стражару да га преда Приклонском, а истовремено сам отишао код себе.

---

99 Михаил Григоријевић Приклонски (1864–1944), дипломата. Именован је за 3. секретара у Генералном конзулату Русије у Будимпешти 1894. Службеник Првог департмана МИД-а од 1897, генерални конзул у Будимпешти 1912–1914.

100 Александар Порфиријевић Веретеников (1870–1936), дипломата. Службеник Првог департмана МИД-а, касније службеник за посебне задатке при министру иностраних дела.

Наш однос је неко време био затегнут, али онда је све прошло. Узгред, све ово није прошло незапажено ни код мог колеге Веретењикова, који је у то време био референт VII разреда и под својом управом имао Словенски и Грчки одсек.

Овде се мора додати да колико год је Приклонски био Базилијев човек, Хартвиг, наш олимпијски паметни (вице) директор, био је покровитељ Веретењикова. Одавде је однос између Приклонског и Веретењикова био јасан; док су споља одржавали добре односе, мрзели су се у души. У те сврхе, они су, како кажу, регрутовали присталице. На страни Приклонског били су Жуковски¹⁰¹, Ларош¹⁰², Дјаченко¹⁰³, док смо Губар¹⁰⁴, Засецки и ја били у Веретенниковљевој групи. Ушао сам у ову чету управо у тренутку када сам био љут на Приклонског. Веретенников је успео да ме привуче и од тог тренутка сам постао невољни сапутник овог човека. Веретенников је био прилично несимпатична особа; припадао је категорији оних особа које у свему покушавају да нађу смешну страну, па макар то било и за трагичне ситуације. Било је тешко разговарати

---

101 Владимир Григоријевич Жуковски (1871–1922), дипломата. На конзуларним пословима у Галацу, Адријанопољу, Кенигсбергу, Прагу. Службеник Министарства иностраних дела Привремене сибирске владе, заменик министра иностраних дела у Колчаковој влади. Ухапшен је и осуђен од бољшевика на доживотну робију 1920. Преминуо је у затвору.

102 Евгениј Германович Ларош (1870–1940), дипломата и оријенталиста. Вицеконзул у Каиру, секретар у драгоман у Бејруту, вицеконзул у Каиру до 1914. када је пребачен у канцеларију МИД-а. После револуције радио је у Московском институту за оријенталистику.

103 Николај Николајевич Дјаченко, секретар у драгоман представништва у Солуну, секретар дипломатске агенције у Софији, отправник послова Русије у Црној Гори.

104 Алексеј Алексејевич Губар (1873–1945), службеник Првог одељења, затим Другог политичког одељења МИД-а. Током грађанског рата био је директор Управе за кадрове Управе за спољне послове Специјалног састанка југа Русије. Био је у егзилу у Француској. Издавач, члан Савеза руских уметничких радника.

с њим до миле воље; Дешавало се да имам неку молбу за њега – насмејао се, ако би ми затребао савет – саветовао је нешто што се могло духовито третирати. И тако све време. И ја сам стао на страну Веретеникова, иако нисам видео никакву корист од тога за себе. Ова ситуација ме, међутим, није спречила да будем у најбољим односима са присталицама Приклонског. Међу њима, Жуковски је био чак и мој пријатељ. Спојила нас је љубав према музици и поезији. Био је песник са највећим талентом. Бурењин¹⁰⁵ је о њему писао као о најбољем од савремених песника. Преводио је поезију, посебно су успешни његови преводи из Хередија¹⁰⁶. Сада преводи Еминескуа¹⁰⁷, румунског песника. Док је био у Одељењу, оженио се, а ја сам први сазнао за његове намере; одмах је добио постављење у Галац. Био сам му кум на венчању. Такође сам био у одличним односима са Ларошом, сином музичког критичара и пријатељем Чајковског. Он је наследио очеву љубав и разумевање музике. То је била околност која нас је спојила. Упознали смо се на симфонијским концертима, размењивали утиске, а су-традан бисмо се састали у Департману и наставили са разменом мишљења о прошлом дану. У политичком одсеку је био и Николај Николајевич Дјаченко, слаб, болешљив господин. Био је драга, срдачна особа, иако не без личног става. Међутим, ово последње никоме није наудило, чинило се да му је то чак и предност. Био је ту и Татишчов. Диван радник. Стигао би чак у 10 часова ујутру, а отишао после свих осталих. Никада ни са ким није разговарао. Није седео скрштених руку ни минут, није припадао ниједној странци. У нашој групи су били Губар и Засецки. Губар се није одликовао неком појавом, своју службу обављао је савесно, зачињавајући своје разговоре мас-

---

105 Виктор Петровић Буренин (1841–1926), песник, публициста, члан редакције листа *Ново време*.

106 Жозе Марија де Хередија (1842–1905), француски песник, писац, преводилац кубанског порекла.

107 Михаи Еминеску (1850–1889), румунски песник.

ним анегдотама, уопште, био је љубазан човек. Засецки је био безначајна личност, али се лепо облачио. Заобилазили су га сви на све могуће начине. Сада, захваљујући покровитељству Сементовског¹⁰⁸, његова ситуација се поправила, али он није у стању да се бори ни са ким.

Имали смо и самосталне. Од њих, Смелков¹⁰⁹, познат под надимком Менелик, био је под командом Кетова. Љубазан и слadak момак. Други је Јудин Николај Петровић¹¹⁰ – најдивнија, племенита личност. Велики комичар по природи, често је забављао Одељење и њему дугујем много минута искреног, здравог смеха.

Таква је била физиономија нашег Департмана, односно Првог департмана одељења. У Другом департману такође је било службеника, али нисмо морали њима да се бавимо. Именоваћу их: Плансон, Шчекин¹¹¹, Нератов¹¹², Персијани¹¹³, Ону, Протопопов, Хруљев¹¹⁴, Половцев¹¹⁵. Од њих, Ону и Протопов су били моји другови из разреда; Половцев је оригиналан,

---

108 Дмитриј Константинович Сементовски-Курило (1859–1911), дипломата. Заменик директора, директор Азијског одељења МИД-а, посланик у Бугарској.

109 Валентин Васиљевич Смелков (? – 1905), дипломата, секретар конзулата у Чугучаку (1900–1903), секретар конзулата у Урги (1903–1904).

110 Николај Петровић Јудин (? – 1917), дипломата, службеник Првог одељења МИД-а. Асистент Козакова за Далекоисточно одељење.

111 Михаил Сергејевич Шчекин (1871–1920), дипломата. Конзул у Трсту, отправник послова Русије у Пекингу, саветник амбасаде у Токију. Био у егзилу у Јапану.

112 Анатолиј Анатољевич Нератов (1863–1938), дипломата, члан Државног савета, помоћник министра иностраних дела 1910–1917.

113 Иван Александровић Персијани (1871–1930), дипломата. Службеник Првог одељења МИД-а, саветник у амбасади Русије у Италији 1916–1917.

114 Дмитриј Сергејевич Хрулев (1873–1950), дипломата, државни саветник, службеник Првог одељења МИД-а.

115 Александар Валеријановић Половцев (? – 1916), чиновник VII класе Првог одељења МИД-а.

ћутљив и фин младић; прошле године се оженио ма[демуазе] љ Велихов, истом Мимочком са којом сам се веома дружио у својим младим лицејским годинама. Хрулев, један од правника, дошао нам је из II департмана, а његове бивше колеге су се распитивале за њега, говорећи: „Шта наша будала ради код Вас?“ Улизица, лажљивац и кукавица.

Персијани, син бившег посланика у Србији, имао је у лицу све особине врсног човека. Пушио је лулу и лудо волео Вагнера, будући да је и сам био добар пијаниста.

Изнад свега овога стајао је најљубазнији Алек[сандр] Конст[антинович] Базили. Није измислио барут, био је брзоплет, плашио се виших власти, а у тренуцима беса губио је главу. Говорио је смешно, са грчким нагласком. Његов син Коко, ученик шестог разреда Лицеја, био је омиљена мета трачева у Првом департману. Очева љубав према сину била је дирљива, и сваког дана у 4 ½ сата *rara*¹¹⁶ и Коко су излазили да се провозају. Базилија је снажно потпомагао Хартвиг, заменик директора. Олимпијски миран, интелегентан и способан Николај Генрихович носио је на својим плећима сав терет рада Департмана. Нема тога што није знао. Писао је лепо и много. Сада је директор, коморник,¹¹⁷ носилац ордена – једном речју, његов труд није био узалудан.

---

116 *rara* (фр.) – тата

117 По овоме можемо да претпоставимо да се ради о тексту који је последњи пут редигован од 1904, када је добио дворско звање коморника, до смене са положаја шефа Департмана и постављења за посланика у Техерану 1906. Нагађање о судбини „финског манифеста“ 1899, привремено повученог у новембру 1905. показује прецизније горњу границу до које је морала да се деси последња рецензија докумената.

Машина је радила, понекад се механизам успоравао, али су га убрзавали Хашка конференција¹¹⁸ или Критски масакр¹¹⁹. А онда би писаће машине зазveckале, оловке су зашкрипале и леђа чиновника су се поклонила смрти.

Прво одељење је било у моди, повераване су му свакакве ствари, често потпуно ван његове надлежности. Тако му је поверена мировна конференција у Хагу. Ствар је вођена у тајности, а порука Владе изненадила је и многе званичнике министарства. Творцем конференције се сматра Владар¹²⁰, с тим што је наводно ову идеју њему сугерисао гр. Муравјов¹²¹. Најзад, причало се да је баш Базили био иницијатор свега тога. Још док је био у Пешти¹²², ову идеју је чуо док је присуствовао састанцима међупарламентарне конференције 1894.¹²³ Не гарантујем за тачност горе наведеног, преносим само оно што се причало у нашим тренуцима опуштања, у пушионици и чајној соби.

Поверили су нам и такозвано финско питање. Управо је то био предлог да се Европи, преко наших представника,

---

118 Хашка конференција 1899. – прва конференција о разоружању и хуманим ограничењима начина вођења рата сазвана на иницијативу Руске империје.

119 Критски масакр – очигледно се ово односи на Критски устанак 1897–1898. У јануару 1897. локални муслимани су уз подршку турских војника извршили масакр над хришћанима у критским градовима Ираклиону, Ретимнону и Ханији.

120 Руски цар Николај II.

121 Михаил Николајевич Муравјов (1845–1900), министар иностраних дела Руске империје 1897–1900.

122 Пешта, мађарски град који се налазио на источној обали Дунава. Од 1873. спојен са Будимом, градом који је заузимао западну обалу Дунава. А. К. Базили био је руски конзул у новоформираној Будимпешти од 1896.

123 Интерпарламентарна конференција 1894. Оснивање најстарије међународне организације за сарадњу парламената различитих земаља озваничено је на међупарламентарној конференцији 1894. године.

објасни прави смисао Манифеста од 3. фебруара 1899.¹²⁴ Била је састављена брошура: „Le manifeste Imperiale du 3 fevrier 1899 et la Finlande“.¹²⁵ Послата је са циркуларом нашим амбасадорима и изасланицима са предлогом да се њен садржај саопшти локалним публицистима. Ова брошура, међутим, никога није убедила. Изазвала је многе друге памфлете; од њих, један се завршавао фразом „quoi qu’il en soit l’oeuvre achevée le 3 fevrier 1899 et dont la brochure distribuée aux diplomates russes a eu pour tache de chanter l’eloge, ne peut pas etre rangée parmi les actes politiques inspirés par la sagesse et le respect des lois“.¹²⁶

Ово није место да се суди ко је био у праву, а ко није. У самој Русији било је више ставова о овој теми. Било је доста расправа и међу нама и међу Финцима. Будућност ће показати шта произлази из Манифеста 3. фебруара 1899.

Као што је горе поменуто, почео сам своју службу у јулу. Потпуном увођењу у процес претходио је такозвани „Департамански испит“. Он се састојао у томе што бих добио предмет из архиве, који бих морао да спроведем преко свих потребних институција Министарства, пола на француском. Током усменог испитивања замољен сам да набројим разлике између Срба и Хрвата и неколико питања из географије, као што су: који је главни град Персије? Кажу да су сада захтеви овог испита повећани. Могу рећи да ми то није било ништа. Овај испит је отворио приступ служби у централној институцији – у Санкт Петербургу. Они који су желели да оду у иностранство ради дипломатске службе подвргавали су се такозваном дипломатском испиту. То се дешавало 2 пута годишње: у јесен и у

124 Манифест 3. фебруара 1899. означио је почетак политике „русификације“ Финске. Цар није укинуо устав који је био на снази на територији кнежевине, већ је најавио право великог војводе да доноси законе без координације са представничким властима Финске.

125 Царски манифест 3. фебруара 1899. и Финска (фр.)

126 „Било како било, чин предузет 3. фебруара 1899, коме су руске дипломате морале да певају своје хвалоспеве, не може се сматрати политичким актом инспирираним мудрошћу и поштовањем закона“ (фр.)

пролеће. Присуствовали су заменик министра и читав Савет Министарства¹²⁷. Испитивали су заменик министра (dossier из архиве на француском), Мартенс из међународног права, Малевич-Малски¹²⁸ из политичке економије и бар[он] Остен-Сакен¹²⁹ је постављао питања из статистичког рада чију тему смо добијали унапред. Са изузетком Мартенса, све је било ништа. Питали су, на пример, шта је порто-франко¹³⁰, емиграција, ажио¹³¹. Статистички рад је био компилативан и лишен сваке независности. Добио сам статистичку обраду Србије и Црне Горе. Постојећа мала литература о овом питању пружила је довољно материјала за писање три или четири стране рада, уз додавање неких малореалних бројева. Међутим, испит је плашио сваког; његова атмосфера је била најсвечанија. Угурали су нас у канцеларију зам[еник]а министра, где смо морали да седимо окружени великодостојницима у свечаним униформама пуним ордења. У случају успеха, након две недеље, кадровска служба би обавестила сваког од нас о резултату, исказујући уз то поштовање. Али, овај резултат је био празан звук. За многе од нас су стране земље увек остале нешто недоступно. Покровитељство у том смислу је било важније.

У почетку су млади чиновници углавном били задужени за литографију¹³² извештаја наших представника. Био

---

127 Савет Министарства иностраних дела, саветодавно тело министра, формирано 1832.

128 У питању је Николај Андрејевич Малевски-Малевич (1855 – 19?), касних 90-их XIX века директор Другог департмана МИД-а.

129 Федор Романович фон дер Остен-Сакен, (1832–1916), барон, касних 90-их XIX година члан Савета министарства, био је заменик министра иностраних дела.

130 Порто Франко је приморска лука која ужива право на бесцарински увоз и извоз робе.

131 Ажио – вишак тржишне цене злата, курса, записа и других хартија од вредности у односу на њихову номиналну вредност.

132 Литографисање, начин умножавања цртежа или рукописа уз литографски камен и посебно мастило.

је то релативно занимљив посао, иако је писање литографским мастилом понекад било фрустрирајуће. У моје време, Ремингтон¹³³ машине су се тек појавиле и млади су били позивани да вежбају на њима. Као што је горе поменуто, седео сам у Турском одсеку код Кетова. Нисам дуго остао код њега и био сам пребачен у Словенски одсек, где сам радио заједно са Засетским. На крају мог боравка у Департману послат сам у Грчки одсек код Губара. Брзо смо довели архиву у ред и одлично се провели: посла није било много; само повремено нам је Јаковљев¹³⁴ из Јерусалима слао своје умрлице, а онда би почео приличан хаос. Сваки покојник је захтевао минимум 3-4 извршна папира.

У лето 1899. отишао сам на одмор код свог пријатеља са Лицеја Б. Н. Жеванова у Вишњи Волочок. Мој боравак у Бродки, како се звало имање Жеванових, увек је био један од најпријатнијих тренутака у мом животу. Жеванови су били дивни људи; њихово гостопримство је било чисто руско, гостољубиво и срдачно. У Бродки сам остао три недеље и вратио се у Санкт Петербург.

Бар[он] Ливен¹³⁵ је имао две ћерке, Ени и Магду¹³⁶ Ливен, од којих ми је, вољом судбине, најстарија постала супруга у новембру 1899, тачније 14.¹³⁷ Још пре венчања пало ми је на

---

133 Писаће машине Ремингтон су биле прве масовно произведене, комерцијално успешне писаће машине које су утрле пут за све наредне писаће машине.

134 Александар Гаврилович Јаковљев (1854–1909), дипломата, генерални конзул у Јерусалиму, посланик у Сијаму. Члан Палестинског друштва.

135 Барон Густав Емилијанович Ливен, кустос Ермитажа. Аутор књиге „Водич по Кабинету Петра Великог и Галерији накита“, (Санкт Петербург, 1901).

136 Бароница Магда Густавовна Ливен-Орлова (1885–1929), драматург, песникиња, прозаиста.

137 Пет година касније Ени је неочекивано затражила развод, одлучивши да се уда за богатог аустријског дипломату. Евгениј Васиљевич је тешко поднео оно што се догодило и покушао је да избрише своју прву жену из свог живота.

памет да одем негде у иностранство и придружим се некој од наших мисија. У игри су били Цариград, Рим, Дрезден и Букурешт; али сам завршио у Београду. Десило се то на следећи начин. Пријатељ мог оца гроф Павел Сергејевич Кисељов¹³⁸ говорио је о мени Буксгеведену¹³⁹ и Волкову¹⁴⁰; обојица су ме љубазно примили и обојица су једногласно одбацили Дрезден, сматрајући да је то потпуна sine cura. То није могло да не успори моју каријеру. Почетком новембра (1899) ујутру у стану код Буксгеведена долази Базили и каже ми: идите у Београд, тамо је сада само Мансуров¹⁴¹; Нелидов¹⁴² планира да остави свој положај, а ви можете да заузмете његово место. Био сам веома срећан због ове понуде; чак ми је било ласкаво, јер се Београд онедавно сматра за un poste de bataille¹⁴³. Инцидент са

---

138 Павел Сергејевич Кисељов (1831–1906), коморник Царског двора, службеник Царског двора. Велики љубитељ историје и колекционар антиквитета.

139 Карл Карлович Буксгеведен (1855–1935), дипломата. Директор Департамента за кадровске и економске послове крајем 90-их година XIX века Фебруарска револуција 1917. затекла га је на положају посланика у Данској, када је он поднео оставку одбивши да служи Привременој влади.

140 Волков Александар Сергејевич, дипломата, 90-их година XIX в. заменик директора Канцеларије Министарства иностраних дела.

141 Павел Борисович Мансуров (1860–1932), дипломата и истакнути црквењак лаик, учесник монархистичког покрета. Отправник послова у Београду 1899–1903, први секретар у Цариграду 1903–1905. Постављен је за директора Главне архиве МИД-а 1915. Учествовао је у организацији и раду Црквеног сабора за избор руског патријарха 1917–1918. У годинама совјетске власти био је секретар црквене општине и члан комисије за заштиту споменика и уметности Тројице-Сергијеве лавре. Више пута је хапшен и малтретиран од болшевика.

142 Георгиј Александрович Нелидов (1874–1918), други секретар мисије у Србији, потоњи руководиоца одељења за штампу Министарства иностраних дела.

143 Жариште збивања (фр.)

Жадовским¹⁴⁴, његов одлазак, атентат на Милана¹⁴⁵ и гласине о томе – све то заједно чинило је Београд занимљивијим од, на пример, Дрездена. Данас ми је смешно и срамотно да се сетим да сам и на тренутак помислио на Дрезден. Могућност да заузем Нелидовљево место повећала је пријатност Србије. Моји прорачуни се, међутим, нису обистинили; после Нелидова место је дуго остало упражњено и прешло на Јеврејинова¹⁴⁶.

То ме, међутим, није спречило да добијем одличну дипломатску обуку.

У Београду смо затекли отправника послова Мансурова II секретара, Г. А. Нелидов је био одсутан; драгоман је био резервни поручник линијске коњице Ј. Г. Мамулов¹⁴⁷. Била је

144 Валериј Всеволодович Жадовски (1836–1916), руски дипломата. Посланик у Београду (1897–1899), Португалу (1899–1902), Берну (1902–1906).

145 У јулу 1899. Кнежевић је извршио неуспешан атентат на екс краља Милана у Београду.

146 Борис Николајевич Јеврејинов (1872 – после 1917), дипломата, привремени управник генералног конзулата у Јерусалиму (1897–1898), други секретар руске дипломатске мисије у Пекингу (1900), други секретар амбасаде у Пекингу, учествовао је у одбрани мисије у Пекингу 1900. коју је описао у обимној студији (Еврејинов Б. Н. Опсада дипломатских мисија у Пекингу. мај–август 1900. // Вести Министарства иностраних дела. 1912. књ. 4. стр. 124–210), секретар мисије у Адис Абеби (1902), након тога је узастопно постављан за првог секретара мисије у Цариграду и Београду. Потписао је из старе племићке породице чији су припадници били на челу руских дипломатских представништава још за време Петра Великог. Постављен је за чиновника за посебне задатке код министра иностраних дела и добио је дворски чин диокоморника.

147 Јосиф Гаврилович Мамулов (1864 – ?), службовао је у 14. драгунском Литванском пуку 1886–1891. Стигао је у Србију 1893. Оженио је Емилију Станишевску, чији је отац био Пољак, а мајка Српкиња, а породица је живела у Србији. Радио је као официр-инструктор 1894–1898. у државној ергели Љубичеву (код Пожаревца). Био је запослен у руском посланству 1898. на положају драгомана, који је вршио поверљиве функције. За време посланика Чарикова био је премештен на положај начелника коњушнице руског посланства, а после се опет вратио на функцију драгомана. Напустио је Србију током евакуације 1915. и вратио се у Русију 1916. већ са Крфа.

посебна срећа почети своју службу под Мансуровим. Човек најређих духовних квалитета, најплеменитији и најсрдачнији, религиозни и ретки православни родољуб – одмах је освојио наше симпатије.

Успех његовог управљања нашом мисијом у Београду неће проћи незапажено на страницама историје српско-руских односа. Од Жадовског је добио тешко наследство . Да бисте добили представу о status quo до тренутка нашег доласка требало би да се осврнемо мало уназад. Жадовски, бивши саветник амбасаде у Цариграду, стигао је у Београд са великом дозом предрасуда према Србији и Србима. Неуздржан човек, већ је у први тренутак учинио непријатним свој боравак у Београду. На аудијенцији код краља Александра изнео је неласкаве коментаре о његовој престоници и њеном плочнику, на коме су његови коњи могли да поломе ноге итд. Што се каже није препознавао краља Милана и трудио се да га не назива Величанством. Министарство је, међутим, веома озбиљно препоручило да се руководи указом од 17. априла 1894, којим је краљ Александар вратио свом оцу она права којих се овај одрекао године 1891. У сваком случају, странци су Милана називали величанством, а сумња Жадовског у исправност овога била је само неприкладна заједљивост.

У својим разговорима са страним представницима, Жадовски се такође није ограничавао у изразима упућеним оцу владајућег краља и једноставно га је називао Миланом.¹⁴⁸ Пред-

---

148 У том смислу био је настављач приступа који је био типичан у претходном министарству и код претходног владара Русије Александра III. Према успоменама В. Н. Ламздорфа МИД Русије био је против покушаја опозиције да краља Милана смени 1886. године. Ипак, сматрали су „да бечки кабинет испољава неувиђаност и одсуство умерености када се ослања на краља Милана и сматра могућим да стално експлоатише Србију у финансијском и економском односу, на основу тога што се аустроугарски посланик свакодневно позива на картање код краља Милана“. Зато су Миланову абдикацију 1889. руски цар и дипломатија

седавајућем Савета министара Владану Ђорђевићу¹⁴⁹ Жадовски се једва наклонио и разговарао с њим раздраженим, грубим

дочекали белешком „хвала Богу!“ Она је тумачена као битан прилог јачању руског утицаја у Србији. С друге стране, Аустроугарска је са љућом гледала на тај догађај. Српска влада се обратила руском посланству са молбом да добије позајмицу од два милиона франака колико је тражио краљ Милан да се одрекне права „члана краљевске династије“. Александар III је гледао на ово са неповерењем, сматрајући да је тешко веровати речи краља Милана. Још више се руски цар изненадио када је краљ Милан стварно потписао акт о одрицању од круне, земље и сина за два милиона франака, оставивши на извештају о овом догађају белешку: „Какав је подлац Милан, кад је потписао овај акт!“ Када је после тих догађаја краљ Милан у изгнанству тражио од Александра III дозволу за ступање у руско поданство био је са згражањем одбијен. Уз одређену дозу хумора, Александар III је поменуо закон према коме је додељивање руског поданства било могуће само у случају ванредних заслуга за Русију или ванредне надарености, а пошто ванредних заслуга није било, остали су само ванредни таленти: „има код њега и дрскости и подлости“. Стога је став Русије био формулисан веома јасно: „нема подршке ни саосећања да се тај скот Милан врати у Србију и све међусобно испосвађа, док се краљ Алесандар за савете обраћа свом оцу подлацу и незаконито га позива у земљу!“ Овде се није радило само о интерним документима већ и о јавној комуникацији. На једном од пријема 1894. већ тешко болесни Александар III је нарочито гласно питао српског посланика Н. Пашића: „Када ће више овај скот да остави Србију на миру?“ Тај однос остао је у аманет и његовом сину Николају II. Извештаји о смрти Милана у Бечу пренети су у интерним документима спољне полицијске агентуре Русије следећим речима: „Милашко умро у Бечу!“ Ламздорф В. Н., Дневник 1886–1890, Москва–Лењинград, 1926; Ламздорф В. Н., Дневник 1891–1892, Москва, 1934; Ламздорф В. Н., Дневник 1894–1896, Москва, 1991; «Что за подлец и мерзавец этот Милан». Александр III и политическая элита независимой Сербии // Родина, 2015, № 2, с. 65–68; 1903. Преврат у Србији у документима руских архива, прир. Ј. Вишњаков, А. Тимофејев, М. Перишић, Београд, 2023.

149 Хипократ (Владан) Ђорђевић (1844–1930), лекар, књижевник, политичар, председник владе Краљевине Србије 1897–1900, санитарски пуковник и оснивач Црвеног крста Србије и Српског лекарског

тоном. Колико ја знам, наше министарство није одобравало ход Жадовског; од њега је више пута тражено да буде уздржан према српској влади; он се, међутим, на то није обзирао, а што је најважније, није разумео једноставну ствар да је руска политика изнад свих партијских и личних питања, посебно у Србији, где се такво стање може сматрати пролазном појавом.

На путу за Карлсбад краљ Александар је посетио Беч и пожалио се нашем посланику на Жадовског; како су рекли, Жадовски је сазнао за ово и заузврат се пожалио министарству на посланика; међутим, то није било успешно, а Муравјевљев одговор је био прилично кисео.

Жадовски је игнорисао и стране представнике у Београду; заузврат, имали су га као честу тему својих извештаја с обзиром на његов однос према Краљевом двору.

Кредит уз обезбеђење српске железнице, иако је дао Жадовском законски разлог да интервенише у циљу заштите интереса наше благајне, међутим, без да је довео до одлучујућег резултата, имао је за последицу догађај који је приморао Жадовског да оде из Београда, напуштајући П. Б. Мансурова да плати све рачуне.

Годишњица проглашења Краљевине обично се празнује 22. фебруара. Овог дана, поред уобичајене церемоније, у палати је ручак. А за овај догађај Жадовски није добио позив на вечеру. Ово је већ јасно показало да је однос између Двора и руског посланика био ненормалан и куда је водила „политика“ самог г. Жадовског.

Скандал је био, како кажу, потпун. Није било краја разговорима. Писало се такође доста. Жадовском је наређено да напусти Београд и да контролу над мисијом пренесе на Мансурова. Мансурову су понуђене инструкције, где је, поред понуде учтивости и уздржане хладноће, додато да за Русију

друштва. Премијер, који је поднео оставку после најаве женидбе краља Александара Драгом Машин.

није важно да ли Милан живи у Београду или Паризу и да ли државом влада Пашић¹⁵⁰ или Ђорђевић.

Што се мене тиче, могу да приметим да се Мансуров понашао примерно и да је добио одобрење Министарства.

24. јуна град и сва Србија узбунили су се атентатом на краља Милана; Ђуро Кнежевић је сачекао Милана са његовим ађутантом Лукићем и испалио неколико хитаца у њега; међутим, промашио је и само лакше ранио Лукића. Стрелац је покушао да побегне у мраку, али је приведен.¹⁵¹ Милан је притом показао потпуни недостатак храбрости, па се у страху сакрио прво иза кола, а потом и у оближњи магацин.

Овај покушај је био извор великих катастрофа за земљу и страдања потпуно невиних људи.¹⁵²

Милан одувек није волео радикале; приписивање покушаја атентата овим последњим и тиме обрачун са њима била је решена ствар након мало размишљања. Почели су претреси. Веснић је имао писмо од ген. Грујића¹⁵³, који је у то време био

150 Никола Пашић (1845–1926), српски и југословенски политичар, председник владе Краљевине Србије и Краљевине СХС, вођа Радикалне странке.

151 На Ивањдан 6. јула 1899. у 18.30 бивши ватрогасац Ђуро Кнежевић је пуцао из револвера на Милана Обреновића. Од четири хица један метак је окрзнуо краља, а други метак је ранио његовог ађутанта Никољу Лукића у раме. Кнежевић је након атентата побегао до Савског пристаништа, где је био ухваћен након скока у воду.

152 На пример, Живко Анђелић (1850–1899), поштански чиновник, политичар, управник града Београда, начелник поштанско-телеграфског одељења и писац-сатиричар. Иницирао увођење јавног телефонског саобраћаја и плана набавке телефонске централе за Београд 1895. године. Писао је политичке коментаре, чланке пуне ироније, сатире и хумора у листу *Видело*. Приликом саслушања ухапшени атентатор Кнежевић је изјавио да га је на то дело, између осталих, наговорио и Анђелић. Анђелић је после тога ухапшен, а месец и по дана касније, 26. августа 1899, пронађен је обешен у ћелији затвора београдске Управе града, уочи главног претреса.

153 Сава Грујић (1840–1913), српски официр, државник и дипломата, председник владе 1888, 1889–1891, 1893–1894, 1903–1904, 1906, министар

посланик у Санкт-Петербургу. У њему је Грујић критиковао Владанов и Миланов режим и позвао радикале на борбу. То је било довољно. Грујић је био опозван из Санкт Петербурга, а најзначајнији радикалски прваци у Београду су ухапшени.

Сам Кнежевић, добровољно или под мучењем, оклеветао је многе радикале; ово је ишло у корист Милану; проглашено је опсадно стање. Сам Милан је за све гласно кривио Пашића, рекавши: „Недостајао сам Пашићу. Али он мени неће недостајати.“ Дошло је време страха; успостављање хитног суда погоршало је панику; суд је био безначајан и његове одлуке су најкасније у року од 24 часа прослеђене полицији на извршење. Хапшења су постајала све чешћа; Пашић, Протић¹⁵⁴, поп Илић и др.

Треба напоменути да су страни представници покушали да позову Владу да буде блажа. Штампa је такође препоручила умереност.

У међувремену, име Русије умешано је у случај завере. Нажалост, нисам могао сам да схватим како је таква оптужба одједном подигнута против Русије. Да ли је пријатељство нашег војног агента бар[она] Таубеа са радикалским ликовима дало разлоге за то? Иста оптужба подигнута је и против Мансурова; чак су покушали да га ухапсе, али су се, очигледно, плашили компликација. Један од руских држављана који је служио у Министарству пољопривреде, др хемије Содомски ухапшен је¹⁵⁵.

војни, министар иностраних дела, српски дипломатски заступник у Софији од 1879, Атини од 1882, Петрограду 1887, 1898–1899. и Цариграду 1891–1893.

- 154 Стојан Протић (1857–1923), српски политичар, државник, публициста.
155 Стеван Лацковић, бивши технички сарадник у руској мисији, отпуштен због крађе, одлучио је да пребаца кривицу на Ј. Мамулова. Дипломирани хемичар И. Содомски био је једини руски држављанин који је у вези са атентатом завршио у затворској ћелији увече истог дана. По његовим речима, Лацковић је током сукоба лагао „на најдрскији начин“, тврдећи, између осталог, да је научник у згради мисије „по-

У међувремену, став Аустроугарске по овом питању није могао а да не буде упечатљив. Аустројски посланик Шисл¹⁵⁶ се, на пример, изјаснио против могућности било какве интервенције у вези са ублажавањем судбине оптуженог; и Аустроји и краљу Милану био је потребан јаз између краља Александра и радикала.

Страним представницима краљ Александар је указивао на немогућност спољног мешања; сматрао је себе у положају легитимне самоодбране. Све су то, без сумње, биле идеје Краља оца.

Овде ћу додати да је Груић пре него што је напустио Санкт Петербург одликован Орденом Свете Ане I класе. Касније сам упознао овог дивног човека и не могу а да не цитирам овде речи које ми је рекао: „Света Ана ме је спасла од сигурне смрти“. Да, ова Ана је била неприкладна за Србе, а краљ је у томе видео жељу Русије да подржи радикале.

У међувремену, као резултат наших представки у Бечу, аустројском посланику је наређено да утиче на краљеве у смислу умерености казне.

Започето суђење у потпуности је доказало неоснованост оптужби на рачун многих приведенних правди.

Овде не износим детаље процеса; навешћу само чињеницу која је узбудила јавно мњење и збунила радикале. Ово је Пашићева изјава. Он је у њој изразио да је у себи као шефу странке препознао неке политичке грешке. Као такав, препознао је недовољно чврсто сузбијање антидинастијских тежњи одређеног дела странке, наставак опозиције и нераспуштање странке након што је краљ Александар признао њено постојање као штетно.

прављао неку справу за господина Мамулова“. Недељу дана касније истрага се извинила пред Содомским и депортовала га је у Земун.

156 Франц Шисл фон Пертсторф, (1844–1932), аустроугарски посланик у Београду 1895–1899, директор канцеларије цара Франца Јозефа I и Карла I 1900–1917. године.

Немогуће је не приметити да се Пашић овом изјавом збацио са пиједестала народног миљеника; страх од погубљења и жеља да по сваку цену спасе живот довели су га до овог чина. Суђење је трајало до 13. септембра и судски налог је био: Кнежевић и Ранко Тајсић¹⁵⁷ – стрељање; осталима 20 година тешког рада, Пашићу 5 година.¹⁵⁸

Тако је завршена ова тужна страница српске историје, која је била резултат Милановог режима.

Одавде су односи Србије са Русијом били јасни.

Пошто је наше министарство сматрало да је ово стање пролазно, Б. Мансуров је морао да се прихвати ... и тешког посла обнављања нормалних односа са Србијом. Србима је требало јасно ставити до знања да се Русија у својој политици не руководи подршком једне или друге политичке партије у земљи, да не води политику мешања у унутрашње ствари Краљевине и партијске раздоре, али да се искрено радује сваком кораку Срба на основу мирног унутрашњег развоја, у питањима спољне политике је увек спремна да подржи легитимне тежње Краљевине. Мора постојати граница за по-

---

157 Ранко Тајсић (1843–1903), српски политичар, радикал, осуђен је на смрт након Ивањданског атентата, али Тајсић се већ налазио у Црној Гори, а после амнестије вратио се у Србију.

158 Краљевско помиловање је добио само Никола Пашић. Помиловање није било повезано са широкогрудношћу краља Александра. Никола Пашић је, на лично инсистирање бившег краља Милана, оптужен и ухапшен пошто је тек изашао из затвора због своје претходне казне. Милан је инсистирао код тужиоца да Пашић и Таушановић буду осуђени на смрт, што је изазвало бурно незадовољство Русије. Аустроугарска, плашећи се повлачења Русије из уговора од 1897. о статусу кво, припретила је Милану да ће пустити низ воду династију Обреновић ако Пашић буде осуђен на смрт. Услед тог притиска Пашић је био осуђен на затворску казну и одмах потом пуштен, да би тиме био обележен као кукавица која је издала другове на суђењу. То је поцепало радикале, млађи чланови су се одвојили и формирали Самосталну радикалну странку. После тог немилог догађаја и све до убиства краља Александра, Пашић је био ван политике.

литику „изненађења“. Истовремено, помиловање осуђених у случају 24. јуна требало је да буде услов за обнављање наших коректних односа са Србијом. При томе, треба имати у виду да су Краљеви и даље задржали уверење да су Руси умешани у покушај атентата; Краљ Милан је директно изјавио да је истрага о случају атентата стала на капији Руске мисије у Букурешту. Очигледно је ту била алузија на Грабо (Будзиловича)¹⁵⁹, који је био шеф руске поверљиве агентуре на Балканском полуострву.

Такав је био задатак Мансурова. И савршено је разумео свој положај; по природи деликатан, али не допуштајући ништа што би на било који начин могло да утиче на Русију и њено достојанство, он је полако али сигурно радио на обнављању наших нормалних односа са Србијом; за то је било потребно помилovati невино осуђене у покушају атентата. Мансуров је ходао полако, али самоуверено, не желећи да се меша у унутрашње ствари Срба и да врши притисак на владу, јасно је ставио до знања да би помиловање невино осуђених представљало чин правде угодан Русији.

Чињенице које сам горе пренео – одлазак Жадовског и атентат на краља Милоша – резултати су онога што сам чуо и и чему сам разговарао са учесницима у процесу. Нажалост, нисам све ово затекао; ипак, стигавши у Београд, нисам могао а да не приметим извесну хладноћу у односима између нас и Двора. Руси, чак и званични, били су завереници у очима српских власти и успостављен је тајни надзор над свима који су имали контакт са Мисијом. Не могу а да се не сетим инцидента са учитељицом француског која је предавала Серјожи

---

159 Александар Јосифович Будзилович (1847–1901), официр руске полиције од 1879. Од 1890. шеф балканске агентуре. Радио је под псеудонимом А. И. Грабо при руској мисији у Букурешту, где је било седиште балканске агентуре руске полиције. Под њим је формирано кадровско језгро тог органа, укључујући бројне тајне сараднике. Од 1896. пуковник. Тридесетог октобра 1901. пуковник Будзилович изненада је погинуо у Петербургу под тајанственим околностима.

Мансурову¹⁶⁰; напуштајући улаз Мисије била је ухапшена од жандарма, који су је позвали да иде у станицу. Мансуров, који је на време стигао, ослободио је уплашену, скромну радницу и одмах отишао у Министарство иностраних дела *exiger une réparation éclatante*. Сат времена касније у Мисију је стигао Владан Ђорђевић, који је Мансурова поздравио фразом (на руском) „уж Вы простите моих дураков“¹⁶¹. Затим су Мансурова са извињењем посетили шеф полиције Бадемлић¹⁶² и краљев секретар Вељковић. Ова анегдота Србима није била пријатна, јер је француски посланик изнео своје протесте, а Срби су морали и њему да се извињавају.

Постепено сам ушао у ток ствари и видео да ће садашњем стању ускоро доћи крај.

Оно што ћу даље пренети је већ сећање на оно што сам доживео, на оно чему сам морао да присуствујем.

Убрзо по мом доласку умире војни министар пуковник Вучковић.¹⁶³ Краљ Милан је дошао на његову сахрану из Ниша, као представник краља Александра. На парастосу у катедрали представили су ме краљу Милану. Био је у пуној војној униформи, носио је белу капу од јагњеће коже; добро му је стајала униформа. Величанствен, елегантан, па чак и згодан, мало се наметао, али се у његовим очима назирало некакав страх и,

---

160 Сергеј Павлович Мансуров (1890–1929), син П. В. Мансурова, рођен је у резиденцији руског посланства у Цариграду, где је његов отац служио као секретар. Завршио је Историјско-филолошки факултет Московског универзитета. Током Првог светског рата радио је у санитарском одреду на Кавказу. Од лета 1917, заједно са оцем и са чувеним свештеником Павлом Флоренским радио је у Комисији за заштиту споменика уметности и старина, радио је у библиотеци Лавре. Написао је обимно дело о историји цркве 1920–1924. Са оцем је прошао кроз неколико хапшења. Кад је био пуштен из затвора, био је постављен за свештеника.

161 „Опростићете мојим будалама!“ (рус.)

162 Риста Бадемлић, управник града Београда 1896–1900.

163 Драгомир Вучковић (1844–1899), српски официр, пуковник, војни министар 1897–1899. Умро је на дужности 10. децембра 1899.

гледајући га, није се могло помислити на њега као бездушног и немилосрдног мучитеља који је захтевао погубљење многих невиних отаца. У мојим каснијим сусретима са краљем Миланом приметио сам присуство изузетне галантности и лепог понашања. Чуо сам од дама да је *grand charmeur*.¹⁶⁴ Пуно је пушио; није испуштао цигарету са усана и често је слао свог наредника да му допуни кутију за цигарете.

Краља Александра сам упознао на вечери код Владана Ђорђевића. Дебео, неспретан, ружан, он, уз то, није обраћао пажњу на свој изглед, на своју одећу; неошишан, са гривом на потиљку, остављао је врло непријатан утисак.

Приликом ближег упознавања уочавале су се његове очи пуне доброте, а понекад би веома леп осмех засенио његово ружно лице. Поздрављао се на веома чудан начин – испруживши руку са раширеним прстима. Обично је клизио по паркету, што је, с обзиром на његову ниску и преразвијену карлицу, изгледало веома смешно. Глас му је знао да се пресече и често је кукурикао као петао.

Тада је однос оца и сина био добар; у присуству странаца, Милан се, међутим, према сину понашао потчињено, видећи у њему врховног вођу војске чији је био главнокомандујући. Ово је, наравно, била поза, и краљ Милан се заиста није устручавао због присуства правог краља и водио је своју политику не питајући да ли се то допада Његовом Сину или не. Исте вечери упознао сам госпођу Драгу Машин¹⁶⁵, удовицу која је била у вези са краљем Александром. Тада, међутим, нико није слутио да имају посла са будућом краљицом. Драга Машин, лепа жена прилично развијених облина, била је „прва жена“ краља Александра. Постојале су гласине да она, варајући свог крунисаног љубавника, није зазирала ни од официра његове гарде. Ко зна?! Живела је у близини Двора, водила

---

164 Велики шармер (фр.)

165 Драгиња Драга Машин (девојачко Луњевица, 1866–1903), удовица инжењера С. Машина и дворска дама краљице Наталије Обреновић.

скроман начин живота и подигла два брата и две сестре. По рођењу је била Луњевица. Једно време је била дама у пратњи краљице Наталије.

У том тренутку морао сам да се упознам са српским високим друштвом. У ствари, оно и не постоји осим куће Константиновића¹⁶⁶, сестрића краља Милана. Нема Срба који живе отворених врата и редовно примају посете. Али међу Србима има много пријатних, образованих људи; никада нисам видео оно што ми зовемо европски сјај или добри манири. Ово се објашњава, прво, младошћу земље; друго, Срби су највеће демократе; треће, мањак новца. И заиста, министри у Србији примају 12.000 динара годишње (4.200 рубаља). Разумљиво је да су државне касе и њихови џепови у најбољим односима, али и тада је немогуће живети отворених врата. Српкиње по много чему носе отисак Истока; министрова супруга понекад кува и пере подове. Ипак, оне жене које су имале додире са Западом доносе са собом то понашање од ког друштво нема користи у смислу морала и брачне верности. Мало је лепих. Већина је широког лица, крупне грађе и дубоких гласова.

Уопште, у српском друштву примећује се нека неслога и, такорећи, међусобно неповерење. Миланов режим је имао своје последице; није било друштва у смислу заједнице; остале су само подељене личности; њихова осећања према Милану била су скоро иста, али нису имали довољно храбрости да делују заједно. Плашили су се Милана. Он је веома вешто привлачио војску и видео своју подршку у официрима. Његов успех у овом правцу треба признати; Миланова љубав и брига за војску били су значајни. То се, иначе, одразило и на буџет; са повећањем броја батаљона и ескадрона (за трећину) били

---

166 Мисли се на Александра Константиновића (1848–1914), српског гардијског пуковника, команданта Краљеве гарде и унука по мајци господара Јеврема Обреновића. Константиновић је био сестрић краља Милана и према томе брат од ујака краља Александара.

су потребни додатни кредити и за три до четири године буџет војног ресора је уместо 14 достигао 22 милиона франака.

Горе сам поменуо Константиновиће, рођаке Краљевске куће.

Пуковник Константиновић¹⁶⁷ је у време нашег доласка у Београд био командант 1. коњичке дивизије. Висок, згодан човек са седом брадом у спектакуларној униформи Краљевске гарде, био је оно што се зове *bon vivant*, љубазан момак. У Русији би овој карактеристици додали „и воли добру капљицу“. Био је ожењен ћерком имућног трговца Милевом Остојић из Трста. Била је то лепа, импресивна жена која очигледно није хтела да се помири са улогом мајке сина официра и седамнаестогодишње ћерке. Волела је модерне хаљине, сјај и *entourage*, а оштро се издвајала од осталих српских дама које су је гледале не без зависти и злобе. Њихова кућа на Великој пијаци носила је знаке доброг укуса, иако не без разметљивости. Организовали су многе забаве, хранили су дипломате најдивнијим вечерарама; повремено су организовали велике вечери и балове. Добављачи су се, међутим, жалили на неплаћање дугова; ово би се могло објаснити шкртошћу госпође Константиновић; имала је новца. Њихов син, гардијски поручник Владимир Константиновић, није био ништа посебно; једва је завршио курс у тамошњој војној школи, и то само преко веза. Висок, веома згодан, течно је говорио стране језике; интелектуално је био потпуно безначајан.

Његова сестра Наталија¹⁶⁸ или Лили, како су је код куће звали, била је висока, лепа плавуша. Мало истакнути нос и брада нису је спречавали да говори за лепотицу; иако је та слава била преувеличана не би било праведно занемарити њен сјај.

---

167 Александар Константиновић (1848–1914), српски пуковник, командант гарде краља Александра I Обреновића (1892–1900), унук господар Јеврема Обреновића.

168 Наталија Константиновић (1882–1950), 1902–1917. супруга црногорског принца Мирка Петровића Његоша (1879–1918).

Иако је имала 18 година, строго је држана код куће и није била присутна на вечерама и пријемима. Пошто сам био intimies¹⁶⁹ са Константиновићима, успео сам да је боље упознам; али нисам стигао да је дубље упознам и разумем. У њој је било много контрадикторности: усред смирености којом се одликовала, нагло би бљеснули тренуци дечјег весеља, а минут пре тога величанствено мирно лице би се претварало у неку гримасу која је изазивала смех. Мислим да је много у њеном понашању и манирима зависило од њеног положаја, извесне изолованости. Чињеница је да њена мајка до последњег тренутка није губила наду да ће видети своју [ћерку] као краљицу Србије. Ово је био Милевин дугогодишњи сан. У овом смислу Лилино васпитање је било прикладно; будућа краљица није се могла превише експонирати. Ово би, можда, могло да објасни грубост њеног карактера; наследивши очеву разиграност, ведрину и лакоћу – мајка ју је подсећала на могућност улоге истакнутије и пожељније за мајку него за ћерку. Милевини снови се, међутим, нису остварили и њена ћерка се сада удала за црногорског принца Мирка.

Да бисмо у потпуности окарактерисали породицу Константиновић, треба напоменути да су они душом и телом били одани краљу Милану; дакле, када је уследио раскид између оца и сина због брака краља Александра са госпођом Машин, Константиновићи – отац и син су наглашено поднели оставку и са целом породицом напустили Београд.

Од тог времена настанили су се у Бечу и на Цетињу. Константиновић је остао веран Милану до смрти и био је уз њега у последњим часовима бившег краља. О смрти краља Милана говорићу у наставку; овде ћу поменути следећу анегдоту - чињеницу која се тиче пуковника Константиновића и која га довољно карактерише.

---

169 Близак.

Краљ Милан се једном због нечега наљутио на Константиновића и за казну га превео из гарде у војску. Константиновић, међутим, није желео да се одвоји од својих црвених панталона и наставио је да носи своју гардијску униформу. Милан је за то сазнао и издао следеће наређење: „ако у року од једног дана пук. Константиновић не скине црвене панталоне, скините их и пустите га да изађе на улицу без њих“, ова мера је успела. То, међутим, није спречило Константиновића да се улизује Милану.

Овако је изгледао Београд када ме је судбина тамо довела.

Из следећег поглавља јасно ће се видети да је [локална] несклоност Русији која је постојала у то време била само пролазни хир; догађаји који су изазвали опште интересовање доказали су целом свету да је у њиховом државном постојању било тренутака када Русија и то баш само Русија може да им помогне да се извуку из несрећне ситуације у коју су увучени неразумном политиком својих владара.

Ако ово што се овде наводи и осуђује Србе, онда се то односи само на интелектуалце; људи, обични Срби нису учествовали у политици изненађења коју су водили њихови владари; чекали су глас Русије и сматрали су њен савет својим добром.

Поглавље два

На челу владе 1899. године био је Владан Ђорђевић по занимању лекар, а по политичком уверењу аустрофил. Он је свакако био талентовани политичар; да је своје способности усмерио у добром правцу, земља би од овога имала много користи.

Не уем да судим о његовим моралним квалитетима, али у сваком случају не мислим да је поштење било особина његове личности.

Он је у сваком смислу био Милановац; и док је Милан био краљ на престолу, Владан му је био лични лекар. Иначе, кажу да је управо он извео познату операцију краљици Наталији, која јој је одузела способност за брачну кохабитацију.

По карактеру био је пре пријатна особа; међутим, његова ароганција је понекад била чак и смешна. Сећам се да га је Мансуров једном подсетио на износ дуга Русији по кредитима 1867/68. до 1890. године. Он је на то одговорио: „Пошто је Русији потребан новац, Влада Србије ће га платити“. И након тога није платило ни копејку.

Његов кабинет је пао због краљевог венчања, и народ је уздахнуо са олакшањем. Јавност га је прозвала „црни Владан“, а време његове власти „Владановштина“¹⁷⁰.

Пошто је био пријатељ Аустрије и верни слуга Милана, Владан Ђорђевић је у својој политици у односу на друге балканске државе, посебно према Бугарског и Црној Гори, био веран извршилац идеја Аустрије и Милана. Била је то политика разједињавања; њен задатак је био да сеје раздор међу словенским народима исте крви и исте вере; ова политика била је супротна жељи Русије да види потпуну хармонију засновану на међусобном поверењу на Балканском полуострву.

Уопштено говорећи, наша политика према Србији била је потпуно супротна аустријској. Земља коју смо ослободили од турског јарма, очигледно, није могла да буде нама небитна. У овој политици нас руководе морални интереси, док је Аустрија позвана да брани опипљивије интересе у Србији, интересе своје благајне, како је својевремено рекао барон Хајделер¹⁷¹ аустроугарски посланик и наследник Шисла.

---

170 Трагови овог односа: Б. Савић, Владановштина: слике из политичког и друштвеног живота у Србији од 1856. до 9. јула 1900, а нарочито за време последње трогодишње црне владавине, Београд, 1901.

171 Карл Хајдлер фон Егерег и Сиргенштајн (1848–1917), аустријски правник и дипломата, посланик у Штутгарту, Каиру, Београду 1900–1903, у Берну.

Нашем познатом споразуму са Аустроугарском из 1897.¹⁷² не може се придати велики значај. Аустрија не види и не може да види корист од заједничког деловања са нама у Србији. Она треба да буде у посебном односу са Двором, да га има иза себе и да ствара извесну неслогу између народа и Владара. А ако су Аустријанци успешни на Двору, онда их народ не фаворизује, видећи у њима препреку својој националној идеји.

Као што је већ речено, услов за успостављање нормалних односа између нас и Србије био је помиловање осуђених у случају атентата на краља Милана.

То се одуговлачивало иако су били познати покушаји Двора и Владе да ступе у ближе односе са нашом мисијом. Наше представништво није реаговало повољно на ове кораке.

Тако је и сам краљ покушао да уђе у преговоре са Мансуровим преко познатог генерала Белимарковића¹⁷³, бившег регента Краљевине.

Мисија је темпирала могућност помиловања за 22. фебруар. Већ уочи данашњег дана знали смо да се то неће одржати. Ова вест није могла да не унесе извесно разочарање у расположење већине београдског друштва. Тенденција Краљева и владе била је јасна: њихов највећи страх био је да се да утисак да је помиловање могло бити резултат спољног утицаја. У очима својих поданика, краљеви су желели да се сматрају јединим владарима њихових судбина.

---

172 Аустро-руски споразум из 1897. био је тајни споразум за одржавање статуса кво на Балканском полуострву. У мају 1897. министри иностраних послова Русије и Аустроугарске М. Н. Муравјов и гроф А. Голуховски разменили су писма. Као резултат тога постигнут је аустро-руски споразум о одржавању статуса кво на Балкану. Уговор је открио значајна неслагања по питању мореуза и аустријског присуства у Новопазарском сандаку. Очекивало се да ће у будућности бити постигнут договор.

173 Јован Белимарковић (1827–1906) истакнути српски војник, генерал и највиши државни службеник. Био је намесник 1892–1893.

Питање је, међутим, у којој мери је став о овом питању био исти код оба краља.

Није требало дуго чекати да се сазна да краљ Александар не дели у потпуности непопустљивост краља Милана.

Генерал Белимарковић је нашем представнику јасно ставио до знања да је краљ Александар спреман да испуни жеље Русије, али да не жели да чин помиловања добије политички карактер. (Спољни притисак [*су сматрали*] непожељним влада и Милан!)

Било је немогуће не пружити пажњу речима времешног генерала. Чињеница да је иницијатива за све то потекла од краља Александра и без знања Милана и владе, како је уверавао Белимарковић, није могла да не буде значајна; показало се да је дошло до промене у односу краља Александра према оцу. Младом Краљу је, изгледа, било болно да раскине са жељама народа, које су, иако заглашене Владановом бруталношћу, ипак биле јасне. Накнадни догађаји су доказали тачност ове претпоставке; Краљ Александар по рођењу и васпитању стоји сувише близу народа да би се сасвим одвојио од народних осећања и занемарио народно мишљење. Милан, одгојен ван Србије и превише европеизиран је друга особа. Краљ Александар сања о будућој слави Србије. Ову светлу будућност народ очекује само од Русије.

Одавде је био јасан унутрашњи резон краља Александра.

Његов отац је у то време такође био под утицајем емоционалног немира; жалио се на меланхолију коју је осећао од живота у Београду; некадашњи живот, укуси и навике одвлачили су га у Париз. Истовремено је био свестан немогућности посете Паризу. Према гласинама које су доспеле овде, краљица Наталија је spremала не нарочито пријатан пријем за свог мужа. Под њеним притиском у Женеви је изашао ча-

сопис посвећен „подвизима” Милана и намењен бесплатној дистрибуцији посетиоцима изложбе¹⁷⁴.

Остала је само једна забава – отићи у Аустроугарску; тамо је увек био радо виђен гост. Његов пут тамо био је, међутим, кобан догађај. Он више никада није видео Србију и умро је далеко од завичаја и сина и сахрањен је, додуше на српској земљи, али на подручју Аустроугарске. Више о овоме касније.

У јуну или крајем маја 1899. краљеви су планирали турнеју по Србији.

У то време Мансуров је био одсутан, а ја сам морао да дам извештај о овом путовању.

Сишли су Дунавом до Радујевца и возили се преко Неготиша – Зајечара – Ниша.

Краљ Александар, природно надарен даром говора, морао је много да прича. Он је у својим говорима износио народним првацима сврху овог путовања – да на лицу места, а не по гласу, сазна потребе својих поданика. Позвао је народ на миран и упоран рад, кључ просперитета. Говорио је о штети политичких сукоба, који су увек у историји водили до слабљења моћи државе.

Војска, по његовом мишљењу, мора да брани силом оно што је народ зарадио радом.

По повратку у Београд, краљ Милан је мало касније отишао у Карлсбад.

У Бечу га је примио цар. Овај пријем је коментарисан у сваком погледу. Разговарали су о женидби Александра са унуком царевом, надвојвоткињом Јелисаветом, принцем Виндишгрец¹⁷⁵. Нагађали су да ће му доћи за жену принцеза од

---

174 Мисли се на „Exposition Universelle“, јубиларну светску изложбу одржану у Паризу 1900.

175 Принцеза Елизабета Виндишгрец (1883–1963), била је једино дете престолонаследника Рудолфа од Аустрије и надвојвоткиње Стефани. Тако је била унука белгијског краља и цара Франца Јозефа, који је страшно волео једину ћерку свог несрећног сина. У Републици Аустрији је била

Шамбурга Липе¹⁷⁶; ова последња претпоставка би, да је тачна, Србију ставила иза репа Тројног пакта; кнегињин отац био је немачки принц и фелдмаршал у аустријској војсци; кружиле су гласине да су немачки и аустријски владари обећавали финансијску потпору.

Овде не могу а да не приметим да је убрзо по повратку краља са пута Мансуров морао да води дуг разговор са њим. Баш тада је краљ поменуо везу која је, по мишљењу српске владе, постојала између Русије и питања покушаја атентата – то је био Мамулов.

Краљ је молио Мансурова да негде пребаци Мамулова. Коментари неће бити потребни ако кажем да је тачно годину дана касније исти Мамулов ушао у палату као дворски начелник коњушнице.

Сличан инцидент догодио се и са часним генералом Грујићем. Краљ је једном рекао Мансурову да је Грујић једном замолио краља да дође код њега у лов; на овом лову, према речима Краља, требало је, као случајно, да се упуца крунисани гост – ловац. Нешто касније, Грујић је постављен за посланика и уживао је симпатије Двора. Одавде се види колико краљ није умео да има устаљено мишљење о људима и стално га је мењао, или приписујући људима најневероватније злочине, или их милујући.

Период који је уследио треба сматрати периодом преговора краља Александра и наше мисије.

Из ових преговора било је јасно да краљ жели да успостави нормалне односе са Русијом; они су истовремено доказали да краљ Александар више не стоји потпуно на истом

активни социјалдемократата и била је позната као „Црвена надвојвоткиња“.

176 Шамбург-Липе је кнежевина која је била део Немачког царства. Становништво је 1901. бројило 43.132 лица, у 92 насеља (два града – Букебург и Штадхаген, две вароши, 88 села).

ставишту са својим Оцем. Одсуство последњег је много допринело смеру размишљања младог Краља.

8. јула десио се догађај који је узбудио целу Србију и скренуо је својим изненађењем пажњу целе Европе.

Краљ је најавио веридбу са госпођом Драгом Машин, бившом дворском дамом краљице Наталије.

Ова најаву је била заиста неочекивана, међутим, такав приступ догађајима је карактеристичан за младог краља. На исти неочекиван начин, 1893. је елиминисао регентство.

Склоност краља Александра према госпођи Машин није била тајна, међутим никоме није могло пасти на памет да ова веза може довести до таквог резултата.

Веридби су претходили различити догађаји.

Објавивши влади своју намеру, краљ је себи створио противнике.

Бивши министар унутрашњих послова Генчић покушао је да разувери краља, али безуспешно. Тада је направљен план да се утиче на госпођу Машин и да је он, у случају њеног одбијања, одведе силом.

Краљ је то сазнао и у пратњи својих оданих људи отишао је код госпође Драге да под поузданом пратњом доведе своју невесту у Двор. У њеној кући је био постављен стражар. Данима су краљ и његова пратња јахали кроз град на коњима.

Када је краљ први пут отишао да види своју невесту, она није била код куће. Била је отишла код родбине, делом због покоравања Генчићу¹⁷⁷. Њен брат Никодија је био код куће Луњевица.¹⁷⁸ На питање краља где му је сестра, Луњевица је одговорио да не зна. Тада га је краљ подсетио на дужност заклетве и наредио му да крене за својом сестром.

---

177 Ђорђе Генчић (1861–1938) српски политичар. Градоначелник Ниша од 1894. до 1897, министар унутрашњих послова 1899–1900. Био је један од организатора Мајског преврата.

178 Никодије Луњевица (1881–1903) коњички поручник, брат краљице Драге.

У међувремену, у нашој Мисији се одвијао појачан рад; шифрован чак и на путу између Београда и Сабатке¹⁷⁹.

У телеграму је писало: „Краљ је најавио веридбу са госпођом Драгом Машином и усрдно тражи милосрдну сагласност Његовог величанства Цара за свог крунисаног кума.“ По строго поштованом српском обичају, сродство преко кумства нераскидиво везује оне које спаја ова духовна веза.

Краљ је са нестрпљењем и стрепњом чекао одговор Владара.

Као што је већ поменуто, Влада је, не нашавши времена да одврати краља од његове намере да се ожени госпођом Машином, дала оставку и земља је била без управе три дана. Није било могуће формирати ново министарство, а ситуација је била веома озбиљна. Млади краљ је морао да изврши своју одлуку уз велику опасност за себе, али са изузетном храброшћу, против заједничких напора околине из Двора, највише цивилне и војне управе.

Претходна управа је ових неколико дана радила супротно његовим намерама. Његови прогласи народу су одлагани, уливало се неповерење народа у неопозивост краљеве одлуке. Истовремено, међу трупима је дошло до опасног врења. Краљ је морао истог дана да промени и свог секретара и своје ађутанте.

У међувремену, Мисија је примила одговор Његовог величанства Цара. Владар је пристао да буде кум краљу Александру.

Међутим, наше представништво сасвим разумно није сматрало могућим да пренесе овај милостиви одговор и жељу руског цара. Ситуација је била таква да су најмилосрдније жеље могле остати без одговарајућег утицаја.

Након много труда, формиран је кабинет под председавањем господина Јовановића¹⁸⁰. У то време, краљ је обезбе-

---

179 Суботица (мађ.)

180 Алекса Јовановић је био премијер Краљевине Србије 1900–1901.

дио лојалност пуковника Васића¹⁸¹, који је уз помоћ свог пука обећао краљу потпуни мир у престоници. Са оваквим развојем догађаја, најави одговора Његовог величанства Цара постала је могућа. У овом тренутку свима је постало јасно да је краљева одлука неопозива, повратак краља Милана постао је немогућ. Официри београдског гарнизона су позвани у Двор, а краљ им је прочитао текст заклетве. Он је сваки отпор Њему у било ком облику назвао издајом, као и колебање између Његове воље и воље Његовог оца. Овај говор је оставио утисак, и док се највиши чиновници у војсци нису слагали са својим краљем, млади официри су се од сада залагали за краља. Победио је својом одлучношћу и храброшћу.

Оно што се даље догодило је већ кренуло својим током. Краљево венчање обављено је пред великом гомилом народа. Представник Владара био је П. Б. Мансуров и у овом рангу је обављао дужност кума.

По српском обичају, кум купује невести платно за њену хаљину и две свеће богато украшене чипком и тракама. Купили смо белу брокатну тканину¹⁸² за 150 франака метар.

После венчања, краљ је имао намеру да пошаље писмо захвалности Владару. Извршење овог наређења поверено је генералу Мишковићу¹⁸³, најугледнијем и најпоштованијем од свих политичких странака председнику Српске академије. Генерал је прихватио ову наредбу под условом да зближавање са Русијом не буде привремена појава, већ чврсто утврђена одлука за будућност. Истовремено, краљ је изразио жељу да именује Новаковића за посланика у Санкт Петербургу.

---

181 Милош Васић (1859–1935), генерал српске и југословенске војске. Министар војни 1900–1901.

182 Брокат, тешка свилена тканина са златним или сребрним нитима. Стопедесет франака у златницима имало је заједничку тежину око 48 гр.

183 Јован Мишковић (1844–1908), српски генерал, војни теоретичар, вишекратни војни министар и начелник Главног ђенералштаба и председник Српске краљевске академије.

Период после краљевог венчања може се окарактерисати као време дефинитивног раскида између краља-сина и краља-оца. Према речима краља Александра, Миланов останак у Аустроугарској монархији у самом комшилуку Србије не даје земљи прилику да се смири. У овим околностима он предузима низ корака који се, у сваком случају, не одликују синовљевом побожношћу. Међутим, осећај сродства краља Александра углавном је био недовољно развијен; као дете видео је раздор у породици; у почетку се отац свађао са мајком; онда је мајка хушкала сина против оца и обрнуто. Када су представници народа дошли да честитају краљу брак, он је овај потоњи корак мотивисао управо жељом да има породицу. „Свако од вас“, рече краљ, „има породицу; свако од вас живи у некој родитељској, породичној срећи; Зашто Ваш краљ да не заснује породицу? Нисам имао породицу од детињства. Отац и мајка су се свађали, сад је доста, изабрао сам своју жену по жељи срца и имам право, као и сви други, на породицу, на њене радости итд, итд.“ Краљ се до сада оправдао и срећно живи.

Пријатељима краља Милана, односно онима за које је сумњао у ово пријатељство, краљ Александар је рекао: „Реците оцу да своју пензију може подједнако добро да троши у Паризу као и у Бечу; боље нека се пресели у Париз“.

Дао нам је сличне изјаве. Тако је рекао да гласине о Милановим кретањима у Мађарској узбуђују умове у Србији, незадовољни му долазе на састанке. Боравак краља Милана у Угарској краљ Александар је директно сматрао револуционарном акцијом. Истовремено, пуковник Васић је наредио да се пуца на Милана приликом његовог првог појављивања на територији Србије. Границе су стављене у приправност.

Краљев став према његовој мајци, краљици Наталији, такође је био непријатељски. Ова последња је гласно претила

новој краљици, а њена отворена писма била су испуњена веома немилосрдним изразима упућеним њеном сину и *belle-fille*¹⁸⁴.

Када је краљ Милан захтевао да се његово покућство пошаље у Беч, краљ Александар је објавио да пристаје да те ствари пошаље само у Париз. На Миланов рођендан 10. августа било је забрањено слање честитки телеграмом. Краљица је несумњиво подржавала краља у овом правцу, па је одбила да прихвати групу особа које су желеле да је замоле да утиче на њеног супружника у смислу помирења са оцем.

Страхови краља Александра били су, међутим, преувеличани. Милан није имао намеру да се појави у Србији ни мирним [путем] ни државним ударом. Још у Бечу, када је сазнао за синовљев брак, узвикнуо је: „Ја немам више сина. Моја нога више неће крочити у Србију“. И заиста, за све то време Милан није покушавао да се врати у отаџбину и уживао је гостопримство Аустроугарске, што га је, међутим, чинило претњом за мир у Краљевини.

Када је краљ Александар објавио намеру да се ожени госпођом Машин, било је људи који су говорили да ће се краљ Александар оженити Драгом с обзиром на њену несумњиву трудноћу. Током церемоније венчања, краљица се осећала лоше, а ова околност је објашњена и трудноћом.

Ипак, када је званично објављена краљичина трудноћа, вест је направила невероватну сензацију, како у Србији тако и у иностранству. Краљ је ову журбу објаснио потребом да се народу објасни краљичино одбијање свечано најављеног путовања кроз унутрашњост Србије, где су, поред тога, извршене припреме и трошкови. Разговарали су и о припреми покушаја атентата. Може се, међутим, претпоставити друго објашњење: жеља да се побије главни приговор браку, а то је била бездетност.

---

184 Снаха (фр.)

Објављивање вести о трудноћи било је урађено на основу објашњења позваног из Париза специјалисте др Колеа, који је изјавио да, не могавши са потпуном сигурношћу да реши то питање, признаје, међутим, да у присуству обичних симптома и у одсуству других разлога који би их објаснили, веома је вероватна краљичина трудноћа. Са таквом изјавом и из горе наведених разлога, краљ је сматрао да је могуће да се краљичина трудноћа објави.

Ово је била једна страна приче; док је постојала и друга; овде преносим оно што сам чуо, не гарантујући за тачност.

Дворски лекар пре краљеве женидбе био је др Микел; када је краљ требало да саопшти народу ситуацију у којој се налази краљица, обратио се Микелу са молбом да се изјасни о стању краљице. Микел је говорио негативно и смењен је. Његово место је заузео др Величковић¹⁸⁵, сродник краљице. Човек не може а да се не запита зашто краљ није позвао чувеног у Београду гинеколога Јовановића да прегледа његову жену¹⁸⁶? Француски доктор Коле који је стигао издао је потврду о трудноћи краљице у 4-5 недеља. Кажу да је то урадио под притиском краља, који му је рекао да је објављивање трудноће неопходно да би се одложило путовање које му се не свиђа.

У међувремену, у Београду су разне личности жустро шириле гласине да краљица лажира трудноћу, доводећи чак и краља у заблуду, и предвиђају велики скандал.

С друге стране, присталице Двора су веровале, или су се бар претварале да верују у могућност рађања наследника. У многим местима у Србији прављене су колевке за будућег краљевића и послате у Београд на изложбу у магацин Женског добротворног друштва. Код многих су ове колевке изазвале веома двосмислен осмех.

---

185 Михаило Величковић (1867–1919), српски лекар, санитарски пуковник, лични лекар краља Александра 1901–1903.

186 Јован Ј. Јовановић (1870–1923), српски лекар, један од оснивача савремене гинеколошко-акушерске службе у Србији.

Сама краљица је у разговорима са дипломатским дамама говорила углавном о свом „благословеном“ стању.

Три месеца ово питање је било тема дана; само су смрт краља Милана и околности око ње ослабиле интересовање за ово питање за неко време.

Пошто је краљ Милан у лето 1899. отишао у Карлсбад, више се није састајао са својим сином.

Највише времена проводио је са својим пријатељем грофом Зичијем¹⁸⁷ и у Румунији са рођацима Лаховари¹⁸⁸ и Катарци¹⁸⁹. Крајем године обећао је да ће се вратити у Беч и изнајмио је себи стан на Johannisgasse; тамо су његове ствари допремљене из Београда. Иако је имао велики круг познаника у Бечу, водио је скроман живот. Око њега су били груписани сви они појединци који нису волели постмилански режим. Централно место су заузели Константиновићи и Владан Ђорђевић. Док се уређивао стан на Јоханисгасе, Милан је живео у хотелу Imperial на Ringu¹⁹⁰, али је ручао и доручковао у Бристолу, где сам га више пута виђао у друштву грофице Траутмансдорф, чијој се ћерки Милан очигледно удварао.

Једном давно Милан се поигравао идејом да се ожени богатом Американком. Очигледно је ту намеру заиста желео да оствари, пошто је почео озбиљно да се лечи од тог недостатка, прилично ненормалног у његовим годинама, који је био последица експеса у његовим љубавним разонодама. Ово лечење је, између осталог, ослабило рад његовог срца и проузроковало његову смрт.

---

187 Еуген Јено Зичи (1837–1906), мађарски писац, оријенталиста и политичар.

188 Милан Обреновић је био син Милоша Обреновића, сина Јеврема Обреновића (рођеног брата кнеза Милоша) и Јелене Марије из румунске бољарске породице Катарци.

189 Бољарска румунска породица Лаховари у коју је била удата Симеона (Симка) Обреновић.

190 Бечки Ринг (нем. Wiener Ringstraße) је раскошан бечки булевар у облику прстена који окружује историјски центар Беча.

Пошто се прехладио у облику кашља (који је прерастао у упалу плућа), Милан није могао дуго да се бори са болешћу, а тело, потрошено у ексцесивним разонодама, није било у стању да се носи са болешћу, упркос одличној медицинској нези и бризи цара Франца Јосифа.

Двадесетог јануара у Београду су се појавиле гласине о болести краља Милана. Већ 27. јануара пронела се вест да Милан умире. Нехотице се постављало питање о путовању краља Александра код оца, које је с обзиром на постојеће лоше односе између краља сина и краља оца било веома тешко. Осим тога, односи између Аустроугарске и Србије били су веома затегнути. Да би утврдио степен опасности положаја свог оца, краљ је у Беч послао свог првог ађутанта, пуковника Лазара Петровића¹⁹¹.

У међувремену, Милан је умро. На молбу српског посланика у Бечу да изда налог за транспорт тела краља Милана у Србију, гроф Голуховски¹⁹² је изјавио да се краљ Милан, пре смрти, обратио цару Францу Јосифу са молбом да га сахрани у Аустроугарској и да би било бескорисно надати се да цар не испуни жељу свог покојног пријатеља. Тада се краљ Александар обратио директно цару са молбом да прими његовог првог ађутанта. Потоњем је наложено да изнесе цару убедљив захтев од краља, а у случају царевог неслагања, изјави да се краљ повинује његовој вољи, али не и изјавама грофа Глуховског.

У Београду, међутим, нису знали ништа о тим преговорима и, што је најважније, нису дозволили ни помисао да Миланова сахрана неће бити у Србији. Састављена је чак и

---

191 Лазар Петровић (1855–1903), српски генерал, професор Војне академије и ађутант краља Александра Обреновића. Познат је под надимком „Лепи Лаза“. Убијен је у Мајском преврату.

192 Агенор Марија Адам Голуховски (Agenor Maria Adam Goluchowski) (1849–1921), аустроугарски државник у дипломатској служби од 1872. Амбасадор у Букурешту 1887–1893, министар спољних послова Аустроугарске 1895–1906.

церемонија транспорта и сахране тела, а различита претставништва су долазила „из унутрашњости“.

Када су у Београд продрле гласине о одбијању Аустрије да испуни краљев захтев, настало је велико узбуђење. Био је то критичан тренутак за даље односе Аустроугарске и Србије. Тада је аустроугарски посланик предложио да својој влади пренесе [предлог] или да се обзнани писмо његовог [краљевог] оца, у коме он говори о месту његове [Миланове] сахране, или да цар прими посланика краља Александра.

Цар је примио Лазу Петровића и саопштио му да не може а да не испуни вољу свог покојног пријатеља. Цар му није дао прилику да изрази притужбе против Голуховског.

Овим се завршио читав инцидент. Међутим, ударац који је Аустроугарска задала Србији и њеном краљу био је снажан.

Смрт све помирује, поготово кад је смрт толико трагична по својој усамљености, политичкој и моралној, коју је судбина послала бившем краљу Милану.

Овог пута заиста није играо комедије, није имао времена за конвенције у којима је провео свој кратак, али буран живот – Милан је умро у 46. години. „Моја је освета, ја ћу узвратити“ – како ове речи божанске правде сада подсећају на изненадну смрт човека који је тако скупо коштао српски народ и у моралном и у материјалном смислу. Био је предодређен да буде први краљ ослобођене Србије, а како је искористио ову завидну судбину превише је познато и неће бити избрисано из историје.

Ко зна, можда је у последњем трагичном минути свог живота схватио да је све могло бити другачије, и безнадежно пожалио што није другачије. Тада не би имао прилику да умре заборављен, напуштен, одсечен од свега завичајног и словенског. Нека је мир његовој сујетној души.

За земљу је Миланова смрт била од великог значаја. Његов дух више није плашио Србе, а они појединци који су тражили подршку код краља Милана и донекле држали земљу

у страху од могућности Милановог повратка изгубили су тло под ногама. Њима није преостало ништа друго него да се врате у домовину или да заувек раскину са њом.

На самрти уз краља су били његов пријатељ гроф Зичи, породица Константиновић и Владан Ђорђевић. Миланове последње речи биле су: „Како је тужно умрети са 46 година.“ Аустријанци су Милана са великом почашћу сахранили у манастиру Крушедол, неколико километара од Сремских Карловаца поред пруге Будимпешта–Београд.

Наша мисија је морала много да ради тих дана; шифроване три до четири депеше дневно; Краљ је замолио да се не иде у кревет како би био спреман да обавести министарство о својој последњој одлуци. Уочи смрти краља Милана остали смо у канцеларији до четири сата ујутру. Мансуров, Мамулов и ја смо радили у канцеларији, а моја жена¹⁹³ је пила чај код г-ђе Мамулов. Враћајући се кући у пет сати ујутру, срели смо два аустријска секретара која су се враћала из канцеларије свог посланства, имали су и они доста посла.

Милан је убрзо заборављен; ово је олакшало благословено стање краљице.

По савету Мансурова, краљ је одлучио да позове једног од руских гинеколога пре периода када би краљица требало да се породи.

У међувремену, питање краљичине трудноће, због свог одлучујућег значаја за будућност Србије и њене династије, постало је предмет најжешће расправе у Београду. Аустријски посланик није оклевао да тврди да је краљица глумила трудноћу и да је планирано увести туђе дете у краљевску породицу уз право на наследство на престолу. Посебно су указали на краљичину сестру госпођу Петровић, која је била у благословеном стању.

---

193 Прва супруга Ј. В. Сабљина, Ана Густавовна Сабљина-Ливен.

Краљ је знао за ове гласине и знао је да их шири барон Хајдлер; када је Мансуров био код краља, монарх је огорчено оповргао све инсинуације и дао часну реч да нема сумње да у нормалном току трудноће очекује краљичин порођај пре краја априла или почетка маја.

У то време, у породици краљичине сестре, госпође Петровић, догодио се следећи инцидент.

Муж госпође Петровић, по причама, противио се намери своје жене да дете које ће се родити преда њеној сестри краљици Драги; једне вечери је ухапшен и одведен у станицу. Полиција је додељена кући госпође Петровић, са задатком да спречи господина Петровића да се врати својој жени. У међувремену, госпођа Петровић је побацила дете. Ова околност је донекле збунила краљичине непријатеље, али не за дуго. У граду све више нису веровали у могућност рођења наследника.

Власти су, међутим, биле ревносне. Донеле су из Ниша неки стари топ, којим су хтели да објаве рођење краљевића или краљице. Чак је објављен и број испалених хитаца.

Овде ћу накратко прекинути о току краљичине трудноће да кажем неколико речи о промени која се догодила у нашој мисији. У Београд је 12. фебруара стигао новоименовани руски посланик Н. В. Чариков¹⁹⁴.

Чарикова пре Београда нисам познавао; видео сам, чак и када сам био у Лицеју, његово име исписано златним словима на мермерној табли. Поред ње је било име Изволског¹⁹⁵. Обојица младих лицејаста су [постали] дипломате и обојица

---

194 Николај Валерјевић Чариков (1855–1930) руски дипломата. Службеник Министарства спољних послова царске Русије. Политички агент у Бухари (1886–1890), министар-резидент у Ватикану 1897–1900, опуномоћени министар у Београду 1900–1905, амбасадор у Хагу 1905–1907, затим у Истанбулу 1909–1912.

195 Н. В. Чариков је био студент Александровског лицеја 1871–1875, где је био пријатељ са А. П. Извољским, будућим министром иностраних дела (1906–1910).

сада заузимају одговорне функције: Чариков у Србији, Изволски у Јапану.

Чариков је каријеру започео у Московском главном архиву Министарства иностраних дела. Догађаји 1877–78. довели су га на ратиште као потпоручника лаке коњице где је он добио два Георгијевска крста и рану у раме. Након тога је постао наш политички агент у Бухари, први секретар у Цариграду, саветник у Берлину, дипломатски агент у Софији, министар посланик код папе и, коначно, посланик у Београду.

Био је на гласу као интелегентан, талентован дипломата, а његова каријера се сматрала бриљантном.

Мој први утисак, међутим, није одговарао постојећем мишљењу о њему.

Нашао сам у Чарикову веома образованог човека, беспрекорног чиновника, одличног шефа, али нисам видео таленат, посебну интелигенцију или уверења која су превазилазила оно најелементарније.

По природи је био невероватно сувопарна особа; у њему није било крви; у њему није било ни душевних ни срчаних покрета; све је деловало по утврђеном начину и имало за циљ да испуни своју дужност у складу са законом.

На основу својих хијерархијских принципа, није допуштао могућност да му потчињени службеник има своје мишљење.

То је директно произашло из његовог односа према Мансурову. Без сумње, Мансуров, који је играо улогу у Србији, није био за Чарикова идеал првог секретара као начелник Канцеларије мисије.

Услед тога је Мансуров отишао на дуготрајно одсуство након што је Чариков изјавио да њега (Мансурова) нико не схвата као секретара мисије.

Иста судбина задесила је и Мамулова. Чим је Чариков ступио на српско тло, одмах је објавио да Мамулов више није у служби Мисије и да стога има да купи прње.

Остао сам сâм. Прошло је скоро три месеца пре доласка секретара Б. Н. Јеврејинова, постављеног на то место. Све ово време морао сам да будем једини Чариковљев помоћник. И није ми било лако. Чариков је много захтевао; ни најмања ствар није промакла његовој пажњи, а он је подједнако – на тривијално или озбиљно питање – примењивао исти стандард.

У Риму је имао обичај да пише кратке извештаје. Он ми је то рекао по доласку, мислећи да је исти систем у Србији. Није успео, његови извештаји су постали толико дуги да је, без обзира на њихову крајњу сувопарност, Департман почео правити изводе из њих за излагања код Суверена. Чарикову је речено о томе, али је он одговорио да обавља своју дужност и да не може другачије. Генерално, ако је могуће дозволити „злоупотребу дужности“, онда је Чариков то злоупотребио.

Својим активностима у Србији одмах је поставио оквир, ограничавајући га тренутно само на сфере власти. Да су радикали данас на власти, он би био са њима; али када су либерали дошли на власт, он је већ игнорисао радикале и своје баналне љубазности упућивао је либералима. У разговорима са министрима (само такве је препознавао) био је невероватно коректан и користио се само заокруженим, некаквим службеним фразама, а његов разговор је одисао истом сувопарношћу као и његова личност. И у том погледу, Чариков је направио велику грешку. Срби су по природи причљиви и много живота, душе и ватре улажу у свој разговор; стога их Чариковљеве „фразе“ нису дотакле и оставиле су га разочараног. У почетку су разне српске личности које нису биле директно на власти покушавале да успоставе односе са њим, али безуспешно. Чариков их је гушио својом формалношћу и „фразама“. И „активисти“ су престали да посећују Руску мисију. Само је Вујић ушао, и то не као Миша Вујић¹⁹⁶, већ као председник Савета министара.

---

196 Михаило Вујић (1853–1913) српски политичар. Од 1879. до 1887. професор економије у Великој школи. Између 1887. и 1901. неколико пута је вршио функцију министра финансија и министра спољних послова.

Зато не би била велика грешка рећи да је Чариков био слабо обавештен. Имајући односе само са државним сферама, није могао да зна право стање ствари и све је замишљао у светлу у коме је „Влада“ покушала да му то представи. Примена на Србију стандарда који се може применити у Холандији или Португалији је велика неопростива грешка, посебно за руског представника, који у Београду заузима веома посебан положај. Политички живот у Србији је у пуном жеку у свим крајевима Краљевине; не ограничава се само на владајуће кругове, већ се гнезди дубље, међу људима, међу појединцима који често тренутно нису позвани на власт, али имају смисао и тежину за саму власт. Политичке еволуције, којих Србија има у изобилју, не дешавају се у ресорима овог министарства, већ се дешавају у земљи. Чариков није препознао ову „страну“. Зашто? Тешко је рећи. Ја, међутим, мислим да је све то проистекло из његове бирократске природе. Према „слову закона“, требало је да има односе са владом – и то је тачно испунио.

Није знао да бира ни препознаје људе. Од првог дана свог доласка окружио се врло недостојним појединцима који су, под маском скромности, привржености „великој и моћној заступници Словена“, обављали своје послове и бринули се како да ушибаре нешто од руског посланика у овом или оном облику. Ови појединци су увелико користили име посланика и та околност је оставила најнеповољнији утисак на „добре Србе“. Срби су уверени да руски посланик утиче на њихову политику, унутрашњу или спољну; али он утиче не директно, већ преко Срба. У лику Леоспила¹⁹⁷(?), Вукадиновића¹⁹⁸, Јур-

---

Влада Михаила Вујића трајала је од 20. марта 1901. до 7. новембра 1902.
Био је посланик у Паризу, Бечу, Берлину и Риму.

197 Нисмо успели да идентификујемо ко је у питању.

198 Нисмо успели да идентификујемо ко је у питању.

кевића¹⁹⁹ и њима сличних Срби су видели лоше и недостојне медијаторе руске политике, за које су се они само претварали.

Чариков је од сада сумирао почетке руске политике у Србији на следећи начин: потпуно немешање у партијске раздоре и унутрашње ствари Краљевине и искрену жељу да се унапреди успех српских напора усмерених на мирно и усклађено са постојећим уговорима јачање привредног благостања земље.

Аустријску политику коју је водио Голуховски упоредио је са политиком Метерниха²⁰⁰ и окарактерисао: суровост према слабима, полицијско цепидлачење, страх од јаких, богатих и слободних суседа. Постоји, међутим, „црта“ коју Аустрија, чак ни са највећом ненаклоношћу према Србији, не може да пређе. Ова линија је успостављена предходним уговорима и руско-аустријским споразумом 1897. Уговори гарантују државну независност и територијални интегритет Србије. Споразум из 1897. обезбеђује да задржи свој постојећи *status quo*. Ове границе су довољно простране да млада Српска Краљевина безбедно и успешно посвети сву енергију јачању свог унутрашњег политичког и економског благостања.

Све су то дивне фразе које изражавају дивне мисли. Србија је у толикој „кметској“ зависности од Аустроугарске монархије да је питање њеног унутрашњег економског благостања питање најтеже и, у сваком случају, далеке будућности. У међувремену, Србија безуспешно расипа „снаге“ на бесплодну борбу политичких партија које се играју са краљевином као лоптом, бацајући је или према Аустрији или према Русији.

Чариковљеве активности могу се сматрати жељом да се евентуално ублажи економска зависност Србије од Аустро-

---

199 Михаил Васиљевич Јуркевич (псеудоним „Горјунин М.“) био је познати новинар, преводилац и писац о балканским темама. Након последњег руско-турског рата живео је у Бугарској и Србији. Био је дописник више руских листова са Балканског полуострва.

200 Клеменс Венцел фон Метерних (1773–1859), аустријски државник и дипломата, министар спољних послова Аустрије 1809–1848.

угарске, да се у њој отворе нови извори економске размене, пронађу тржишта и погодни начини за продају.

Њен географски положај између Запада и Истока даје Србији веома велике трговинске предности. Овој предности доприносе пруге ка Пешти, Бечу, Софији, Цариграду, Солуну и пловне реке Дунав и Сава. Међутим, трговина Краљевине се не развија. Разлог за то је и мањак капитала, и знања, и иста „проклета“ политика.

Из упоређених статистичких података јасно је какву улогу Аустроугарска има у извозу и увозу. Њен годишњи трговински промет са Србијом је скоро 7 пута већи него са Русијом. Исто тако, теретни промет обавља углавном Аустроугарска.

У последње време код Срба се изгледа развила жеља да смање своју економску зависност од Аустроугарске. Тако је, на пример, снабдевање сољу стављено у руке Румуније, чија продаја представља државни монопол. Њено снабдевање је већ било у рукама румунског монопола соли; уговор је већ истекао и Мађари су се спремали да наступају као понуђачи на аукцији.

Исте мере које одражавају жељу за ослобађањем од самопоробљавања укључују и промену избора крајње тачке у пројекту Тимочког пута, који је под режимом Милана био довучен до најближе тачке поред мађарске границе.

Такође, са циљем ослобађања српске извозне трговине од аустро-јеврејских комисионара, основана је Извозна банка, установа која је за своју делатност добила посебне олакшице.²⁰¹

---

201 Извозна банка је основана 10. маја 1901. у сврху финансирања извозних и увозних послова. Ово је била једна од најстаријих банака у Србији. Њен први председник и оснивач је био К. Таушановић (1854–1902). Закон о повластицама Извозне банке гарантовао је више погодности: добијање бесплатне слободне државне и општинске земље за подизање грађевина потребних за пословање банке, ослобођење од царине, царинских такса и обртног пореза за увоз машина и другог разноврсног материјала којег нема у Србији, а потребних за подизање и одржавање грађевина и инсталација за сопствене потребе. Осим тога, дозвоље-

Питање економске зависности од Аустроугарске своди се на то да пољопривредна производња Србије налази тржиште искључиво у оквиру или посредством Аустроугарске. Земље око ње производе исте ствари и не могу да помогну у робној размени; нема излаза на море; Дунав не може да се користи за вредне производе српског сточарства.

Пут до Солуна је у рукама Аустријанаца; остаје излаз на Јадранско море.

Мало је наде за Русију у погледу трговинске размене. Русија не може да обезбеди одговарајуће тржиште за извоз српских производа. Имамо доста свега чиме је Србија богата. Наши индустријски производи не могу да конкуришу јефтиној роби произвођача ближих Србији и прилагођенијих међународној конкуренцији.

Међутим, Срби о томе не размишљају озбиљније, а ако и говоре, то је вероватније у сврху патриотске пропаганде.

А док, рецимо, аустријски или немачки трговци чине све да привуку клијенте из иностранства, наши трговци неће ни прстом да мрдну. Страни трговци рекламирају своју робу, описују је на свим језицима, цене је разним новчићима, свуда шаљу своје представнике. У главним градовима, музеји и складишта се утростручавају. У Београду, на пример, постоји Аустроугарски трговачки музеј, где се може видети апсолутно

на је и сеча дрвета, вађење камена, песка, шљунка и другог сличног материјала са државног и општинског земљишта, како би се подигле грађевине за потребе банке. Имовина и дохоци које банка има или стиче ослобођени су свих врста пореза, такси и осталих државних дажбина, као и државних, окружних, среских и општинских пореза за време од 10 година, рачунајући од дана када банка почне да ради. С друге стране, краљевска влада је могла стално да надзире рад банке преко министра народне привреде уз помоћ сталног комесара.

све што чини робни предмет. Париска компанија *Au printemps*²⁰² такође има свој *Musée d'echant leons*²⁰³.

Један од овдашњих трговаца гвожђем и посуђем испричао ми је такав случај. Требали су му самовари; не желећи да прибегне услугама јеврејских комисионара из Беча и преплати, обратио се домовини самовара, Тули, са молбом да му пошаље 50 комада; послао је новац унапред. На одговор је чекао осам месеци и тек када је категорички затражио да пошаљу поруџбину или пошаљу новац, речено му је да компанија не планира да пошаље 50 самовара. Испоручују се поруџбине само од 250 комада. Типичан је и други случај: сви самовари су стигли без славина и требало је много труда да се добију додатне слаvine.

Пут до Јадранског мора омогућио би српским производима приступ тржиштима у близини далматинске обале и италијанске, а потом јужне Француске и Медитерана уопште. Пољопривредни производи Србије нашли би одлично тржиште у Далмацији, у северној Италији.

Међутим, питање ове јадранске железнице овде је релативно мало проучавано. Ово се објашњава свешћу о немоћи да се ова идеја спроведе.

Више пажње посвећено је Тимочкој железничкој прузи. У мислима Срба то је прва половина читаве јадранске жел[езничке] пруге.

Питање Тимочке железнице појавило се осамдесетих година; у тренуцима буђења националне свести ово питање је било ургентно у машти Срба. Неизбежно је добило политичку конотацију; са радикалима је испливало на површину; аустрофили су дошли на власт и оно је замрло.

За време владе Владана Ђорђевића 1898. првобитни пројекат широке линије Радујевац на Дунаву – Ниш – Куршумлија – Преполац на турској граници чак је доживео карак-

202 „*Au Printemps*“, први ланац продавница одеће који је основан у Француској 1865.

203 Музеј узорака (фр.)

теристичну промену: Кладово је изабрано за полазну тачку на Дунаву уместо Радујевца. Пројекат је и даље у овом облику. После краљеве свадбе и промене курса у смислу заокрета ка Русији, питање Тимочке линије поново долази у први план; ову околност је умногоме олакшала намера Аустроугарске, објављена крајем 1899. године, да почне са развојем босанске железничке мреже и повезивањем са Турском у Приштини.

Српски родољуби су тражили што скорију изградњу пруге од Радујевца до Ниша и Куршумлије – Преполца са наставком преко турске територије до Скадра и Медуе или до Антиварија²⁰⁴ у Црној Гори.

Истовремено, Срби полажу наду у помоћ Русије с обзиром на несумњиву корист за њу (Русију) и за све балканске Словене у случају изградње железнице до Јадранског мора. Не само да би Србија имала прилику да се ослободи угњетавања Аустроугарске, већ би и Румунија, Бугарска и Турска нашле извесно олакшање у продаји својих производа на тржишту Француске и Италије.

Тимочка линија би пролазила кроз 4 округа са укупно 460.000 становника и повезивала би трговачке градове: Неготин, Зајечар, Књажевац, Ниш и Прокупље.

Земљиште у овим крајевима је плодно и релативно добро обрађено. У овим крајевима је развијено и сточарство.

Одавде би пољопривреда већ давала знатан терет за Тимочку железницу.

Поред тога, ове области, посебно Крајински и Тимочки округ, богате су угљем.

У путничком саобраћају, поред локалног становништва, успешно би га могли подржати радници из Старе Србије и Македоније, који у пролеће путују на посао у Румунију и делом у Србију, а на јесен се враћају кући.

---

204 Лука Стари Бар

Цела дужина Јадранске пруге је релативно кратка – око 450 врста²⁰⁵.

У овом облику је постављено питање о Јадранској железници пре доласка Чарикова.

Он се ревносно ухватио за ту идеју, а Срби му много дугују у погледу разјашњења неких битних тачака читавог подухвата.

Тако је утврђено да пут треба да гради једно предузеће, које не би зависило од Аустрије, било би потчињено Влади Србије у погледу тарифа и од ове друге добијало гаранцију до 6% на обвезнички капитал.

У односу на турску половину линије, кампања би се звала „Société Ottomane du Chemin de fer Adriatique“. Морало би да добије од Порте концесију за изградњу пруге од једне од станица пута Ускуб – Митровица до Призрена – Скадра и Медуге са правом прикључења ове пруге на српску железничку мрежу.

Резимирајући своје разговоре о изградњи јадранске пруге са Краљем и министрима, Чариков је изнео оне предлоге које је сматрао вредним наше пажње.

Њихова суштина се сводила на следеће: српска влада жели да добије подршку од Русије за изградњу железничке пруге до Јадранског мора, за коју пругу султан даје концесију.

Султан је пристао на изградњу и експлоатацију железничке пруге између неке тачке на прузи Ускуб – Митровица, ван окупационе сфере, и луке Медуге са правом прикључивања нове пруге општој мрежи српских железница.

Са своје стране, Влада Србије даје концесију за изградњу пруге од тачке прикључења на српско-турској граници до Радујевца на Дунаву на нормалном колосеку.

Жеље Русије ће бити узете у обзир приликом одређивања тарифа.

---

205 Врста је стара руска мера за дужину која износи 1066,7 метара.

Ове тачке је, да тако кажем, предложио Чариков Вујићу, на шта је овај пристао, након њиховог разматрања у Савету министара. Учешће Русије у овом подухвату могло би се, према Чарикову, изразити у куповини одређеног броја обвезница Јадранске железнице за које гарантује Влада Србије у оквиру отплате дуга Србије за кредите закључене у Русији.

Чариков је сва своја размишљања предао повољном нахођењу царског министарства.

Царско министарство је проследило Витеу²⁰⁶ све Чариковљеве извештаје о овој теми.

Витеов закључак је био кратак, али јасан.

Он је рекао да би са економске тачке гледишта Јадранска железница тешко била од значаја за Русију.

Тешко да је паметно трошити средства из трезора на српске железнице, јер многе железнице у Русији остају неизграђене због мањка средстава.

Србија је одувек била неисправан платиша, па стога нема разлога очекивати да ће бити ефикаснија у односу на своје нове обавезе.

Овај преглед се не би могао назвати охрабрујућим. Чариков се, међутим, није обесхрабрио, те је још неко време наставио исто тако упорно да прикупља материјале у вези са Јадранским путем и слао их Министарству, које је упорно ћутало.

Међутим, у Министарству није могло бити другачијег односа према овом питању; сва питања која су имала финансијску конотацију, која су захтевала одређену материјалну подршку Русије, упућивана су Витеу, који је, углавном не верујући „словенској браћи“, увек одбијао ову помоћ, позивајући се на недостатак расположивих средстава, за шта је, додуше и имао разлога.

Даљи ток трудноће краљице Драге скренуо је пажњу Чарикова и владајућих сфера са Јадранске железнице.

---

206 Сергеј Јуљевич Вите (1849–1915), руски државник, министар саобраћаја (1892), министар финансија (1892–1903), председник владе (1903–1906).

По доласку Чарикова, сазнало се да би у Београд у време када се очекивао краљичин порођај требало да стигну два руска лекара и Француз Коле.

Истовремено, Вујић је, у име краља, изјавио Чарикову да ће краљ, а са њим и цео српски народ, бити дубоко срећан да Његово величанство, као краљев крунисани кум, пристане да крсти дете које је требало да се роди.

Потоњи пристанак нашег Владара да буде крсни кум будућег наследника Обреновића оставио је дубок и радостан утисак у Београду. Ова чињеница као да је потврдила могућност порођаја, у шта нису сви веровали, а истовремено је ослабила гласине које су се марљиво шириле о краљичиној имагинарној или симулираној трудноћи.

Почетком априла дошао је период када се већ могао очекивати порођај.

У Београд су из Москве стигли професори Сњегирјов²⁰⁷ и Губарев²⁰⁸ и доктор Коле из Париза.

У међувремену, пажњу европске јавности привукло је оно што се дешавало у Београду. С једне стране, објава о сагласности Владара да буде кум детету које ће се родити била је, такорећи, гаранција да ће се рођење догодити; с друге стране, немачка штампа и, углавном, аустријска, као и мађарска, доказивале су супротно и директно предвиделе скандал који се спремао у Београду, не двоумећи се ни у изразима ни у цртежима у хумористичним публикацијама. Успут, штампа је ширила и гласине о томе да су се Карађорђевићеви агенти појавили у Београду и наводно нашли погодно тло за своје циљеве.

---

207 Владимир Фјодорович Сњегирјов (1847–1917) руски гинеколог, доктор медицине, професор Московског универзитета од 1896, један од оснивача гинекологије у Руском царству.

208 Александар Петровић Губарев (1855–1931) руски гинеколог, доктор медицине, професор Московског универзитета од 1903, шеф гинеколошке клинике Московског универзитета 1901–1922. Ученик В. Ф. Сњегирјова.

Чланови Аустријске мисије у Београду, а посебно војни агент потпуковник Хрдличка²⁰⁹, нису оклевали да констатују да „снажан човек може много да уради у Србији“.

У међувремену, у самом Двору текле су интензивне припреме за порођај; разрађивао се посебан церемонијал рођења, ко је требало да њему присуствује итд.

Сам краљ је био страшно нервозан и интензивно је читао књиге о гинекологији.

Ближило се време порођаја и температура [јавног мњења] у Београду је расла.

У Дворцу су били смештени наши руски гинеколози Сњегирјов и Губарев, који су стигли у Београд, којима је поклоњена највећа пажња Двора.

Међутим, боравак у Дворцу није био пријатан. Било је природно да су по доласку и с обзиром на очекиван скори порођај краљице, били позвани да прегледају краљицу. То се, међутим, није догодило током прве недеље боравка руских лекара у конаку – нису могли да виде краљицу.

Такво понашање краља и краљице почело је да изазива сумњу код Чарикова, и он је саветовао Вујића да убрза ову ствар.

Краљ је пристао. Одређен је дан конзилијума. Како ми је рекао доктор Величковић, краљица Драга је тог дана показала страшну нервозу, морао сам да је смирим и преглед одложим за други дан. Другог дана су коначно почели преглед и од првог тренутка је постало јасно да порођај не долази у обзир...²¹⁰

Leeds Russian Archive. MS. 1285/77

Превод са руског: А. Тимофејев, Ј. Перишић

---

209 Хрдличка, војни агент Аустроугарске.

210 Нажалост, на овом месту дневничке белешке се прекидају. Даља документа о делатности руске мисије објављена су у издању Архива Србије: *Преврат у Србији у документима руских архива*, прир. Ј. Вишњаков, А. Тимофејев, М. Перишић, Београд, 2023.

3. Успомене Б. Симића, припадника организације Црна рука, на Н. Г. Хартвига, руског посланика у Београду, 1909–1914.

Никола Хартвиг умро је крајем јуна 1914, те ће ускоро бити већ 14 година од његове смрти. Колико је нама познато, после његове смрти решење је било да београдска Општина Београдску Улицу (код Славије) преименује у „Улицу Николе Хартвига“, али то до данас није извршено²¹¹. Исто тако ни у Нишу није Општина крстила Нишку Улицу, где је за време Рата било смештено Руско Посланство, именом Хартвига, како је то намеравала. Није дакле ништа учињено за успомену овог великог пријатеља нашег народа и десетогодишњица од његове смрти прошла је готово незапажено. Његов гроб налази се на београдском Новом Гробљу, али чујемо да је обрастао у корову, и да варварске руке упропашћују цвеће које тамо сади с времена на време кћи покојнога Посланика.²¹² Место цвета на запуштен и заборављен гроб, доносимо овај чланак

---

211 Београдска улица носила је назив Хартвигова 1930–1943. Поново се Хатвигова улица појављује у Београду 2017. када је део Дубљанске улице на Врачару понео име овог руског дипломате.

212 Људмила Хартвиг била је ћерка Н. Хартвига из првог брака. Вратила се у Београд ускоро након ослобођења 1918. и била је прва Русиња која је добила поданство Краљевине СХС (9. маја 1919). Била је дворска дама (задужена за читање) краљице Марије. Преминула је у зиму 1930/31. у Паризу и сахрањена је према дозволи краља Александра у очев гроб. Споменик на гробу Н. Хартвига платила је Београдска општина на иницијативу градоначелника В. Илића и кнеза-намесника Павла на двадесету годишњицу његове смрти 1934. Аутор овог познатог споменика у облику руске црквице са мозаиком био је руски архитекта Ђ. Ковалевски. У исти гроб средином децембра 1944. сахрањена је и његова друга супруга, са којом није имао деце, Александра Павловна Хартвиг (1863–1944).

који ће – надамо се – освежити успомену Николе Хартвига у овој држави, за савременике и за потомство.

Николај Генрикович Хартвиг, као што показује само презиме, води порекло од једне немачке породице, чији су се преци доселили у Русију пре једног столећа отприлике. Иако у својим жилама није имао много руске крви, он је по васпитању, по души и срцу, био велик руски родољуб, већи него многи и многи руски државници чистокрвни великоруси. Родио се је 16. децембра 1857, у малој варошици Гори, на Кавказу, где му је отац био војни лекар. Више образовање добио је на Новоросијском Универзитету у Одеси, на коме је, у тек напуњеној седамнаестој години, завршио филолошки факултет. Још у врло младим годинама, Хартвиг је био тако добар пијаниста да се, по свршетку универзитета, умало није одлучио да свој живот посвети искључиво музици. Дипломатску каријеру започео је 1875, као чиновник 1. департамента (Азијатског) Министарства Иностранних Дела, у чијим је ресорима – у Министарству и у иностранству – провео цео свој живот. Као чиновник био је неколико година и редовни дописник великог руског листа „Ново Време“, у коме је оштро нападао ондашњу владу због млитаве политике на Далеком и Блиском Истоку. Како су у то исто доба војнички кругови око Двора и Главног Генералштаба такође били незадовољни владином спољном политиком, Хартвиг је искористио то заједничко нерасположење наспрам „неродољубиве“ владе, да са војничким круговима још онда завеже солидне везе, које је, како изгледа, до смрти брижљиво неговао. За време министровања грофа Ламздорфа²¹³, Хартвиг је брзо постао најутицајнија личност у Министарству иностранних дела. Познавањем посла и трудољубивим радом он је, као директор (начелник) Азијатског Департамента, био успео да пренесе свој лични утицај на цело Министарство, јер је сам Ламздорф био

---

213 Владимир Николајевич Ламздорф (1845–1907) руски дипломата, министар спољних послова Руског царства од 1900. до 1906.

типичан пример опортунисте и млаког бирократе. Женио се два пута. Прва му је жена умрла 1886. По други пут се оженио 1903. Имао је само једно дете – кћер – од прве жене. Везе пак госпође Хартвиг са великим кнежевима и другим утицајним личностима учиниле су да је Никола Хартвиг – „десна рука“ грофа Ламздорфа – скоро био запажен и од самога Цара. У министарским кулоарима, и на дипломатским чајанкама, већ је почело да се шапуће, да ће Хартвиг при првој министарској промени сменити грофа Ламздорфа, или да ће у најмању руку постати амбасадор на Великој Порти. Али, на велико Хартвигово разочарање, ни једна ни друга комбинација није се остварила. Велики интригант Александар Петровић Извољски, не само да је извукао асуру Хартвиговим протекторима, него је Хартвигу, као свог опасног такмаца, убрзо удаљио из Петрограда и послао за посланика у Техеран (1906). Ту подвалу и прогањање из Петрограда Хартвиг до смрти није опростио Извољском. После трогодишње „епитимије“ у Перзији, Извољски га је преместио за посланика при Српском Двору. У Београд је Хартвиг дошао 14. септембра 1909.²¹⁴

---

214 О квалитету рада Хартвигу у Техерану сведоче одобравање цара и хистерични напади које је изазивао код енглеских дипломата: „чим је Извољски преузео ресор иностраних дела наредио је својим дипломатским подређенима да окрену нови лист и пружио нови доказ немоћи појединачних званичника да модификују дубоко укоренењени инстинкт царизма. Углавном су руски службеници у Персији пружали пасиван отпор свом новом шефу. Конкретно, царски министар у Техерану, Хартвиг, намерно је овековечио одвратни систем својих претходника упркос придикама и приговорима свог надређеног. Људи су питали како се усудио да се тако супротстави Министарству иностраних дела од којег зависи. Одговор је био да га је охрабрио и на то подстакао сам цар. И када је коначно Извољски изнудио дозволу да опозове побуњеног министра, Николај II га је одликовао га и рекао му да је његова политика једина коју руски народ може да води достојанствено и профитабилно, и дао до знања да је с највећом невољкошћу пустио Извољском. Потом је

Као пуномоћни министар, Хартвиг је, како у Техерану тако и у Београду, на делу потврдио да је он заиста противник „млитаве“ политике на Далњем и Блиском Истоку. То је био, уосталом, једини начин да успешно обеснажи клевете својих многобројних противника, да су његови негдашњи новинарски напади против „неродољубиве“ владе били срачунато удварање утицајним војничким круговима, и ништа више. У Београду, на пример, он је одмах првог дана почео да се удаљује од традиционалне линије руске балканске политике коју су му претходници били оставили у аманет, и коју је он сам – док је био под Ламздорфом најутицајнија личност у Министарству – из оправданог или неоправданог опортунизма толерисао. Истина, он је у Србију дошао после Анексионе Кризе у којој је Извољски био бесповратно проиграо све адуте из вековне руске балканске игре с Аустроугарском. Из мржње према Извољском, Хартвиг је још више осетио одвратност према том „пријатељском“ руском заигравању с Аустријом, зато је одмах почео да истражује у Београду нове идеје и нове комбинације којима је врло смело и упорно прилазио, и које су догађаји од 1912–1915. потпуно оправдали. Због своје самосталне и недисциплиноване природе, он није могао себи да дозволи да са очајем и подигнутим рукама у вис каска за догађајима старајући се једино о својој читавој кожи, како то чини огромна већина дипломата. Вредан и борбен како се само пожелети може, Хартвиг је – напротив – увек истрчавао испред догађаја. А ако никакви догађаји нису били у изгледу, он је одважно презао да их створи. Из свог релативно уског делокруга рада, он се је упињао из све снаге да наметне свој утицај општој спољној политици Руске Империје, и за то му није недостајало ни опште спреме ни стручне способности, још мање смелости и личне амбиције. Жељан великих успеха и славе, Хартвиг је

поверио Хартвигу најодговорније место на Балканском полуострву.“ Е. J. Dillon, *The Eclipse of Russia*, New York, 1918. p. 228.

понекад претеривао у одважности и играо се политиком као са коцком. У малом београдском дипломатском кругу осећао се као лав у затворену кавезу.

У питањима опште спољне политике Хартвиг се дија-метрално разилазио са свим осталим руским дипломатама и амбасадорима. Сем Извољског, који је због учињене му подвале од стране Ерентала²¹⁵ (1908) постао огорчени аустрофоб,²¹⁶

---

215 Алојз фон Ерентал (Alois Leopold Johann Baptist von Aehrenthal, 1854–1912), аустроугарски државник у дипломатској служби од 1877, амбасадор у Букурешту од 1895. до 1898, амбасадор у Санкт-Петербургу од 1899. до 1906, министар спољних послова од 1906. до 1912.

216 Током састанка руског министра иностраних послова А. П. Извољског са његовим аустријским колегом Алојзом фон Еренталом, одржаном у замку Бухлау 15–16. септембра 1908, постигнут је прелиминарни неформални договор, према којем је у замену за руску сагласност на анексију Босне и Херцеговине, Аустрија Русији признала право на „промену статуса црноморских мореуза Босфор и Дарданели“. Обе стране су се такође сложиле да се неprotиве ако Бугарска објави крај своје вазалне зависности од Османског царства. Извољски није имао овлашћење да води такве преговоре, а за његовог аустријског колегу Ерентала, како се касније показало, било је веома важно да бар створи њихов привид. Према ставу Извољског, смисао његовог прелиминарног неформалног споразума са Еренталом био је да у погодном тренутку за две силе Аустроугарска објави анексију Босне и Херцеговине, а Русија истовремено објави одбацивање Берлинских споразума о неутралном статусу мореуза Црног мора. Претпостављало се да ће координисане акције неутралисати реакцију Француске и Велике Британије, које су страховале од јачања руског утицаја на Медитерану. Ерентал је упркос договору са Извољским, убрзо по његовом одласку, 5. октобра 1908, објавио анексију Босне и Херцеговине и наводну подршку Русије овој акцији. Извољски је сазнао за Еренталов демарш из новина и негирао постојање било којих споразума. Заједно са Санкт Петербургом, Лондон и Париз су такође изразили своје незадовољство дешавањима на Балкану протестним нотама аустроугарској влади, у којима су одбили да признају анексију, али нису предузели никакву одлучну акцију према Аустроугарској, јер за њих је питање Босне и Херцеговине било мање

готово све остале руске дипломате, без обзира на руско-француски Савез, биле су непоколебиви поборници руско-немачко-аустријског пријатељства, тог традиционалног завета неколико руских дипломатских генерација. Хартвиг је, сасвим насупрот њима, био непомирљив непријатељ Централних Сила, нарочито Аустроугарске. За њега је Хабзбуршка Монархија била осведочени злотвор Словена, и опасан „заговоршчик“ (завереник) противу мира у Европи. Његова полазна тачка у Београду била је: да Русија хтела-не-хтела мора једном да подели мегдан с Аустроугарском. Зато се све време бринуо да Русија, у таквом једном моменту, буде у што повољнијој ситуацији од стране Балкана. На Немачку је гледао, такође, са неповерењем, јер је веровао да за „спином“ (леђима) бечких заговоршчика увек скривено стоје берлински империјалистички кругови...

У званичном и приватном општењу са људима, Хартвиг се исто тако много разликовао од својих руских колега. Био је велики противник такозваних „лепих манира“ и укалупљене дипломатске отмености, за које су руски представници старе школе били чувени у свету (на пример, Бенкендорф,²¹⁷ по-

---

интересантно од статуса Босфора и Дарданела. Све од тог периода, од смене са положаја министра иностраних дела 1909. и након смене на месту амбасадора у Паризу (1910–1917) свесрдно се залагао за јачање веза Русије са Антантом у супротстављању Немачкој и Аустроугарској.

217 Александр Константинович Бенкендорф (1848–1916), руски дипломата. На служби у МИД-у од 1868. Рођен је у Берлину. Детињство и младост провео је у Немачкој и Француској, школовао се прво код куће, а затим у приватној париској школи. У самој Русији (почетком службовања у Министарству спољних послова Русије у Департману за унутрашње односе) служио је мање од две године, након чега је његова дуга дипломатска каријера трајала у западноевропским престоницама. На положају посланика у Лондону 1902–1916. Био је изражени англофил, заговорник оријентације Русије на савез са Лондоном уз изражено супростављање Немачкој и Аустроугарској. Није ни знао да пише на руском, тако да је једини од свих руских амбасадора почетком XX века, са посебном дозволом цара, писао на француском језику.

следњи царски амбасадор у Лондону, да би подвукао како је он рођен за дипломату, слао је депеше своје Министру у највише случајева на француском језику.) Хартвиг, супротно њима, својом неизвештаченом скромношћу и отвореношћу, понекад претераном и грубом, својом природном предусретљивошћу и гостољубљем, више је личио на каквог симпатичног купца Москвића него ли на царског пуномоћног министра. У Техерану, завадио се био с енглеским колегом на крв и нож. Вероватно тој свађи имамо највише да захвалимо што смо, у судбоносним данима, добили за руског посланика човека који је волео и ценио наш народ више него ма ко од његових претходника, и који је свим својим моћима предано радио на остварењу данашње Југославије.

По оцени својих блиских познаника, Хартвиг није био ни мало надмен, но зато је често бивао врло ауторитативан. Веровао је у тачност својих погледа као у јеванђеље. Пред старијима бранио је своје мишљење вешто и врло упорно; али опозицију млађих, па чак и равних, никад није допуштао. Да постигне циљ, није се устезао ни од извртања ствари и свесног подметања неистине својим идејним и личним противницима, али чим би посао успешно завршио, све несугласице са људима заборављао би, у већини случајева, као да ништа није ни било. Речју, није имао воље ни времена за ситне зађевице и обрачунавања, будући да је стално био заузет великим плановима и комбинацијама. Али би за време личног или начелног кошкања згазио своје противнике, који би му пали под ногу, са азијатском суровошћу. Дугим занимањем и вођењем политике у Азијатском Департману, он је у пословној борби постао на крају крајева и сам Азијат, утолико лакше што је по крви и

Према руском министру иностраних дела Сазонову, било је тешко читати Бенкендорфова писма: писао их је руком, врло нечитљивим рукописом, а осим тога, његов француски је био превише китњаст. (Ю. Я. Соловьев, Воспоминания дипломата 1893–1922. Москва, 1959, с. 263)

нарави, поред све своје музичке сентименталности, далеко био од сваке задушности...

Телеграми и извештаји (писма), које је Хартвиг обично слао из Београда Сазонову²¹⁸, или његовом „товаришчу“²¹⁹ Анатолију Анатолијевићу Нератову, ма колико да су учтиви нису нимало топли и ласкави; чак и кад се брани од Сазоновљевих прекора, или новинарских подметања – а овај последњи случај код Хартвига није редак –, у извињавању и правдању никада није прелазио границе одмерене учтивости. У излагању својих мисли и предлога, никад није губио време у дугачким уводима, и фразама, – без дипломатског врдања и без двосмислености, одмах прелази на главни предмет разговора. Његови концепти (које је најрадије писао на плавој „пенџерли“ хартији) садрже врло мало уметнутих или прецртаних речи, с енергичним и исписаним рукописом, он често дели и саставља речи на групе за шифру, што доказује да је био израђен у шифровању и дешифровању депеша.²²⁰

До мајског преврата (1903), а особито после Рајхштатског споразума²²¹ (27. VI. 1876) и одлука Берлинског конгреса

218 Сергеј Дмитријевић Сазонов (1860–1927), дипломата и државник, министар иностраних послова Руске империје 1910–1916.

219 Заменику (рус.)

220 Ове реченице сведоче да је Б. Симић имао прилику да накнадно допуни своје успомене уз коришћење не само објављене грађе већ и уз увид у архивску грађу царскооруског МИД-а у Москви.

221 Рајштатски споразум потписан је 26. јуна 1876. између Руске империје и Аустроугарске. Њиме су регулисана међусобна спорна питања и договорено заједничко иступање поводом избијања источне кризе, односно српско-турског рата 1876. По Србију много тежи је био наставак овог споразума – Будимпештанска конвенција од 3. јануара 1877. између Русије и Аустроугарске поводом поделе интересних сфера уочи руско-турског рата 1877–1878. Овим уговором Русија је и дала сагласност на аустројску окупацију Босне и Херцеговине у замену за „пријатељски неутралитет“ током руско-турског рата.

(1. VI. 1878)²²², којима је словенска „покровитељица“ свесно гурнула Србе у загрљај Аустрије, Русија је поврх тога отворено водила опозицију и у погледу српске унутрашње званичне политике. Руски државници, који су у својој земљи били ултрареакционари, у односима према Србији редовно су шуровали са крајње левим опозиционарима. Руски амбасадори и изванредни посланици на Балкану, који су у својој „матушки“ Русији најодвратније кадили „самодржавију“, за политички младу Србију очински су се старали да осигурају народну превласт над владарима. Тако је било још у времену првог Устанка (1804–1813), када је Родофиникин²²³ свесрдно помагао Государствени Совјет да се што више ограничи вождова власт, и све тако до последњих дана прошлог столећа, где нарочито пада у очи Персијани својим отвореним подржавањем радикала против краља Милана (1883). Ова нелојална и неприродна љубав руских реакционара за наше српске левичаре потицала је, колико из неповерења према српским кнежевима и краљевима (због руско-аустријских интрига на Балкану), толико исто из жеље да омогуће себи пресудни

---

222 Према подели предложеној 19. фебруара 1878. у Сан-Стефану, Русија је била спремна да преко ноћи створи бугарску државу већу од Србије, да преда Бугарској Врање и читаву Македонију, укључујући Скопље и Куманово све до Охрида и Јањине. Између Србије и Црне Горе требало је да се формира рејон од Вишеграда до Митровице под аустријском контролом који би делио две српске државе. Србија званично није учествовала на Берлинском конгресу, док ју је неформално представљао њен министар спољних послова и лични изасланик кнеза Милана, Ј. Ристић. Србија није добила подшку Русије, већ је видела већу корист у ставовима Аустро-Угарске која је нападала идеју Велике Бугарске. Тако је дошло до деценије аустрофилске спољне политике која се завршила после пораза у српско-бугарском рату 1885. Ј. Ристић, Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878. Други рат књ. II, Београд, 1898.

223 Константин Константинович Родофиникин (1760–1838), руски дипломата, шеф руске мисије у Србији 1807–1810. и начелник Азијског департамента рускога МИД-а 1819–1837.

утицај на унутрашњи политички живот балканских Словена, будући да царистичка Русија – у улози покровитељице „всјех Славјанов“ – ни у једној прилици није остала у границама незаинтересоване љубави према слободи своје словенске браће, – што уосталом не умањује нимало захвалност српског народа за жртве које су „славенофили“ и руске масе радо приносили у нашим борбама са Турцима. Са почетком XX столећа, ствар се из основе мења. После 1905, када је Русија, због неуспелог рата (1904–1905), поново пренела тежиште своје завојевачке политике на Блиски Исток, она је постала много лојалнија према званичној Србији, како у погледу наше борбе противу политичке и економске потчињености Аустрији, тако исто и у погледу наших пријатељских односа према Бугарској. За тај нови курс своје политике, Русија је нашла у Београду врло погодно земљиште. Носиоци новог режима – стари и самостални радикали, и официри завереници, – били су не само непоколебљиви русофили већ и искрени поборници српско-бугарског зближења. (Приликом доласка бугарских студената у Београд (1904), у манифестацијама српско-бугарског братства „код Коларца“, главно учешће узели су Словенски Југ и официри завереници.) Па како су такве прилике у Србији широко ишле на руку руским комбинацијама на Балкану, званична Русија почела је први пут да помаже и нашу званичну унутрашњу политику. Томе је свакако много допринело поверење које су руска Влада и Цар полагали у обе радикалне странке и њихове вође, на првом месту у Николу Пашића. То је био, неоспорно, највећи Пашићев државнички и партијски успех, који му нико ни од његових противника неће хтеги ни моћи оспорити. Али то не значи, да су личност и делатност Николе Пашића били пресудни у измени руско-српских односа у оној мери како то његови пријатељи представљају.

Када се беспристрасно промотре сви догађаји од 1903–1914, и кад се пажљиво прелиста руска дипломатска преписка из тих година, види се очигледно, да су руско поверење

у Пашића, и руска љубав за Србију, били – до Хартвигова доласка у Београд – чисто платонске природе. Пре његова посланиковања, Русија је – и после 1903. – играла своју главну балканску игру на бугарску карту, и Србија је, као „шипка уз бубањ“, имала углавном да поткусурава руско-бугарске интересе. Чак и за време Првог Балканског Рата, цар Никола и Сазонов отворено су признавали Бугарима хегемонију на Балкану (Сазоновљево писмо Некљудову од 3. V. 1913). Такво пристрасно држање Русије, вероватно, било је један од доста великих узрока што је Пашић једног момента поклецнуо у своме русофилству, и под изговором „куповања рубља“ неуспешно покушао у Бечу (1906) да се приближи Голуховском. Благодарећи међутим Хартвигу, Русија почиње мало помало да се ослобађа бугарске хипнозе, док није, после Брегалнице²²⁴, сасвим прешла на српску страну. Главна заслуга што је руска балканска политика измењена у нашу корист припада дакле Хартвигу; на тој судбоносној прекретници руске дипломатије Никола Пашић стоји скривен у сенци Николе Хартвига...

Један од најважнијих Хартвигових успеха у Београду јесте Српско-бугарски Савез из 1912. године. Без његове ауторитативне интервенције тешко да би до тог савеза дошло, иако су наши политички кругови (радикали и самосталци), и војнички (завереници), све време после 29. маја настојавали око српско-бугарског зближења. (Српско-бугарски односи од 1903. до 1912. прошли су кроз разне пријатељске и непријатељске фазе. 30. марта 1904. (на трећи дан Ускрса), потписали су Сава Грујић и Никола Пашић са наше, и Димитрије Ризов²²⁵ и Хе-

---

224 Битка на Брегалници 17–25. јуна 1913, којом је започео Други балкански рат изненадним ноћним нападом бугарске војске на српске положаје на реци Брегалници. Мучки изненадни напад на православну словенску државу уместо договорене арбитраже руског цара изазвао је гнушање руске јавности и дипломатије и смањио симпатије према Бугарској у корист Србије.

225 Димитар Ризов (1862–1918), бугарски политичар и дипломата; бугарски трговачки конзул у Скопљу (1897–1899), дипломатски агент у Београду

сапцијев²²⁶ са бугарске стране, „Пријатељски договор“ између Србије и Бугарске. Тај је договор карактеристичан нарочито због тога што се је у њему прешло ћутке преко Македоније. Концем 1905, закључен је чувени Српско-бугарски Царински Савез, који је имао да ступи у живот од 1. III. 1906. до 1. I. 1907, али тек што је бугарско Собрање изгласало једногласно (27. XII. 1905.) тај савез, Аустрија је прекинула преговоре о српско-аустријском трговинском уговору, и једном нотом затражила од Србије: 1) да Српска Влада не износи пред Скупштину царински савез са Бугарском пре закључења српско-аустријског трговинског уговора, и 2) да Србија да начелни пристанак да ће примити све измене у том царинском савезу на које јој бечка Влада буде указала. Занимљиво је потсетити, да је најогорченију борбу противу Српско-бугарског Царинског Савеза водила бечка „Neue Freie Presse“ (Балугџић²²⁷), тако да се у једној депеши тих дана жалио руски пославик Губастов²²⁸ грофу Ламздорфу. Јуна 1908, умало Бугари нису објавили рат Србији због четничког напада војводе Вука на село Страцин; но већ после неколико месеца (јануара 1909.), бугарски по-

---

(1903–1905) и на Цетињу (1905–1907), посланик у Риму (1908–1915) и у Берлину (1915–1918).

226 Христофор Хесапчијев (1858–1938), бугарски официр, војни аташе 1899–1905. у Београду, дипломатски агент и након тога посланик у Букурешту 1905–1911.

227 Живојин Балугџић (1868–1941), српски дипломата, конзул у Солуну, посланик у Атини, Риму и Берлину.

228 Константин Аркадјевич Губастов (1845–1919), руски дипломата и историчар, генерални конзул у Бечу 1885–1896, заменик директора Азијског департамента МИД-а Русије 1896–1897, посланик у Црној Гори 1897–1900, у Ватикану 1900–1904, посланик у Србији 1904–1906, заменик министра иностраних дела 1906–1908.

сланик Тошев²²⁹ предложио је Миловановићу²³⁰ закључење формалног савеза између Србије и Бугарске. Услов за тај савез био је, да Србија прво призна бугарску независност и Фердинандову „царску“ титулу. На савет Русије, Миловановић је покушао да изађе у сусрет Бугарима, али се покушај разбио на редакцији последње реченице званичног говора са којим је Света Симић²³¹ имао свечано да поздрави цара Фердинанда. После тога Миловановић је наредио Симићу да поздрави Фердинанда обичним говором. Најзад, 29. II. 1912, потписан је „Уговор о пријатељству и сазезу између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске“.)

Како је закључен овај Савез од 1912, и какве су тешкоће имале да се савладају пре преговора о том Савезу, о томе ћемо говорити у једном нарочитом чланку. Овде то питање додирујемо само у границама Хартвигове делатности, будући да су у нашу јавност продрле оптужбе да се Хартвиг приликом преговора о Савезу држао нелојално према интересима нашег народа (види чланак „Српско-бугарски Уговор од 1912“ од М. П. Цемовића²³², у „Политици“ од 1. VIII. 1925). Неправедност оваких оптужаба утолико је већа, што је уствари од свих Руса Хартвиг био најоданији пријатељ Српства.

---

229 Адреј Тошев (1867–1944), бугарски дипломата и државник, дипломатски агент и након тога посланик у Београду (1908–1913) и Цариграду (1913–1914), премијер 1935.

230 Милован Ђ. Миловановић (1863–1912), српски правник и политичар, председник владе 1911–1912.

231 Светислав Симић (1865–1911), српски дипломата и новинар, конзул у Приштини 1899–1900, представник Београда у Софији (1904–1911).

232 Марко Пантов Цемовић (1874–1941), српски дипломата, рођен у Васојевићима, завршио је Духовну академију у Русији (у Кијеву) 1895–1899. и Правни факултет у Петрограду 1899–1903. Од тог времена био је у дипломатској служби Србије. Српски конзул у Одеси 1915–1917. У Мадриду 1917–1918.

Иван Гешов²³³, председник бугарске Владе, који је потписао Уговор од 1912, штампао је (у својој књизи „L’Alliance Balcanique“²³⁴) у целости извештај Станчова²³⁵ и Ризова о резултату преговора који су они водили у Паризу (5. и 6. новембра 1911) са Др-ом Милованом Миловановићем. На самом крају извештаја, Ризов скреће пажњу Гешову, да му је у Београду Хартвиг рекао – кад му се Ризов пожалио на претераност српских захтева – „Немојте поклањати велику пажњу томе. Они (Срби) неће пропустити да се с вама поцењају, но на крају крајева задовољиће се Скопским Округом“ – Из Хартвигових извештаја, у којима је он исцрпно обавештавао Сазонова о току преговора између Срба и Бугара, нема ни једне речи, ни једне алузије, из које би се могло закључити да је Ризов тачно и поштено доставио смисао свога разговора са Хартвигом, под претпоставком, разуме се, да су њих двојица уопште разговарали нешто у томе смислу. Напротив, постоји једна депеша у којој Хартвиг јавља Сазонову, да су Бугари примили његов предлог односно извесне уступакe Србима, али да је Ризов задржао право за себе „да се још мало поцења са Србима“. Како ни Хартвиг ни Ризов нису више међу живима, питање о „цењању“ остаће отворено. Кад се узме у обзир да је Хартвиг, поводом српско-бугарских преговора, у свим приликама отворено и без резерве бранио нашу, а никад бугарску тезу, онда је природније да се у горе поменутом спору поверује њему на реч, а не Ризову. По свему судећи, ни остали Ризовљеви искази, који се односе било на преговоре о Уговору

---

233 Иван Гешов (1849–1924), бугарски политичар и државник, председник владе Бугарске 1911–1913.

234 Ivan Guechov, L’Alliance Balcanique, Paris: Nchette, 1915, p. 39.

235 Димитр Станчов (1863–1940), бугарски дипломата, дипломатски агент у Румунији 1894–1895, у Аустроугарској 1895–1897, Русији 1896–1906, министар иностраних послова 1906–1908, амбасадор у Великој Британији 1908, Француској 1908–1915, Белгији 1910–1915, Италији 1915, Енглеској 1920–1921, Белгији 1921–1922. и Холандији 1922–1924.

било на српско-бугарску кризу у 1913. године, не могу се узети озбиљно. Ризов је очигледно био веома склон измишљању и претераном самохвалисању. Уосталом, не треба сметнути с ума, да је Ризов био не само чистокрван Балканац него још и Македонац, што ће рећи више конспиратор него дипломата од заната. Некљудов, тадашњи руски посланик у Софији, такође тврди да је Ризов био нелојалан и несолидан политичар. У једној поверљивој депеши (бр. 393 од 8. VII. 1913), он моли Сазонова да не поклања никакву пажњу Ризовљевим изјавама, учињеним пред руским дипломатским представником у Риму (Погенпољем²³⁶), јер се Ризов, кад год би долазио на отсуство у Софију, сав „расточавао“ (расипао) пред Некљудовим жељама за мирно решење српско-бугарског спора, а иза његових леђа – „тај стари македонски заговоршчик“ све време подржавао је упорност „и без тога нерасудног“ Данева²³⁷ и подстрекавао га је да никако не чини уступке Србима. И док је Ризов у највише случајева долазио отворено у сукоб с истином, или са својим ранијим изјавама, дотле је Хартвиг, у свима својим представкама и извештајима, бранио српске интересе, пред Сазоновим и Николом II, боље и упорније него многи српски акредитовани посланици на страни. Кад су, например, Некљудов и пуковник Романовски²³⁸ (Пуковник

---

236 Николај Василевич Погенпољ (1865–1916), руски дипломата и истакнути алпиниста, који се попео на више планина Кавказа, Алпа и Апенина. Након дугогодишњег рада у централном апарату, при крају живота био је саветник руске амбасаде у Риму 1913–1916.

237 Стојан Данев (1858–1949), бугарски политичар и државник, председник бугарске владе 1901–1902, 1902–1903, 1903. и 1913.

238 Јуриј (Георги) Дмитријевић Романовски (1877–1939), официр Генералног штаба, руски војни агент у Софији 1911–1914. Био је посвећен појединостима развоја српско-бугарског савеза 1911–1912. и разрадио пројекат за поделу Македоније. Налазио се у штабу бугарске војске током Првог балканског рата, чак је припремио пројекат руско-бугарске војне конвенције. До потписивања ипак није дошло због отпочињања Другог балканског рата па је Романовски написао допис о неактуел-

Романовски, као руски војни агент, играо је врло важну улогу у Софији уопште, а нарочито при склапању Српско-бугарског Уговора из 1912. године.) предложили Сазонову, да Русија учини притисак на Србију, да Србија прими у погледу поделе Македоније последњу варијанту Романовскога, – Хартвиг предочава Сазонову, да би такво руско настојавање могло произвести код Срба „сасвим незгодан“ утисак по Русију, јер су Срби одувек „са болом осећали неједнакост љубави“ коју је Русија делила међу словенским народима. „... А у даном случају“ – примећује Хартвиг, – „таква (неједнакост) показала би се утолико већом што су на вагу постављени са једне стране животни интереси Србије, а с друге – ћуд Бугарске да завлада Стругом, местом где су се родила браћа Миладиновићи, борци за бугарску самосталност, у ствари Срби по рођењу“ (поверљива депеша, бр. 5. од. 7./20. 1. 1912). Кад је после свршеног рата са Турцима настала свађа око поделе добити, Хартвиг је тако одлучно стао на нашу страну, да су се руски званични кругови поколебали у своме бугарофилству још пре Брегалничке Битке. „Имам довољно разлога да претпоставим“ – одважно примећује Хартвиг у самом почетку кризе – „да би Бугарска, не осећајући несумњиво за собом упорно подржавање Русије, пошла без великог противљења на исправку границе у околини Прилепа и Егри-Паланке у корист Србије. Мени се чини, да за почетак којим имамо да се руководимо у нашим односима према српско-бугарском разграничењу треба да послужи не величина наших симпатија за ову или ону страну, нити важност доказа које свака од њих износи у своју корист, већ искључиво наши сопствени интереси. А ако је то тако, то ће Србија територијално увеличана, стратегијски обезбеђена, и

ности овог предлога и одбио да буде у штабу бугарске војске током „међусавезничког рата“. Био је један од посредника на преговорима бугарског штаба о примирју у Нишу. После грађанског рата отишао је у емиграцију у Софију 1922, одакле је прешао у Београд 1924. и ту је живео до саме смрти са супругом Олгом и ћерком Нином.

морално задовољена, имати за нас неизмерно веће значење него Бугарска, која ће, ма како је обасипали даровима, увек гледати у шуму. Тамо је и одвише непријатељских елемената за нас... Међутим, с обзиром на европске заплете, који су могући у блиској будућности, за Русију је важно имати у лицу Србије своју верну предстражу," (Поверљива депеша на личност Сазонова, бр. 161. од 27. II. 1913.) Три недеље доцније, Хартвиг – позивајући се на горе поменути депешу – још опредељеније оптужује Бугаре: „... Узимам слободу да још једном искажем своје дубоко уверење, да се Бугарска спрема на крајње опасне поступке (виступљења) по наше интересе, које је могуће спречити само тако ако будемо указали у територијалном разграничењу између њих моћну потпору Србији..." (поверљива депеша бр. 250. од 17. III. 1913). Већ ови документи довољно говоре у Хартвигову корист. Могли бисмо навести још много других извештаја и разне депеше у којима Хартвиг упорно подвлачи Сазонову: да ће у руској политици на Блињем Истоку Србија бити увек „верни руски стражар“... Тај је аргуменат, управо, најомиљенији његов рефрен, којим он завршује своје представке, кадгод се на Пјевчикову Мосту решавало какво важно балканско питање. Да би притом што сигурније успео да извојује Србији прво место у руским балканским комбинацијама, Хартвиг је давао све могуће и немогуће гаранције, да ће Србија увек потчинити своју спољну политику руским захтевима, а истовремено с тим пањкао би разне бугарске и црногорске државнике (међу њима и [бугарског] цара Фердинанда, и [црногорског] краља Николу) као несумњиве аустријске агенте. Његова идеја водиља била је, да пошто-пото убеди руске званичне кругове, да је историја наменила улогу Пијемонта међу Јужним Словенима Србији и никоме другоме. И да ова Хартвигова теза није успела у Петрограду, ко зна да ли Русија не би устукнула пред немачким ултиматумом од

16. јула 1914, исто онако као што је то већ била учинила 17. марта 1909²³⁹...

Никола Хартвиг дошао је у Београд на шест месеца (14. IX. 1909) после оног трагичног дана када су, на ултимативну представку немачког амбасадора у Петрограду Пурталеса²⁴⁰, Ђока Симић у Бечу и Милован Миловановић у Народној Скупштини у Београду свечано изјавили: да анексијом Босне и Херцеговине интереси српског народа нису ни у чем повређени. Макако да је ова изјава била тешка по сам српски народ, она је на првом месту погађала честољубље Русије и њених савезника, јер је Миловановић пре тога поставио био захтев територијалних „компензација“ по сугестији Извољскога. Истог дана када је Србијанска Влада, по неизбежној дужности, клекнула покајнички пред Еренталом, српски се народ једнодушно заклео на освету. Разуме се, ту претњу нико од Великих Сила није узео озбиљно, нико у Европи, изузев Конрада Хецендорфа²⁴¹ и Николаја Хартвига, није слутио да је

---

239 Тад је Србија морала да објави да „признаје да није била повређена у својим правима свршеним чином који је створен у Босни и Херцеговини, и да ће се, према томе, саобразити онаквој одлуци, какву силе буду донеле у погледу чл. 25 Берлинског уговора“.

240 Јакоб Пурталес (1853–1928) био је немачки дипломата, амбасадор у Русији 1907–1914. Покушао је да спречи приближавање Русије Француској и Великој Британији. Године 1911. потписао је Потсдамски споразум у ту сврху. Уручио је 19. јула (1. августа) 1914. руском министру иностраних послова С. Д. Сазонову ноту о немачкој објави рата Русији. Према сећањима, учинивши то, Пурталес је „пришао прозору и почео да плаче“. Саветник је немачког МИД-а 1914–1918. Од јула 1918. у пензији.

241 Франц Конрад фон Хецендорф (1852–1925), аустроугарски генерал и начелник генералштаба аустроугарске војске 1906–1917. Начелник Генералштаба постао је 18. новембра 1906. на предлог престолонаследника надвојводе Франца Фердинанда. Хтео је да дуализам замени тријализмом, инкорпорирајући Србију у јужнословенску хабзбуршку краљевину. Он је то изразио у меморандуму крајем 1907. У пролеће 1909. Конрадови авантуристички планови да укључи Србију поново су одбачени, посебно

31. марта 1909. Аустрија несвесно декретовала противу себе борбу српскога народа на живот и смрт. На нашу срећу, Франц Јосиф није подлегао онда Конрадовим наваљивањима, да од Србије треба изнудити свечано признање анексије Босне и Херцеговине силом оружја а не дипломатском пресијом. Но исто тако на нашу несрећу, званична и незванична Русија дуго нису могле да се сложе са Хартвиговим запомагањем из Београда, да је Србија та која међу словенским земљама треба да игра пресудну улогу у Руским балканским плановима. Чувени руски публициста Мењшиков је написао, у почетку Анексионе Кризе, један чланак: „Помењше фрази“ („Мало мање фраза“) ²⁴², у коме је безобзирно потценио и исмејао наше ратно испрсавање против Аустрије. „У том чланку налазе се извесне мисли које сведоче да је Русија пре 1912–13. врло слабо познавала наш народ. „... Неће бити чудо“ – вели Мењшиков – „ако Аустроугарска следујућим неодговорним размахом буде стрпала цело српско краљевство у своје џепове. Хабзбуршки су џепови широки... За заветну српску мисао – уједињење свих српских племена урађено је за последњих тридесет година чудновато мало. Ни у Хрватској, ни у Црној Гори, ни у самој Србији, не примећује се ни сенка те страсне тежње ка јединству којима су се одликовали, например, Талијани у времену Гарибалдија. Нису се подигла поколења ни песника светлих, ни научника, ни политичких вођа, који би неуморно будили равнодушни народ и позивали га ка славној будућности... Што се тиче

од стране аустроугарског министра иностраних послова и аустроугарског министра рата. У току 1913. и 1914. Конрад је позивао више пута на рат против Србије пре него што је он заиста почео.

- 242 Михаил Осипович Меншиков (1859–1918), руски публициста и политичар. Један од идеолога Сверуског националног савеза. Дописивао се са Л. Н. Толстојем, Н. С. Лесковом, Д. И. Мендељејевим и А. П. Чеховом. Поменути чланак (изашао је нешто касније – М. О. Мењшиков, „Помењше фраз“ // Новое время, 1908, 16 октјабра, № 11709) изазвао је позитивну рецензију Л. Н. Толстоја одушевљеног тим текстом (Д. П. Маковицкий. У Толстого. Кн. 3, Москва, 1979, с. 228, 457).

јунака дана Бошњака и Херцеговаца, ево прошле су већ две недеље од њихове „анексије“, а отуда се не чује ни један глас протеста. Тачно покорно стадо које је суседни домаћин загнао у свој тор... Умрети – ствар није тешка; словенске државе мајстори су да умру. Али замислите колико ће муке стати да се васкрсне!...“ („Ново Време“, бр. 11700 од 7. X. 1908).

Као Мењшиков мислила је онда, и дуго после Анексије, цела Русија. Једини изузетак, такорећи, чинио је Хартвиг, који је први од Руса правилно оценио: да би Србија у односу према Аустрији „по сили свога географског положаја и блиских духовних веза са народностима подјармљеним Хапсбуршкој Круни представљала најопаснији елемент у Словенском Савезу“ (поверљиво писмо Сазонову, бр. 1. од 3. 1. 1912). А како је код Хартвига постојала стална фиксна идеја, противна руским традицијама, да Русија кад-тад мора укрстити мач с Аустроугарском, – он је као посланик у Београду од првих дана почео да води политику на своју руку. Директивама из Петрограда потчињавао се је само на речима: свако Сазоновљево наређење, које није ишло у прилог његовим концепцијама, он је вешто саботирао под изговором да се томе противи српска Влада или Двор. Таква самостална политика била би унапред осуђена на неуспех ако не би била у потпуној сагласности бар са званичном политиком Србије. За ово су, пак, постојала свега два пута: или да се Хартвиг сасвим потчини србијанском Министарству иностраних дела, или обратно, да се Министарство потчини њему. Ко познаје самоуверену и амбициозну Хартвигову природу, томе неће доћи ни помисао на ону прву могућност; остајала је, дакле, једино ова друга могућност: да Хартвиг узме наше Министарство иностраних дела у своје руке, што је он убрзо и учинио, не водећи нимало рачуна о протестима европског јавног мњења. За време Балканских Ратова, када је Пашић много шепртљио и настојао да га Русија извуче из тешке српско-бугарске кризе, Хартвиг је већ био потпуни господар наше спољне, донекле и наше унутрашње,

политике. То се очигледно види већ по томе што у његовој званичној преписци нема ни једног јединог случаја да он не би повлађивао Пашићевој спољној политици; напротив, он је често ватрено брани, или се у најмању руку извињава без икакве резерве, чак и онда кад та политика иде сасвим у раскорак са Сазоновљевим жељама. У ствари, то је била Хартвигова, а не Пашићева политика, и Пашић је у свим важнијим питањима био само „*porte parole*“ Хартвигових планова и одлука. То је, уосталом, и сам Сазонов више пута осетио, и не једанпут доста оштро замерио Хартвигу његову претерану самосталност. На једну такву Сазоновљеву замерку, Хартвиг се још истог дана овако правда Сазонову: „Депеша бр. 900 примљена. Савршено лично (тј. само за Сазонова). Могу Вас уверити, да ни разговори, још мање моји поступци, нису ишли (на месту) у раскорак са упутствима које сам добијао. Увек сам им се строго потчињавао, о чему, усуђујем се мислити, сведоче телеграфски извештаји о мојим непрестаним, најотворенијим разговорима како с Пашићем тако и с другим политичким радницима. (С времена на време, а наине у критичним моментима, управљене против мене гласне инсинуације, неутврђене стварним доказима, имају опредељену сврху да подрију значај мојих извештаја, као да тобожне одговарају донесеним одлукама у Петрограду. Мени је врло добро познато, да се мој сасвим искључиви положај који овде заузимама не свиђа не само аустријским агентима већ ни неким другим, а рекао бих да положај руског представника у једној словенској земљи и треба да буде такав. Верујте да сам далеко од помисли да то ставим себи у личну заслугу, али смело могу рећи да само мени има да се захвали, што се понекад успе да се у допуштеним границама умере широке наде политичких кругова (српских) и да се Влада склони на потчињавање нашим упутствима.“ (У „Црвеној архиви“ у Москви, на препису ове депеше случајно је изостављена нумера, но она у сваком случају треба да носи

један број од 289–292, од 29. III. 1913.)²⁴³ Као што се види из овог одговора, Хартвиг отворено признаје Сазонову да он у Београду заузима „сасвим искључиви“ положај. Да бисмо утврдили у чему је тај његов „сасвим искључиви“ положај, ми ћемо овде навести неколико његових поступака које је хотимице или случајно признао у својој званичној преписци. У једном „врло“ поверљивом писму, Хартвиг извештава (11. IX. 1912) Сазоновљева помоћника Нератова, да се Пашић тајно састао (8. септембра) са Даневим на српско-бугарској граници. О том свом састанку Пашић се унапред поверио једино Хартвигу и Краљу, а од чланова Владе – никоме. Исто тако, кад је Лазар Мијушковић²⁴⁴, црногорски посланик у Београду, предао Пашићу познато писмо краља Николе, у коме Никола предлаже своје „драгом зету“ војену, дипломатску, и финансијску заједницу између Србије и Црне Горе, Пашић је узео за руку Мијушковића и такорећи истог часа га одвео Хартвигу у Руско Посланство, „сматрајући да је недопуштено водити подобне преговоре између Србије и Црне Горе без знања Русије“. (Хартвигово писмо Сазонову, бр. 17. од 25. III. 1914).

243 *Красный архив* (Црвени архив) је историјски часопис који је излазио у Москви 1922–1941, прво у Централном архиву РСФСР и СССР, затим у Централној архивској управи СССР и РСФСР. Излазио је шест пута годишње (нередовно 1922–1924); објављено је укупно 106 томова. *Црвени архив* је објављивао архивску грађу о историји СС-СР-а (укључујући предоктобарски период), о большевичкој партији, Октобарској револуцији, грађанском рату 1918–1920, социјалистичкој изградњи у СССР-у, међународним односима, као и о животу и раду истакнутих личности Комунистичке партије и совјетске државе. Часопис је објављивао и документе везане за припрему и избијање Првог светског рата 1914–1918. «Красный архив». Систематический указатель публикаций и статей 1922–41 гг., Москва, 1957; «Красный архив». Исторический журнал 1922–1941, Анотированный указатель содержания, Москва, 1960.

244 Лазар Мијушковић (1867–1936), црногорски политичар и дипломата. Конзул у Скадру 1893–1902. Посланик у Београду 1913–1915. Председник Министарског савјета Црне Горе 1905–1906, 1916.

После Кумановске битке²⁴⁵, Берхтолд²⁴⁶ је неколико пута покушавао, преко Угрона²⁴⁷ и Српског Посланика у Бечу, да убеди Пашића, да би Србија више добила ако би се непосредно споразумевала не са Тројним Споразумом већ са Аустроугарском. Угрон је опредељено изјавио Пашићу, да би се питање разграничења између Србије и Арбаније најлакше унапредило на једном „другарском“ састанку између Берхтолда и Пашића. С истом сврхом дошао је био у Београд (у другој половини октобра 1912) члан Рајхсрата Д-р Редлих²⁴⁸ – Чех по народности –, да као Берхтолдов емисар консултује Пашића у погледу изласка Србије на Јадранско Море, и уједно једног евентуалног царинског савеза са Аустроугарском (поверљива Хартвигова депеша, бр. 275. од 27. XI. 1912.) Три месеца доцније (почетком фебруара 1913.), дошао је и други емисар, уредник „Новог Листа“ у Прагу, Слепанек (опет Чех)²⁴⁹, и донео је са собом

---

245 Кумановска битка вођена је у току Првог балканског рата, 23. и 24. октобра 1912. у близини Куманова, између српске и турске војске. Српска победа код Куманова била је одлучујући фактор у исходу рата у Македонији.

246 Леополд фон Берхтолд (1863–1942), аустроугарски политичар, дипломата и државник, министар спољних послова Аустроугарске 1912–1915.

247 Стефан Угрон фон Абранфалва (1862–1948), аустроугарски дипломата, посланик у Србији 1911–1913.

248 Јозеф Редлих (1869–1936), аустријски политичар и историчар. Као посланик Рајхсрата (од 1907) и професор Бечког универзитета допутовао је у Србију почетком новембра са поверљивом поруком да Беч нема ништа против проширења Србије и Црне Горе, али инсистира на очувању Албаније (посебно је била наглашена лука Медова односно San Giovanni di Medua). Уз то била је понуђена царинска унија као обавезни послератни корак да се Аустроугарска увери у лојалности Београда, уз обавезу, за почетак, да се потпише уговор о слободној трговини и преференцијама за Аустроугарску са роком од десет година. Josef Redlich, Schicksalsjahre Österreichs : 1908 - 1919 ; das politische Tagebuch 1 / 1908 - 1914, Wien : 1953.

249 У то време у Београд су долазили и други Чеси са истим задатком – да наговоре Београд да пристане на царинску унију са Аустроугарском после рата да би Беч добио компензацију за јачање Србије у балканским ратовима. То су били Карл Крамерж и Томаш Масарик.

пројекат аранжмана, формулисан у седам тачака, са којим би се Аустроугарска потпуно задовољила. Пашић је, на „савет“ Хартвигов, „да је опасно ма и врло отворено објашњавати се са Бечом, док се не ликвидирају сва акутна питања на Лондонској Конференцији“, одбио све предлоге бечког Канцелара. (Поверљиве Хартвигове депеше: бр. 406, од 8. XII. 1912, бр. 417. од 16. XI. 1912, бр. 77. од 11. II 1913, и бр. 150. од 26. III. 1913). Пашић би без Хартвигова „савета“ сигурно прихватио бечке понуде, јер би то било у духу његова карактера. Истина, одбијање бечких предлога од стране српске Владе било је тада у вољи како Сазонову тако и Поенкареу²⁵⁰ и Греју²⁵¹.

За време српско-бугарске кризе, Велике Силе учиниле су (31. V. 1913) заједнички корак у Атини, Београду, Софији и Цетињу, да балкански савезници изврше делимичну демобилизацију својих армија. Хартвиг, знајући раније за ту намеру Великих Сила, очигледно је подговорио Пашића, да из „властите“ « иницијативе предложи дан раније Софији да Србија и Бугарска сведу своје трупе на једну четврт ратног састава (поверљива Хартвигова депеша, бр. 610, од 30. V. 1913). Сутрадан, по демаршу Великих Сила, Хартвиг је послао једну депешу Сазонову у којој на врло смео начин правда бојазан Србије да иде на арбитражу: „... Нема сумње да се, по њиховом (српском) појимању, у садашњем историјском часу пред Србијом поставља страшна дилема, ставља се, у буквалном смислу речи, питање живота или смрти. Претрпевши неуспех у постигнућу главног циља рата – излазак на отворено море – Србија ће се наћи врло јако затворена са севера и северозапада суседном Монархијом, која је готова више него икада да стави руку на њену независност. Са запада новоствореном Арбанијом, послушном интригама и натуткавањима Аустрије, а у

250 Ремон Поенкаре (1860–1934), француски политичар, председник државе 1913–1920.

251 Едвард Греј (1862–1933), енглески државник, енглески министар иностраних послова 1905–1916.

случају отказа од Вавардарске Македоније, коју је освојила, она ризикује и на целој осталој својој јужној и источној граници да буде задављена гвозденим обручем Велике Бугарске, која је не мањи непријатељ српског народа, и која се већ и сада тајно споразумева са Аустријом. У томе се стварно и крије опасност политичке пропасти земље. Одрећи се југозападне Македоније при означеним условима, било би исто што и добровољно свесно потписати смртну пресуду Српском Народу... С друге стране, и краљ и политичари свесни су тога да је арбитражни суд везан с извесним ризиком, Русија има своје више интересе, своја виша политичка гледишта која могу да претегну тегове далеко на штету Срба. Таквом ће се решењу и краљ и Влада безусловно потчинити, – но да ли су они у стању да га спроведу и у дело?... Унутрашња катастрофа постала би неизбежна...“ (Поверљива депеша бр. 620. од 1. VI. 1913.) Сазонов је љутиито одговорио и замерио Хартвигу, што није одмах енергично реаговао на такво „чудновато и нетачно“ резонување Срба, јер је Сазонов осетио да је то резонување више Хартвигово него Пашићево. Хартвиг је мерио вредност српске војске према Бугарима Пашићевим мерилем, и попут Сазонова, Некљудова, Романовскога – и целог света, усталом, – био је уверен, „да је надмоћност Бугарске над савезницима, по мишљењу војних стручњака, несумњива“ (поверљиве депеше, Сазонова бр. 1634, од 4. VI. 1913, и Хартвигова бр. 648, од 6. VI. 1913.) стога је и он мислио да је руска арбитража ипак мање зло за Србију него ли рат са Бугарском у коме „Србија ризикује да изгуби шта више и Скопље...“ Само, између Сазоновљева и Хартвигова гледања на арбитражу постоја ла је огромна разлика: Никола II и Сазонов били су вољни да приликом арбитраже „наговоре“ Бугаре на извесне, макар и најмање, „територијалне уступке“, с тим да ти уступци не могу даље „од исправке јужне границе који би дали Србији спајање са Грчком“ (депеша бр. 1634.), док је Хартвиг (као што се види из његове поменуте депеше бр. 620.), напротив, чинио све могуће, и немогуће, да осигура

Србији царев успех независно од држања Бугарске. Поред свих напора, кад је јасно осетио да је царева тврда одлука да се при решавању српско-бугарског спора држи стриктно Уговора, и да се уз то приближио час бугарске тајне акције, Хартвиг је хтео-нехтео морао капитулирати пред Петроградом. Од тог момента он је вршио озбиљан притисак на Пашића да Србија да изјаву, да ће се без икаквих услова и ограда потчинити царевим одлукама, будући да је то био бугарски услов *sine qua non* да се иде на арбитражу. Пашић, „наклоњен лично у мно-гоме руској тачки посматрања“, брзо је пристао на тај захтев, али је у томе остао „потпуно усамљен“, – цела опозиција, сви министри, чак и сви виђенији чланови Радикалне Странке, после извесног колебања (ово се не односи на опозицију), опредељено су били прихватили гледиште „црнорукаца“: „Да до коначног разрачунавања са Аустријом, Србија ни по коју цену не сме упустити Вардарску Долину“. И зато, хтео-не-хтео, Пашић је морао да да Хартвигу (8. јуна) негативан одговор. Али је Хартвиг „категорички“ одбио да тај одговор прими, и „саветовао“ је Пашићу да сазове поновну министарску седницу. Пред почетак седнице отишао је и сам у Министарство, где је позвао к себи Стојана Протића, „најутицајнијег од осталих министара“, да га убеди да прими Пашићеву и његову тачку гледишта. Протић се прилично поколебао, али је затражио да му се остави времена на размишљање (пов. депеша бр. 655, од 8.VI. 1913). На министарској седници, сви су министри напали Пашића, да не води рачуна ни о „интересима“ народа ни о „расположењу“ увређене армије, па чак ни о „погледима“ своје властите партије, старајући се једино „да потчини политику Србије захтевима Бугарске који постају све дрскији и дрскији“. Те су му вечери сви министри поднели оставке. (Недељу дана раније Пашић је био изјавио министрима жељу да још тог дана (2. јуна) поднесе оставку, но како је Хартвиг на крају седнице одмах сазнао о чему се разговарало – као увек уосталом – он је истог чава отрчао у Министарство и спречио Пашића да под-

несе оставку, „предочавајући“ му да би његов одлазак са власти уочи састанка четири балканских премијера у Петрограду био „дрзак поступак у односу према Русији“ (пов. депеше бр. 630. и 632. од 2. јуна). Сутрадан, Пашић је отишао у Двор и поднео оставку целог Кабинета, а да би избегао сусрет са Хартвигом, он је из Двора отишао право својој кући, „сасвим растројен“. Али Хартвиг, који је те појединости још истог јутра сазнао од Спалајковића, поручио је одмах преко Спалајковића краљу, да нипошто не прими Пашићеву оставку, и краљ је одиста није примио (поверљива депеша бр. 666. од 9. VI. 1913). На крају крајева, Хартвиг је успео да склони краља и Пашића да против расположења целе земље и војске, пристану на све захтеве Русије. Кад је Пашић изашао у Скупштини са декларацијом у томе смислу (17. јуна пре подне), стигла је из Скопља депеша Војводе Путника да су тог јутра Бугари предузели наступање на целом фронту српске III Армије, од Кочана до Вардара...

Те исте године (13. децембра) Хартвиг је спречио још једну министарску кризу, но у овој прилици није ишао на руку Пашићевим комбинацијама. Пашић је био покушао да искористи опструкцију опозиције по питању буџета (дванаестине за јануар и фебруар 1914), да изнуди од краља мандат за нове изборе, на којима би – како се Хартвигу „поверио“ – добио „огромну већину“ (у тадањој Скупштини имао је већину од цигла 2 гласа). Но Хартвиг се није сложио са тим опасним експериментом, и интервенцијом код краља принудио је Пашића да и даље ради са старом Скупштином. Због дипломатског сукоба који је те јесени избио с Аустријом, на питању арнаутске побуне и источних жељезница, Сазонов је такође био узео учешће у расплету те министарске кризе (поверљиве Хартвигове депеше бр. 1470, 1480., и 1485 од 14., 17., и 21. децембра 1913.) Хартвиг је у то време очигледно био господар ситуације у Србији: „... За Србе ја скоро јемчим да неће изазвати заплете, следоваће, наравно, нашим упутствима“, – са таквим уверењем

у своју моћ поздравља он писмено Сазонова о новој години (1914.) по руском митрополиту Анастасију...

Сви ови до сада наведени примери ни приближно нису занимљиви као случај чувене министарске кризе у мају и јуну 1914. Као што је познато, одмах по свршетку Српско-турског Рата, Влада је завела у Старој Србији и Македонији један изузетан режим, који није био ни цивилан ни војнички, али који је по злу и непоштењу превазилазио све режиме из турскога доба. У извесне афере био је умешан и сам шеф Владе, Никола Пашић (види „Балканове бриге“ од Стојана Протића, „Радикал“ од 29. Ш. 1923, у вези са „Новостима“ од 21. Ш. 1926.) Да би пресекла корупцију и безакоња у корену опозиција је, уз моралну помоћ војске и Војводе Путника, повела поново опструкцију у Скупштини и принудила Пашића да да оставку. Криза је одмах ушла у озбиљну и тешку фазу као никада до тада. Да није дошао Сарајевски Атентат, и убрзо Светски Рат, ко зна какве би унутрашње потресе имала тада да издржи Србија. И поред једнодушног негодовања опозиције, која је имала бројну већину у народу, скоро целе војске (изузев неколико десетина официра београдског гарнизона који су сматрали себе члановима Радикалне Странке, и целокупног становништва јужних крајева) краљ је био поверио владу опет Николи Пашићу, и то са изборним мандатом. Свако ће се присетити, да је у таквом решењу кризе пресудну реч морао имати Никола Хартвиг. На ту успешну Хартвигову интервенцију још се сећају сви политички кругови из предратне Србије. Нажалост, у руској архиви нема ниједне депеше о тој кризи. Нека невидљива рука, која је првих дана Октобарске Револуције прошла кроз Руско Министарство иностраних дела, уништила је, или однела, све Хартвигове депеше од конца маја 1914. па све до његове смрти. Срећом, остало је неколико званичних писама из којих се може потпуно реконструисати Хартвигова акција оних мутних дана. У једном писму Сазонову, Хартвиг опширно објашњава како је Напредњачка Странка све време под Об-

реновићима била аустрофилска, и како је за време Анексије Босне и Херцеговине оптуживала Русију а не Аустрију, али да је под утицајем бечке србофобске политике 1912. и 1913. – учинила *volte face*²⁵² и постала потпуно русофилска. „... Напредњаци су се одрекли свих својих традиција, признајући готово отворено своје погрешке из прошлости, они су сада уздигли исти политички барјак као и стари радикали...“ (Бр. 35. от 3.VI.1913.) Ту напредњачку промену Хартвиг сматра судбоносном по Србију, јер она води прво зближењу, а затим „под барјаком русофилства може бити и потпуном спајању, двеју највиднијих и најутицајнијих политичких странака у земљи“. Пашић, „свестан“ неопходности да унеколико освежи своју партију, „зачмалу на застарелим начелима унутрашње политике“, први је учинио корак ка зближењу са напредњацима. Наиме, замолио је Хартвига да му удеси састанак са Павлом Маринковићем²⁵³, да би – како се сам Пашић изразио пред Хартвигом – „под благословом Руског Представника академски размотрили принципијелну базу могућег споразума“. Састанак је био 1. или 2. јуна у Руском Посланству. Преговори су вођени под Хартвиговим руководством. Главно размимоилажење у питањима унутрашње политике било је, што је Маринковић заступао гледиште дводомног система, а Пашић бранио, више из традиције него из убеђења, једнодомни систем, али је на крају признао да су се прилике у земљи толико измениле да није искључено да његова странка реши тај захтев у позитивном смислу.

Чим су са академског разговора прешли на практичне ствари, поделу власти, ту није помогло ни Хартвигово заузимање, Маринковић је тражио два министарска портфеља у

---

252 Преокрет (фр.)

253 Павле Д. Маринковић (1866–1925), политичар и дипломата. Више пута министар и народни посланик. У периоду 1905–1914. био је народни посланик и јавно је потегаво „завереничко питање“, због чега је био лично нападнут од наоружане масе.

изборној влади, с тим да обе странке заједнички иду на изборе, а Пашић је обећавао два портфеља после свршених избора. После дугог погађања, преговори су се завршили тога дана Пашићевим обећањем, да ће Маринковићев захтев о уласку напредњака у изборну владу ставити на решење радикалном клубу. После неколико дана, Хартвиг се поново враћа на то питање, и са жаљењем извештава Сазонова, да радикални клуб није хтео да чује о напредњачком уласку у изборну владу... (За време ове кризе, Војислав Маринковић са осталом опозицијом уз помоћ Војводе Путника и Димитријевића-Аписа предузимао је све мере да се радикали сасвим уклоне са власти. Из горњег Хартвигова писма се види, да се његов брат Павле, у то исто време, „академски“ погађао са Пашићем да један од браће Маринковића уђе у изборну владу...) Остављамо читаоцима на вољу да сами нагађају, зашто је Пашић водио преговоре о чисто унутрашњим питањима Србије у једном страном посланству... Из наведених примера, међутим, даје се лако закључити, да је Хартвиг радио у Београду још много што-шта о чему се није смео никоме поверити, па ни своме Министру.

Она општа повика, дакле, европских дипломатских кругова против Хартвигова самовлашћа у Београду, као што се види, није била нимало безразложна. Фридјунг²⁵⁴, Форгач²⁵⁵, и барон Хајмерл, покушавали су на све могуће начине, поименце преко немачких новина „Vossische Zeitung“, да Хартвигу онемогуће у Београду, али нису успели, Хартвиг је, и поред свих напада, често врло добро документованих, остао седећи чврсто у седлу. Бечки и берлински кругови тврдили су, да позади Хартвигу стоје војнички кругови из непосредне цареве околине, нарочито велики кнез Николај Николајевић²⁵⁶,

---

254 Хајнрих Фридјунг (1851–1920), аустријски историчар и новинар.

255 Јанош Форгач (1870–1935), аустроугарски дипломата.

256 Велики кнез Русије Николај Николајевић (1856–1929), руски генерал, унук руског цара Николаја I. Ожењен Анастасијом „Станом“ Нико-

Француски амбасадор у Петрограду, Жорж Луј²⁵⁷ (у једном писму Поенкаре-у, од 18. XI. 1912.), тврди обратно, да сви који тако мисле слабо познају Хартвига; „...Био у Техерану или Београду“ – завршава Луј своје писмо – „он води само једну политику: своју, као толики други руски представници“ (ово „толики други“ без сваке сумње односи се у првом реду на Александра Извољског са којим је француски амбасадор у Петрограду био у врло рђавим односима). И Сазонов (у својим успоменама)²⁵⁸ отворено оптужује Хартвига, да је „тумачио руску политику у Београду на свој начин“, што је много компликовало његову задаћу и изазвало у целој Европи „такву политичку напетост, да су се сваког часа могли очекивати озбиљни заплети...“ Да га се отресе на свагда, Сазонов је имао врло zgodну прилику. 18. новембра 1912. (по новом), уложио је протест аустријски посланик гроф Турн²⁵⁹, по наређењу своје Владе, да је Хартвиг рекао, неколико дана раније, једном од својих колега у Београду (вероватно италијанском или бугарском посланику): „Са Турском посао је свршен – сад је ред на Аустрију“ („Georges Louis“, стр. 200). Поред свих демантија, европско јавно мњење – с разлогом или без разлога – остало је уверено, да је Хартвиг изговорио те речи. Међутим, Сазонов га је узео и том приликом у заштиту, и одговорио Турну, „да интелигенција Хартвигова не дозвољава да му се припише таква један разговор“. Значи, да је Сазонов добро одмерио своју снагу према Хартвигу и према онима који су стајали позади Хартвига. Исто тако, и алузија бечких и берлинских кругова на великог кнеза Николаја Николајевића мало је оправдана.

лајевном (1868–1935), ћерком краља Црне Горе Николе I Петровића (1841–1921).

257 Жорж Луј (1847–1917), француски дипломата, амбасадор у Русији 1909–1913.

258 С. Д. Сазонов, Воспоминания. Париж: Кн. изд-во Е. Сияльской, 1927.

259 Јан Дуглас Турн-Валсасин-Комо-Верчели (1864–1939), аустроугарски дипломата, амбасадор Аустроугарске у Русији 1911–1913.

Николај Николајевић, као што се зна, ожењен је био кнегињом Анастасијом Николајевном, ћерком црногорског краља Николе, која је имала велики политички утицај на свога мужа. Зна се позитивно, да се је Анастасија Николајевна у свима приликама врло срдечно заузимала за свога оца и за Црну Гору. Али, познато је исто тако, да је Хартвиг толико пута у својим депешама отворено указивао на краља Николу и на многе Црногорце као на свесне аустријске агенте. Ослањати се на зета и једновремено сумњичити таста у погледу патриотизма, нелогично је и неприродно. Исто се тако не може веровати ни гласовима, да је Хартвиг имао блиске везе, било лично било преко госпође Хартвиг, – са руским мистичким круговима. Ови су били изразити германофили, док је Хартвиг био познат у целој Европи као заклето аустрофоб. Према томе, остаје још једина и највероватнија могућност, да су Хартвига држали војнички кругови око Главног Генералштаба, чије постојање ни Сазонов не крије, и да је Хартвиг имао заштиту код самог Цара. Да је добро стајао код Цара, даје се закључити из једне депеше упућене лично Сазонову (бр. 1354. од 15. XI. 1912), у којој Хартвиг енергично тврди, да је његов интервју штампан у „Петроградским Новинама“ („Петербурска Газета“) потпуно измишљен од стране Брешка-Брешковског. На копији те депеше цар је написао плавом оловком: „Ја сам о том био уверен“ (о Хартвиговој невиности).

Као што смо рекли на почетку овог чланка, Госпођа Хартвиг била је та која је својим везама са великим кнежевима отворила дворска врата своје мужу.²⁶⁰ Она му је исто

---

260 А. П. Хартвиг, била је ћерка генерала П. П. Карцова. Њена крсна кума 1863. постала је Александра Јосифовна, супруга великог кнеза Константина Константиновича (рођеног брата тадашњег руског цара), а крсни кум – пруски краљ Вилхелм I. Била је врло лепа у младости и позната је као прва лепотица Петрограда, говорило се да се посебно допадала великом кнезу Николају Николајевичу, супругу црногорске принцезе Стане. Први брак са С. И. Фонвизином се дефинитивно распао већ након четири године заједничког живота, али је то озваничено тек 1903.

тако помогла да створи блиске односе и са Српским Двором. Благодарећи њеној домаћинској гостољубивости, српски Престононаследник био је једно време готово свакодневни гост у дому Хартвигу. Као што је то својствено само руској души, Госпођа Хартвиг умела је да отвори свој дом тако срдечно, да су се њени високи званци осећали у њеном дому, од луксузних и угодних салона па све до самог тавана, као у својој кући. Једно време и Престононаследник је, заједно с официрима, био против Николе Пашића, али је Хартвиг успео да те несутласице потпуно уклони...

Хартвиг је у Београду радио и простосрдечно општио са свим политичким круговима. До првог покушаја опозиције да свргне Пашића са власти, Хартвиг није интригирао код Сазонова ни против једне наше политичке странке, мада је у свакој згодној прилици подвлачио, да Русија може потпуно рачунати само на старе радикале који ће се увек „бескорисно“ потчинити руским захтевима. Па и у самој Радикалној Странци, он није много марио ни за Саву Грујића, ни Миловановића, ни Стојана Протића, ни Марка Трифковића²⁶¹. Увек је истицао код Сазонова Пашића, чак и онда кад Пашић није био на челу владе. Очигледно, Хартвиг је осећао да Миловановић, например, поред свих својих срдачних односа према њему, не иде у свим питањима за његовом већ за својом идејом; а кад је Пашић бивао на власти, он се осећао у српском Министар-

---

Убрзо након тога дошло је до склапања другог брака са Н. Г. Хартвигом, који је био удовац и из првог брака је имао ћерку Људмилу. Брак је био срећан па је Н. Г. Хартвиг помогао њеном сину из првог брака Георгију да пређе из Министарства правде у Министарство иностраних дела и да добије положај у руском конзулату у Јафи. Сама Александра врло добро се уклопила у интересе супруга, много му помагала у репрезентацији по доласку, а касније је активно учествовала у организацији добротворне помоћи српским рањеницима у балканским ратовима и Првом светском рату, у чему су од помоћи биле њене везе у Петрограду.

261 Марко Н. Трифковић (1864–1928), српски политичар и државник, у неколико наврата министар правде и иностраних послова.

ству иностраних дела као у своме посланству. Зато, кад год би Пашићу запретила опасност да изгуби власт, Хартвиг би зазвонио у сва звона: како руским интересима у Србији прети „непоправима опасност“. Кризу у мају и јуну 1914, Хартвиг је представио као „прижељкивање“ власти од стране опозиције, нарочито самосталаца. Корупцију у новим крајевима ни у једној прилици не помиње. У једном писму (бр.33.) од 3. VI. 1914, он објашњава Сазонову како је краљ, на предлог председника Скупштине да призове опозицију на власт, затражио прво од Љубе Давидовића²⁶² владин програм, па кад је видео да је тај програм „испод сваке критике“, он је поново поверио власт Николи Пашићу. Уопште, за самосталце није нимало марио, а либерале органски није подносио, О„црнорукцима“, до кризе у 1914, говорио је, да су то једини људи који могу убрзати остварење националних идеала, али за време српско-бугарске кризе (1913), иако је знао да су црнорукци први и највећи браниоци српске тезе, да је Вардарска Долина за Србију, догод Србија не изађе на Далматинску обалу, питање живота и смрти. Хартвиг ипак ни у једној депеши, ни у једном извештају, не говори ни речи да у Србији постоје утицајни војнички кругови. А зна се поуздано, да је Хартвиг тих дана – у месецу априлу отприлике био издао циркулар свима руским конзулатима да му прикупуљају што подробније податке о црнорукцима и њиховој акцији. Он је дакле, све до јунске кризе, са великом симпатијом пратио црнорукачку акцију, јер је она ишла на руку и његовим плановима, но кад је у јуну 1914. осетио да највећа опасност прети Николи Пашићу – а самим тим и његовом „сасвим изузетном“ положају у Београду – од црнорукаца, он је против ових отпочео огорчену борбу, својствену само безобзирности Николе Хартвига. Познати сукоб у Битољу око првенства здравице краљу, Хартвиг је намерно изврнуо тако као да се тај сукоб десио између гене-

---

262 Љубомир Давидовић (1863–1940), српски политичар и државник. Вођа Самосталне радикалне странке.

рала Дамјана Поповића²⁶³ (а не Војислава Живановића²⁶⁴) и окружног начелника из Битоља. То извртање истине било му је потребно зато што је добро знао да Дамјан Поповић, као шеф завереника од 29. маја 1903, не ужива нимало симпатије код ултрамонархистичке цареве околине. На тај начин, нико у Русији није смео ни да помисли да стане на страну опозиције и целокупне војске противу Пашића! „... Да би једном за свагда ставио границу тим неспоразумима (око првенства)“ – продужује Хартвиг свој извештај – Министар Унутрашњих Дела Протић, неизмеривши све чињенице за и против доказа изложених од стране виших официра, похитао је да изда „наредбу“ о приоритету грађанске власти. Увређени генерал Дамјан Поповић поднео је оставку... Тај случај надувала је опозициона штампа, преимућствено младо-радикалска, с намером да компромитује омрзнутог им Министра Унутрашњих Дела. Опозицији је пришла и мала група официра, учесника преврата од 29. маја 1903, заосталих још у активној служби, а који под именом „Црне Руке“ искоришћују сваки згодан случај да би посејали раздор и незадовољство међу официрима. За време протегнуте кризе, краљ је неколико пута призивао у Двор Војводу Путника²⁶⁵ и министра Стефановића²⁶⁶, саветујући им да предузму одлучније мере против друштва „Црне Руке“, које усталом никада није наилазило ни на најмање симпатије међу војском, која се паметно уздржава од мешања у ствари унутрашње политике. Како изгледа, Министар Војни је

---

263 Дамјан Поповић (1857–1928), српски генерал. Најстарији активни учесник Мајског преврата.

264 Војислав Живановић (1870–1932), српски генерал. Није активно учествовао у Мајском преврату.

265 Радомир Путник (1847–1917), српски војвода, био је два пута начелник Главног генералштаба, пет пута министар војни и начелник Штаба Врховне команде Војске Краљевине Србије у балканским ратовима и Првом светском рату.

266 Душан Стефановић (1870–1951), српски генерал и министар војни Краљевине Србије на почетку Првог светског рата.

стварно предузео оштре мере према официрима завереницима од 29. маја 1903...“ (поверљиво писмо бр. 34. од 3. VI. 1914), Хартвиг се није зауставио на овом. Заједно са Пашићем он је тих дана био поставио црнорукцима и једну опасну замку, али о томе још није време да се говори...

Из горе изложених докумената и извештаја види се, држимо, јасно да је Хартвиг у Србији заузимао заиста „сасвим изузетан“ положај, какав ретко, веома ретко, заузимају страни посланици у једној туђој независној земљи. Без сумње, њему су – поред његове амбиције и борбености – много ишли у прилог и сами догађаји и време. Још пре свога доласка у Београд, он је одлично познавао прилике и истакнуте политичаре на Балкану; пре него што је био постао директор департмана руског Министарства иностраних дела, провео је извесно кратко време у дипломатској служби на Цетињу (1876), и три године као конзул у Варни (1881–1884.) Николу Пашића, Димитрија Ризова, Ратка Димитријева²⁶⁷, Данева и многе друге Србе и Бугаре, упознао је још тада, и док је био чиновник у Министарству, кад су му ови у пози политичких мученика и незадовољника обијали канцеларијски праг ради материјалне помоћи. Такво деликатно познанство са нашим и бугарским емигрантима и левичарима из осамдесетих и деведесетих година прошлога столећа Хартвиг је врло широко искористио у Београду за заснивање своје балканске политике, јер су ти његови негдашњи благодејанци, кад је он дошао у Србију, били на врхунцу власти и силе, како у Београду тако и у Софији. При тим повољним условима, он је убрзо постао средиште око којег су се вртели сви важнији политички заплети и расплети на Блиском Истоку. Под његовим енергичним настојавањем и руководством, на Балкану су се разиграли догађаји који су

---

267 Радко Дмитријев (1859–1918), бугарски и руски генерал, у бугарској војсци 1876–1914. У јулу 1914. отишао је у Русију где је ступио у руску војску и учествовао у Првом светском рату као официр све до јула 1917. Стрељали су га бољшевици у септембру 1918.

судбоносно пореметили равнотежу између Тројног Савеза и Тројног Споразума, и самим тим учинили да се цео свет међусобно закрви неколико година раније него што би се иначе десило. Јер нико неће спорити, да се пропаст једне Велике Силе, каква је била Аустроугарска на међународном форуму, ни у ком случају не може ликвидирати у уском кругу заинтересованих суседа, њених законитих наследника. Та пропаст Хабзбуршке Монархије било би питање само неколико година и без Сарајевског Атентата. Оног дана када је Хартвиг успео у својој заветној мисли, да се осовина руске балканске политике пренесе из Софије у Београд, оправдана пометеност бечких империјалистичких кругова порасла је у толикој мери, да је рат Аустрије противу Србије, а самим тим и светски рат, био коначно одлучен одмах после српске победе на Брегалници. Аустријски монитори, дакле, који су бомбардовали Београд 17. јула 1914, били су напуњени још 17. јуна 1913. Чак и његов наследник у Србији, кнез Трубецкој²⁶⁸, постао је, под утицајем Хартвигових извештаја, србофил, иако су га раније, док је био руски конзул у Старој Србији, сви познавали као изразитог бугарофила.

Никола Пашић је знао боље него ико колико је акција Николе Хартвига била пресудна по судбину данашње Југославије. Зато је он велики грешник према успомени Николе Хартвига, и пред нашом историјом, што после Ослобођења ни у једном званичном нити приватном говору није поменуо заслуге овог најзаслужнијег пријатеља српског народа. У своме политичком тестаменту Пашић се, са оним руским рубљама ускраћеним српској сиротињи, сетио само Николе II. Преко успомене Николе Хартвига прешао је ћутке, иако је знао да је Никола Хартвиг учинио за стварање данашње Југославије више него ма који фактор наше предратне државне политике,

---

268 Григориј Николајевич Трубецкој (1873–1930), руски дипломата, дипломатски представник Русије код српске владе 1914–1917.

и да нас и Никола није оставио (1914) нашој судбини једино благодарећи тој Хартвиговој успешној акцији и српској победи на Брегалници. Пашић је, наравно, то намерно учинио, да би Хартвигове успехе представио као своје. Најзад, Никола Хартвиг био је тај коме Пашић има уопште да благодари за своју државничку популарност на страни, безмало исто толико колико и српским победама. Истина, Хартвиг је разносио Пашићеву славу не из убеђења већ поглавито из личне потребе, да би осигурао међународни кредит својим комбинацијама, које је увек протурао под фирмом „Српске Владе“ и државничке мудрости, мирољубивости, широкогрудости, итд. Николе Пашића. Неоспорно, Хартвиг је играо на србофилској политици и своју личну карту, и то све или ништа.

Из Београда, Хартвиг је са доста оправданом надом прижељкивао министарски положај на Пјевчикову Мосту, или бар амбасадорски на Златноме Рогу.²⁶⁹ Али судбина није хтела да га још мало причека. После Сарајевског Атентата, све бечке новине отпочеле су хајку на Хартвига, по команди његовог заклетог непријатеља Форгача. Барон Сторк²⁷⁰, да би угодио Форгачу, искористио је отсуство барона Гисла²⁷¹ да исплете противу Хартвига једну нову интригу: пустио је прво глас међу београдским колегама, а затим званично известио Беч, да за време свечаног парастоса Францу Фердинанду, у

---

269 Односно или положај министра у царском руском МИД-у (чија се зграда налазила поред Пјевчиковог моста у Петрограду) или руског амбасадора у Цариграду (Златни рог је залив Босфора који са Мраморним морем ствара мало полуострво на коме се од старог века развијао Цариград).

270 Вилхелм фон Шторк (1868–1928), аустријски дипломата, био је саветник у аустроугарском посланству у Београду 1913–1914. Био је постављен за представника Министарства иностраних послова у команди Балканских трупа, а касније представник МИД-а у Београду 1915–1916. Био је аустријски посланик у Букурешту 1920–1922.

271 Владимир Гисл Фрајхер фон Гислинген (1860–1936), аустријски дипломата, посланик у Србији 1913–1914.

београдској католичкој цркви, застава на руском Посланству „демонстративно“ није била спуштена, како то међународни обичаји захтевају. Никола Хартвиг имао је на својој савести нарочите разлоге да ту неистину одлучно одбије од себе. Чим је сазнао за Сторкову интригу (27. јуна), он је на телефону одмах замолио Гисла (који се био вратио из Беча само дан раније) за дозволу, да се још исте вечери састану. Барон Гисл је пристао, и Хартвиг је дошао после вечере у Аустријско Посланство. Ову сцену описао је недавно барон Гисл у својим мемоарима (види београдско „Време“ од 21. октобра 1927)²⁷². Хартвиг је,

272 „Понудио сам одмах руском посланику, пише барон Гисл, једну шољу кафе и цигарете, али он је одбио и једно и друго: рекао је да пуши само руске цигарете. И ако није дошао до посланства пешице, чинило ми се да тешко дише. Поздравио ме је испрекиданим гласом. Знао сам да тешко болује од срца и да је водена болест, која је већ била наступила, за њега као корпулентног човека, двоструко опасна. Због тога сам га прво и питао како се осећа... Изгледало је као да се Хартвиг жури јер је прекинуо тај разговор о здрављу речима: ‘Сад, драги пријатељу, имам да вам поставим једно питање, али као пријатељ, разуме се’. Прво ми је рекао да није истина да он приликом смрти аустријског престолонаследника није истакао заставу у знак жалости. Напротив, он је први изјавио саучешће аустријском отправнику послова. Када му је Гисл одговорио да сматра то питање као решено, Хартвиг је рекао: ‘Сад да пређемо на другу ствар. Ја вас молим да ми пријатељски кажете; уколико вам је то могуће: Шта ће Аустро-Угарска учинити са Србијом и шта је решено у Бечу?’ Гисл је одговорио: ‘Наша влада се, разуме се, труди да целу ствар о агентату потпуно расветли. У том циљу води се истрага у Сарајеву. Од њеног резултата – и само од тога – зависиће даље одлуке. Ако се утврди да је убиство извршио један душевно неурачунљив човек, анархиста или уопште неко који је поступио из сопствених побуда никоме неће ни на ум пасти да Србију чини одговорном. То није чињено ни према Италији или Швајцарској приликом убиства царице Јелисавете у Женеви. Али ако се докаже да је престолонаследник пао као жртва неке организације, онда ће Србија морати да казни кривце и да допринесе да се та организација уништи. Могу као сигурно да тврдим да суверенитет Србије неће бити нарушен и да ће ако Србија покаже извесну добру вољу криза бити решена на задовољавајући начин по обе стране’. Хартвиг је на то одговорио: ‘Хвала вам много. Осећам да ми је лакше. Сад још нешто, али опет у пријатељству’. У том истом тренутку уђутао је. Нагнуо се уназад и склизнуо на под. Био је у несвесном стању и одмах је намештен на софу, али лекар који је за

каже Гисл, одмах почео узбуђено да се правда од подметнуте му неделикатности; онда је прешао на разговор о томе, како ће се Аустроугарска држати према Србији поводом Атентата у Србији. Након Гислова одговора, заустио је да постави ново питање, али је у половини говора одједаред заћутао, принео руку к срцу, и без јаука стропоштао се на под мртав. У 21 час тачно ушао је био у кабинет Аустријског Посланика, у 21 час и 15 минута доктор је констатовао његову смрт од капље у срцу... Marco²⁷³

*Никола Хартвиг.
Спољна политика Србије пред Светски Рат //
Нова Европа, Књ. XVII, Бр. 8, 26. април 1928.*

неколико минута стигао могао је само да констатује смрт. Затим је дошло до једне узбудљиве и непријатне сцене, јер је Хартвигова ћерка у пратњи руског секретара посланства дошла и својим неповерљивим понашањем јасно показивала да моју кућу сумњичи на један неразуман начин и да је са том сумњом у њу и ушла. Мирисала је бочицу са колоњском водом која се у соби налазила, док је њен пратилац прегледао цигарете и питао ме да ли је посланик још нешто узимао у мојој кући. Ја сам прешао преко те нетактичности и ставио сам секретару трпезарију на расположење ради стављања леша у ковчег. Он је то одсечно одбио... Да је Хартвиг био жив на дан кобног 25. јула, светски рат не би избио. Да ли то одлагање не би било још судбоносније за аустроугарску монархију, то је питање. Ово је, завршава барон Гисл, мој коментар о том трагичном догађају⁴. Мемоари барона Гисла. Хартвигова смрт у аустријском посланству. // Време, 21. октобар 1927, стр. 4.

273 Псеудоним Б. Симића под којим је слао своје радове издавачима *Нове Европе* био је „Марко“. Российский государственный военный архив (РГВА), ф. № 579 К, оп. 1, Издательство журнала „Нова Европа“.

**4. Дневничке белешке А. И. Верховског,
генералштабног капетана, о стажирању код
руског војног аташеа В. А. Артамонова у Београду
са задатком да проучи српско искуство
балканских ратова, 25. јануара – 1. марта 1914.**

Београд 25/1. 1914. године

Данас сам се представио пуковнику Артамонову, нашем војном агенту у Србији. Господин малог раста, у ринсе-нез-у, скроман, без снобизма који се често среће међу официрима наше корпорације, наизглед доброћудан, чини се само да није ванредно надарена особа. И поред тога што је о мом доласку био обавештен само наредбом Главног штаба, он ме је срдечно поздравио и одмах понудио све што је имао на располагању. [Са њим је] Љупка супруга²⁷⁴, којој је изгледа помало досадно у туђој околини. Стан просечне величине. Канцеларија вредног официра. Сто за цртање, писаћа машина. На зидовима има неколико слика и оружје.

26/1

Данас сам представљен у руској амбасади. 2. аташе Штрандман²⁷⁵ – бивши паж рођен 1895. – озбиљан господин,

---

274 Људмила Михајловна Артамонова (рођ. Хаусман, 1876–1951).

275 Василиј Николајевич Штрандман (1873–1963), руски дипломата. Први секретар мисије у Србији 1911–1915. (отправник послова Русије у Србији 1914. након смрти Н. Х. Хартвига до доласка Н. Г. Трубецкоја); од 1915. први секретар амбасаде у Италији. У току 1917. саветник мисије у Грчкој. Током 20-их и 30-их боравио је у Београду у статусу члана дипломатског кора као заступник „белих“ влада, после као делегат Нансеновог комитета за избеглице, овлашћени представник руског

ожењен, већ изгледа да има мало седе косе, Зорин²⁷⁶ – 2. аташе, завршио је Царскосељски Лицеј²⁷⁷ 1905. године, исте године као и Иљин – претставници су петербуршке омладине.

Онда ме је Артамонов повео да ме упозна са Хартвигом. По изгледу – омањег раста, средовечан, дуга брада, гола лобања. Лепе светле очи. Обуци га у гуњ и високу капу – биће налик на старог бојарина у потпуности. Није причљив, али је пријатељски расположен. Његови манири су једноставни и гостољубиви на руски начин, али ипак осећате да је реч о особи са великом позицијом и одговорношћу.

Разговор се окренуо историји земље. Може се видети дубока упознатост и са чињеницама и са бројкама. Он је истакао разлику између бугарске историје и српске историје. Док Срби имају старину и у споменицима и у сећању народа, Бугари имају, такорећи, размак од 500 година. Симеона и онда празнина.

27/1

Данас ме Артамонов упознао са више различитих високих војних официра. Укупан утисак је добар. Људи су бистри, интелигентни и добро се понашају према нама. Са Артамоновом сам у веома пријатељским односима. Не чуди. Он је веома

Црвеног крста и владин делегат задужен за послове руске емиграције у Југославији. Тек по успостављању совјетско-југословенских односа 1940. над руским посланством била је спуштена руска тробојка, а сам Штрадман био је смењен са свог положаја следеће године након априлског рата. Крајем окупације се повукао у Немачку, а по завршетку рата преселио се у САД, где је и преминуо.

276 Леонид Сергејевич Зарин, руски дипломата, други секретар мисије у Србији 1913–1915.

277 У питању је заправо Александровски лицеј (Императорски александровски лицеј) – назив Царскоселског лицеја након преласка из Царског Села у Санкт Петербург 1843.

симпатичан (бар тако изгледа?! тако сам често погрешно) господин и живи овде око 5 година.

2 лица су ми се урезала у памћење. Министар војни и Живко Павловић, начелник оперативног одељења.

Министар [војни Душан] Стефановић, висок, средовечни господин, интелигентних очију, једноставан, не сасвим исправан, али течан француски говор, карактеристична брада. Тип те стваралачке личности, надничара, који је од природе искован по узору на Петра [Великог]²⁷⁸. Волео бих да га боље упознам.

Живко Павловић²⁷⁹ је веома млад човек, стар око 35 година, пун енергије. Интелигенција и енергија у свакој линији широког, помало монголског лица. Говорио је са мном на немачком. У кратком разговору није заборавио да напомене колико је Русија урадила за Словене и да он нема тајни од нас, јер Словени су јединствена заједница.

Разговарао сам са једним пуковником о Бугарском рату²⁸⁰ – некако га је срамота да прича о томе. Али о безумно тешком походу на Јадран [говори] са великим и нескривеним одушевљењем, упркос свим невероватним тешкоћама које су с тим повезане.

Не можете а да не будете задивљени невероватном једноставношћу и доступношћу свих људи. Министар војни је ушао у просторију за пријем 3-5 минута након што је био

---

278 Петар Велики – традиционално име у историографији за првог руског императора. Петар I Алексејевич Романов (1672–1725) био је цар Русије од 1682. године, император од 1721.

279 Живко Павловић (1871–1938), официр српске војске. Од 1910. до 1912. био је начелник Оперативног одељења Главног генералштаба. На почетку Првог светског рата, Павловић је руководио мобилизацијом становништва. Био је блиски сарадник Р. Путника и заједно са њим је разрађивао планове за битке, све до јесени 1915. када је смењен заједно са Путником.

280 Други балкански рат.

обавештен о нашем доласку, улазили смо директно у канцеларију код свих осталих.

29/I

Данас ми је ген[ерал]шт[абни] пуковник Марковић²⁸¹ дао српског наставника за српски језик. Веома пријатан, интеллигентан господин који прилично течно говори руски. Наставник руског језика. Он сам није могао да преузме моје комплетно школовање – превише је заузет, али је обећао да ће препоручити.

За сада ће сам водити наставу док не нађе неког другог. Али он не жели да узима новац – ово је мој дуг према великој Русији (Милош Сретенковић). Да видимо како ће да иду часови.

Упознао сам пуковника Бошковића.²⁸² Руски ђак сада је шеф картографског одсека. Упознала нас је Артамонова, и заједно смо седели у ресторану, гледали биоскоп (Српска особина: вечерње журке и концерти овде су од 4 поподне, а након тога од 21–12 часова претвара се у биоскоп у коме сви пију кафу и вино).

Он сматра да је припремни период [војних обвезника] од 16-18 месеци довољан под условима који постоје у Србији. Општенародна настава у школама је обавезна 4-год[ишња] нижа школа. Писменост, аритметика, национална географија и историја, која се учи кроз песме и еп.

---

281 Вероватно је у питању Петар Ј. Марковић (1879–1953) српски официр, активни учесник Мајског преврата 1903.

282 Стеван Бошковић (1868–1957) био је српски официр и стручњак за геодетске радове. После војног школовања у Београду провео је седам година на стручном усавршавању у Петрограду – у Војној топографској школи, Николајејевској генералштабној академији и Главној астрономској опсерваторији. Од 1899. руководио је триангулацијом и топографским премеравањем Србије. Са руског је превео главне астрогодетске уџбенике који су се користили више деценија у Србији и Југославији. Основао је војногеографски институт, који сад носи његово име.

Вештина пуцања од малих ногу, са којом људи већ долазе у јединицу.

Потпуно занемаривање војничког дрила.

30/I

Упознали су ме са пуковником Илићем²⁸³, он је тренутно без посла, али је дуго био војни агент Србије у Аустрији и Турској. Рекао ми је изузетно тачну идеју, по мом мишљењу, да „војску можете разумети само када разумете душу народа“.

Стога, када је добио позицију у Турској, која му је била потпуно непозната, заронио је у локално друштво, остављајући за почетак сва војна питања, и тек пошто се навикнуо почео је en connaissance de cause²⁸⁴ студирати и војску.

Рекао ми је и да нико од странаца, чак ни Аустријанци, није познавао Србију пре рата. Све су ценили по спољашњем, заиста неугледном изгледу нашег српског војника. Аустријанци су вршили извиђање уз помоћ Чивута, али како су могли знати стварну снагу ратничког отпора? Чак ако је и било војних агената који су видели истину, не би могли да је изнесу.

Углавном су овде слати Словени (у аустр[ијској] служби) и нису могли да иду против општег мишљења о нижој вредности Срба, плашећи се оптужби за пристрасност према својим сународницима.

31/I

Данас је био први час српског језика. Са великом пажњом [*пратим*]. Разговарали смо и о општим темама. Он пише за новине „...“ и очигледно ужива поштовање. Каже да у Србији читају „Новое време“, „Русские ведомости“, „Биржеваја газета“.

---

283 Стефан Илић, пуковник.

284 Са добрим познавањем (фр.)

Али „Рус“ са Миљуковим²⁸⁵, после његовог невероватног понашања у Карнегијевој комисији, не ужива никакву популарност.

1/II

На улицама је готово потпуно одсуство полиције. Повремено прође само жандарм у плавом капуту. Али ни они некако нису потребни. Нема пијаница, нема скандала, нема просјака, нема нереда. Артамонов живи овде 5 година и сећа се само једног скандала по нашем схватању тога. Компанија је изнајмила [трамвајску] платформу, поставила сто са пићем, поставила циганске музичаре испод стола, и тако су се возили главном улицом.

---

285 Павел Николајевич Миљуков (1859–1943), руски политичар, оснивач и најистакнутији члан Конститутивне демократске партије, која је била значајан „мотор“ Фебруарске револуције 1917. Од 1897. на платном је списку бугарске државе која га је финансирала за различите пропагандне акције везане за Македонију. Потписивао је бројне извештаје из Македоније 1897–1898. у листу *Русские ведомости*, атлас македонских народа, а потом критичку студију политике руске владе на Балкану (са позиције бугарских интереса које је, по мишљењу аутора, Русија недовољно задовољавала). Није ни чудо да је, када је дошло до формирања чувене Карнегијеве комисије, чији је циљ био оправдање Турске и осуда деловања савезника, Миљуков био укључен у рад комисије и гро одговорности за кршење закона рата пребацио је на Србију. Током рада комисије био је једини народни посланик руске Думе који је био замало пребијен усред Београда када су га студенти препознали у једној од кафана. Бугарска влада наставила је да га подржава и после грађанског рата. У Бугарској су штампани његови мемоари о револуцији, бугарска влада му је поклонила новац за куповину куће у Француској у којој је и живео у међуратном периоду. A. Timofeev, M. Živanović, *Carnegie Report on the Causes and Conduct of the Balkan Wars 1912-1913. Could Report Authors and their Principals be Objective? // Currents of history : journal of the Institute for recent history of Serbia*, 3/2016, pp. 43–70.

Међутим, без вике, дерања и сл.[ичног] и нико им није сметао.

Госпођа Артамонова је рекла да су бугарски војници у заробљеништву говорили о томе да нису желели да се боре са Србима, да су били силом приморани на борбу.

Артамонов је то потврдио. У бугарској војсци било је побуна са убиствима официра. Војници су одведени у Софију – уз обећање да ће се расформирати – и тајно су пребацивани кроз Софију све до српске границе.

2/II

У биоскопу су приказане слике новоосвојене Србије: Битољ, Охридско језеро, Скопље итд.

Народ овде углавном оштро реагује на филмске слике. Аплаудира када му се допада, некако цокће када нешто на њега остави јак утисак. Дакле, када се наследник, наизглед безначајни господин, појавио на платну, цео биоскоп је почео жестоко да аплаудира. Када се Пашић појавио на платну, није било ни једног узвика поздрава. Када се појавила много, буквално гомила свештеника, зачуо се лаган, али јасно изражен смех. На крају слика из нове Србије, чуло се клицање: „Живела наша храбра српска војска!“, и опет аплауз.

Био сам на пријему код Хартвига, где се недељом састаје дипломатски кор.

Младе дипломате свих земаља остављају изненађујуће сличан и безличан утисак. Немогуће је разликовати која држава, који народ. Све је обријано и обезличено на енглески начин. Безлични салонски бастарди. Хартвиг ме је упознао са бившим престолонаследником Ђорђем,²⁸⁶ који слови као

---

286 Ђорђе Карађорђевић (1887–1972), српски принц, први син краља Петра I, престолонаследник Краљевине Србије 1903–1909; одрекао се права на престо у корист млађег брата Александра. Његовој абдикацији допринело је мимоилажење са официрима-завереницима. Очито лоше

ћудљив и полулуд човек. Нервозан и мршав, лице му далеко није племенито. Да није било униформе и ађутантског акселбендера агилете, никада не бисте препознали кнеза. Више као Скарамуча из италијанске опере. Али, по свему судећи, он је човек који има своје „Ја“, паметан и упоран. Чини ми се да његова песма још није отпевана. Био је принуђен да се одрекне престола јер је тако јако ударио војника да је тај умро од ударца.

Дипломатски кор, како кажу, не подноси Хартвига, а и он их пак не воли.

Сви секретари му нису прикладни, сви нису добри, готово ако имају средства да одржавају своје дане за слободне визите²⁸⁷ који парирају амбасади.

Кажу да је Штрандмана представио наследнику као аустрофила, после чега га тај није желео ни да погледа.

4/II

Српски војник оставља невероватан утисак. Обучен је у кожне балетанке („опанке“) – националну врсту обуће; чарапе са шареним ивицама и увек откопчан шињел. Најразуданијег изгледа, без војничког држања, видео сам када је подофицир салутирао са цигаретом у десној руци. Не постоји спољна дисциплина.

Кажу да је унутрашња веома јака – видећемо.

Уследио је мали састанак са нашим домаћинима. 4 младића, 1 девојка. Посластица је хладна вода и тегла џема (нема тањира), коју можете узети само једном када вам се нуди и након тога гутљај воде, после чега спуштате кашику у своју чашу воде.

гласине о њему ширили су официри Црне руке који су били бројни у окружењу руских генералштапских официра у Србији.

287 Односно имају редовне дане када су им отворена врата за посете гостију из високог друштва.

Био је један телеграфски службеник Ненадовић, који је послат у иностранство да проучи ствар. Био је обичан војник 1. чете 4. батаљона 4. пука Шумадијске дивизије. Причао је да:

- 1) У рат су испраћени песмама, а не сузама.
- 2) Није било ниједног који није желео да се појави на регрутацији.
- 3) Људи из појединих села попуњавају посебну чету. Дакле, када би дошао на мобилизацију, увек би знао да је то његова родна јединица.
- 4) Мајка која је изгубила 6 синова поносна је да су пали за славу Отаџбине.
- 5) Да Срби тугују због рата са Бугарима и да су спремни да им сада дају део Македоније.
- 6) Све мисли су сада усмерене ка Аустрији и оних 3 милиона Срба који тамо живе под јармом Немаца и Мађара.

5/II

Упознао сам француског војног агента пуковника Фурнијеа.²⁸⁸ И он Србима одаје признање, али сматра да они нимало не цене време. „Un gaspillage inoui du temps“²⁸⁹.

6/II

Капетан Ђурић је дошао код мене, по наређењу министра војног. Руски ђак, капетан, рођен у Павловској школи (1. корпус) 1908. Он ће бити посредник између мене и министра војног и свуда ће ме пратити и добићу све што ми треба. Тражио сам дозволу да посетим пешадијски и артиљеријски пук.

---

288 Пјер-Виктор Фурније (1867–1945), француски генералштабни официр, војни аташе у Србији и Црној Гори 1912–1915.

289 Потпуно губљење времена (фр.)

6/II

Био сам на поподневном плесном окупљању. Окупљају се око 4 и разилазе се око 8. Тамо је било доста људи. Веома лепе ћерке Пашићеве²⁹⁰ и многе друге љупке жене. Гардијски официри, и много официра уопште. На почетку вечери један Србин је читао руску поезију преведену на српски језик. Прочитао је савршено, али је музика стиха потпуно нестала због речи као што су „врло“, „мржња“, „брзо“ итд.

Представио сам се официрима. Када сам се преставио, рекавши да сам Рус, одмах сам наишао на најбољи однос према себи. Један је звао другог, и са многима сам разговарао дуго и натанане. Посебно не могу да се сетим никог. Био је разговор са једним чиновником у градској управи – кметом. Образовање је стекао у Аустрији. Изузетно пријатан, апсолутно културан господин. Био је резервни официр током рата и чак је неко време био командант батерије. Каже да се у бугарском рату задесио да се бори са непријатељском артиљеријом и да је на удаљености од 2.200-3.000 м потпуно уништи.

Изглед официра у Хартвиговом салону потпуно је другачији од бугарског, мада не исти као код нас.

Не облаче се тако, не носе се тако. Они који су били у иностранству и код нас су приметно другачији. Сви питају докле ћу ту остати, да ли ћу ићи на ратишта, поласкани су што сам изабрао Србију, свако је спреман да помогне како може. (Речима, још нисам видео на делу.)

7/II

Данас сам имао пријем код Артамонове. Видео сам Манулова и Кису-Мису (Melle Киклић).

Разговор је прешао на неправде у војсци током и после рата. По речима ових госпођа, у српској војсци постоје странке,

---

290 Никола Пашић имао је две кћери Дару и Паву.

као и у нашој, и покровитељство, а пословање преко везе има исти значај као и код нас, упркос демократичности народа, одсуству класних баријера итд.

Током рата, многи који су се истински истакли били су мање награђени неголи „јунаци позадинског фронта“. Њен ујак је један од ових.²⁹¹

8/II

Данас сам чуо од Артамонове, једне веома пажљиве госпође, да се Србима уопште не може веровати. „Они су слатки и љубазни јер су добили много, а надају се да ће добити још више.“ За нас то тренутно није толико важно, јер се наши политички задаци за блиску будућност поклапају. Они треба да ослободе своју браћу Словене [пре свега] Србе, којих у Аустрији има више него што их је сада слободних, а ми треба да распарчамо Немачку и Аустрију на саставне делове да [више] не упропаштавамо нашу земљу за издржавање војске. Идеја о борби против Аустрије неуобичајено снажно живи [овде] у народу, скоро исто тако јако, као и борба против Турака. Артамонова је рекла да су рањени, који се још нису опоравили од рана, патили али су грчећи се од болова говорили да су „са Швабом“ и сада спремни да крену у борбу. Исту идеју су изнели и [Милош] Сретеновић и Ненадовић, обојица цивили.

---

291 У питању је Душан А. Киклић, који је завршио војну школу у Русији (у Севастопољу и Петрограду). Био је постављан почетком балканског рата за команданта артиљерије у 3. армији која је дејствовала од Подујева на Косово, Призрен и Јадранско море. Током бугарског рата деловао је од Велеса на Штип, све до додира са Грцима. Према писању „Балкански рат у слици и речи. I, 39“ (с. 619), „пуковник Киклић био је један од оних који је из руске војске као државни питомац, пренео у нашу артиљерију модерну употребу артиљеријске ватре“. За заслуге у ова два рата награђен је пуковничким чином и Орденом Белог орла.

Сретеновић је потврдио да везе заиста имају велики утицај у војним круговима у Србији. То војно друштво је подељено на кругове који регрутују своје и препоручују добре офицере. Али [Милован] Недић²⁹², командант у рату Моравске [дивизије] II [*позива*], није припадао ниједној групи. Увек је говорио истину и никоме се није улизивао. Нису хтели да му дају ни пук (који су ипак на крају дали), а за време рата су му дали 2. регрутну дивизију и испоставило се да је најбољи командант дивизије.

Са Бошковићем сам доста причао о Македонцима. По његовом мишљењу, ово је посебно словенско племе, али ипак ближе Србима. Све до почетка 70-их сматрали су се Србима, јер су једину помоћ могли да очекују од слободне Србије. Али после ослобођења Бугарске, стварања бугарског егзархата, а посебно пораза Срба 1885. године, Македонци су схватили да ће помоћ добити само од Бугарске. Штавише, Турци су Србе увек сматрали бунтовницима, а Бугари за 500 година ропства нису направили ниједан покушај побуне. Осим тога, Бугари су развили страшну пропаганду.

Сваки час је почињао питањем: „Ко сте ви?“, а ученици су одговарали: „Бугари“. Све је то довело до тога да су престали да се изјашњавају као Срби; од 90-их година и Срби су развили пропаганду не штедећи паре. Све ове борбе су толико поквариле Македонију да ће бити потребна читава генерација пре него што се све врати у нормалу. Забележено је да су, када су српске трупе постепено заузеле Македонију, сва презимена која су се завршавала на „ов“ (бугарски завршетак) прешла у „овић“ – српска.

---

292 Милован Недић (1866–1913), српски ђенералштабни официр. Истаканути командант који је добио признање Р. Путника упркос свом самосталном понашању. Преминуо је од колере након Другог балканског рата.

11/II

Данас ме је посетио мајор Цукнић, ађутант наследника, који је седео скоро 2 сата, причајући ми о рату, где је командовао батеријом у дивизији.

Један случај ми се учинио веома занимљивим. Рекао је да им је питање комуникације са пешадијом веома добро решено, пошто су прошли обуку у официрској артиљеријској школи, чији је шеф дуго студирао у Русији. Код Битоља, командир групе је био са командантом пука, како је међу њима уобичајено.

У то време стигло је обавештење од старешине батаљона, који је био испред, да се турска пешадија гомила у шумици испред. На њу је одмах отворена ватра и, као и у случају Сљусаренко,²⁹³ [непријатељска] пешадија је растерана на све стране.

Видео сам и Ђурића. Он каже да се спремају да пошаљу још официра у Русију, у руске пукове, само да се упознају са Русијом, да успоставе ближу комуникацију.

У рату је учињено толико неправди са промоцијом, везама, случајностима и стварањем кланова, да сада свима морају да додају 2 године стажа да би се сви изједначили и зауставило незадовољство које је захватило војску после рата. Маса недостојних је добила унапређења, маса достојних их није добила.

Иванка, која има рођаке у Аустрији, каже према речима свог рођака да су српски сељаци у Аустрији углавном задовољни својом судбином и да не маштају о уједињењу. Да ли је важно ко влада – Хабзбург или краљ Петар? Само интелигенција још гори од жеље да се поново уједини са својима.

---

293 Владимир Алексејевич Сљусаренко (1857–1933) руски официр, који је своје име уписао у историју руске артиљерије. За време руско-јапанског рата, у чину пуковника, командовао је 1. дивизијом 9. артиљеријске бригаде. Управо је он, заједно са командантом батерије А. Пашченком, у бици код Дашичаоа у јулу 1904. успео први пут да тестира начин гађања из пољских топова са затворених положаја, што је дало одличан резултат. Касније је постао генерал у Првом светском рату, учествовао је у грађанском рату на страни белих, отишао је у емиграцију у Краљевину СХС и преминуо је Белој Цркви.

11/II

Скромност Срба на мене оставља велики утисак. После бриљантних ратова, извесна доза самозадовољства и ароганције била би природна. У међувремену, говоре, углавном, о недостацима који су откривени у рату – коњици, извиђању, а не о победама.

Желео бих да приметим здрав разум и непоштовање традиција ако су штетне.

Немају правопис. Постоји само једно правило: „пиши како говориш, говори како је написано“. Тиме се отклања мука са правописом и нема поделе на писмене и неписмене.

Реформа Вука Караџића под Миланом [Обреновићем].

13/II

Са Штрандманом сам разговарао о политичкој ситуацији која је претходила рату. Одавно је замишљен савез држава, али нису могли да се договоре о подели будућег плена. Први озбиљни предлози дати су у јесен 1911, а у рано пролеће 1912. савез је склопљен. Пред званичном Русијом су то потпуно скривали, као да се ништа није очекивало, али је, истовремено, јавно мњење Русије било припремљено свим средствима. Послане су јавне личности, писане књиге и чланци.²⁹⁴

Политичка припрема.

Припремање јавног мњења.

Припрема народа.

У Македонији су комити својим пркосним понашањем гурнули Турке и Арнауте у погроме у Кочанима (била је бачена

---

294 Уз велику улогу пропагандне акције балканских држава у Русији уочи 1912, немогуће је негирати и акцију руске дипломатије на формирање балканског савеза против Османске царевине. Није јасно зашто је Верховски одлучио да негира ту акцију Русије. Н. С. Гусев, Болгария, Сербия и русское общество во время Балканских войн 1912–1913 гг., М.: Индрик, 2020.

бомба) и другим градовима. Коначно, када је све било спремно, Турској су дали ултиматум који је био потпуно неприхватљив.

Срби су знали да Турци неће моћи да мобилишу снаге које су имали на папиру, па су захваљујући томе могли да концентришу 4 дивизије у Приштини, а још 1½ дивизију на север, у случају инвазије Аустрије у Санџак.

Пре рата су сви, па и Енглеска, толико потцењивали снагу Србије да је Србија, такоређи, осуђена да постане део Аустрије.

Срби уочи рата нису могли да имају везе са својим [супародницима] у Старој Србији и Македонији и користили су услуге руских конзулата.

Штрандман и наш војни агент у Аустрији Занкевич²⁹⁵ сматрају да је питање Албаније заиста питање рата и мира за Аустрију и Немачку. Аустрија не може дозволити да се затвори излаз из Јадрана, а с друге стране, и било какав непријатељски напор, који би Јадранско море учинио затвореним морем. И Немачка, која ће касније инкорпорирати Аустрију, такође је истог мишљења.

Увече сам имао састанак са капетаном Арсовићем²⁹⁶ из Генералштаба, који је командовао батеријом током рата.

Прво је завршио своју академију, а сада пише дело о моралном елементу у рату и значају официрског кора у модерној војсци.

Разговарао сам с њим о ратном плану. Према његовим речима, самостално га је саставио [Живко] Павловић уз Путника, Путник је звезда која силази, Павловић је звезда у успону, по мишљењу свих официра.²⁹⁷

---

295 Михаил Иполитович Занкевич (1872–1945), руски генералштабни официр, помоћник војног агента у Бечу (1903–1905), војни агент у Румунији (1905–1910) и Аустроугарској (1910–1913).

296 Миленко Арсовић (1880–1914), српски официр.

297 Радомир Путник је стварно био звезда у паду. Кад су га сменили у децембру 1915, нису га ни обавестили (сазнао је о смени тек од благајника). А кад је умро у Ници у септембру 1916, његов гроб је био привремено

Озбиљно су се почели припремати за рат тек након анексије Босне и Херцеговине 1908. године и претварали се да ће са Аустријом преко Турске добити све што им је потребно. Обраћена је пажња на брзину мобилизације јединица (вежбе). За припрему артиљерије – Милосављевић²⁹⁸ (руска официрска артиљеријска школа) за опрему, а Покорни²⁹⁹ – за тактику и за израду ратног плана. Према свим подацима, веровало се да је непријатељ био на Овчијем пољу, а поход 3. армије био је тако прорачунат да их ту концентрише за борбу. Према Арсовићу, Бустендилска група је била слабија од Треће армије јер:

1) Трећа армија је морала да се бори са Арнаутима.

2) Требало је да затвори излаз из Ниша за Куршум-лију-Приштину – историјски пут напредовања Турака (!)

И сам је био у Тимочкој дивизији и сматра да је Степановић погрешно што је скренуо на југ од Страцина, где је био заточен на Црном врху, и да је требало да иде на Куманово (!)

14/II

Са [Милошем] Сретеновићем сам разговарао о политичким партијама у Србији. Подела је врло необична. Према

постављен у подрум руске капеле да сачека погодан тренутак за укуп. На то су такође заборавили те су се сетили тек након једне деценије када је у новембру 1926. био премештен у Србију и сахрањен на Новом гробљу.

298 Мирослав Мирко Милосављевић (1868–1929), српски официр. Био је на усавршавању у Официрској артиљеријској школи 1901–1902. која је била направљена за припрему капетана и мајора артиљеријских јединица за коришћење модерног наоружања уз максималну практичну искористљивост у борбеним условима. За инспектора артиљерије при Министарству војном постављен је 1907. Био је организатор, управник и наставник артиљеријске школе гађања која је деловала од 1910. и припремала српске артиљеријске официре за практичну употребу брзометних топова. Припадао је Белој руци, која је тежила да подржи династију у супротстављању Црној руци. Био је председник војног суда у Солунском процесу.

299 Љубомир Покорни (1872–1944), официр српске војске. Предавач тактике гађања у Артиљеријској школи гађања.

његовим речима, постоје Стара радикална странка (90 гласова у скупштини) и Млада радикална странка „самосталци“ (48 гласова), које су до 1899. године чиниле једну странку, али су се разишле због тактике. Стари радикали су пристајали на договоре, али ништа нису урадили. Као и у области унутрашње политике – најшира слобода и самоопредељење, које је већ у потпуности остварено, и економско благостање; а споља – покрет у савезу са Русијом за стварање Србије у границама цара Душана – потпуно су слични.

У чему је, тачно, разлика, није објашњено. Затим Либерална партија (20 гласова), напредњаци (8 гласова) и социјалисти (2 гласа). Све странке, осим социјалиста, представници су свих слојева народа, од којих је главна групација класа ситних власника, земљопоседника, уз веома слаби развој радничког и градског становништва.

16/II

Данас сам био на маскенбалу у Руском клубу³⁰⁰. Разговарао сам са др Момчилом Ивковићем, помоћ[ником]

---

300 Руско-српски клуб био је основан у Београду 1902. да ради на изучавању руског језика и књижевности, на узајамном упознавању руског и српског народа. Председник је био је С. Грујић. Поред њега, ту су били и С. Вуладиновић (директор осигуравајућег друштва „Русија“), истакнути професори, официри и публицисти, али и обични људи – телеграфисти, чиновници, трговци и студенти. Врло је занимљиво да се радило о надпартијској структури (клуб је укључивао симпатизере различитих странака и ванпартијске личности, мада су најбројнији били сигурно припадници либерала и радикала). Значајан број чланова спадао је у категорију „руских ђака“, који су се школовали у Русији у различито време. Међу члановима су били и поједини чланови руског дипломатског кора у Београду. Најактивнији су били Н. Обнорски, секретар посланства, и Ј. Г. Мамулов, драгоман посланства. Уз клуб деловала је школа за изучавање руског језика. Много значајнија је била активност литерарно-забавних вечери, које су укључивале бројна предавања домаћих и гостујућих говорника или забавне музичке вечери.

председавајућег³⁰¹, руским ђаком, главним лекаром Дринске [дивизије] I [позива]. Један од чланова радикалне странке, у политици је (према његовим речима) већ 25 година. Он је, иначе, организатор путовања у циљу међусобног упознавања Срба и Руса, и предавач који је у исту сврху прочитао многа предавања у Русији. Његов став је да руски народ све више постаје господар своје судбине, а онај ко успе да задобије љубав народа има велику будућност. Најбољи начин ће бити и јесте лична комуникација.

Говорио је и о рату између Србије и Бугарске. По његовом мишљењу, овај рат је донео велику корист, и то не само Србији, коју је ојачао и материјално и, што је најважније, духовно, приморавши да на њу гледамо не као на „хероје Сливнице“³⁰², већ као на народ заиста упоран и вредан свих поштовања. Штавише, корисно је и оно што је и само бугарско, надувано мишљење о себи спуштено. Видели су да они

Обележавани су и значајни руски датуми попут годишњице смрти П. И. Чајковског или јубилеја Л. Н. Толстоја. На редовном Словенском балу у организацији Клуба као гости су се појављивали краљ Петар и његови синови. Друштво је имало и своју читаоницу и књижницу која се попуњавала уз помоћ поклона од Словенског добротворног друштва из Петрограда и приватних прилога. Повереник клуба у Петрограду био је од 1908. Г. В. Комаров. Свечаности су одржаване на „Коларцу“ и у просторијама подигнутим од руског капитала, у палати „Русија“ у којој је био смештен хотел „Москва“. Клуб је активно пословао до Првог светског рата и прекинуо је деловање по његовом завршетку. Било је покушаја обнове деловања клуба 1932, али изгубљени сјај више није могао да се врати, јер су „русофили“ били подељени између себе на оне који су навијали за царску или за црвену Русију.

- 301 Момчило Ивковић (1874–1938), српски лекар, сенатор и председник Српског лекарског друштва.
- 302 Битка код Сливнице је одлучујућа битка српско-бугарског рата 17–19. новембра 1885. Српска војска имала је више војника, али је била потучена. Завршила се великим губицима и повлачењем српске војске. Напад на Бугарску због одбране права Турске, уз дипломатско хушкање Аустроугарске, био је непопуларан у Србији и водио је лошим последицима по династију Обреновић.

нису једина сила на Балкану, већ да у Србији имају достојног непријатеља, а самим тим и достојног савезника у будућности.

Наравно, сада су осећања међусобне горчине превише јака да би се о њима причало, али будућност ће морати да потврди ову идеју. Што се мене тиче, желим да додам да Јужни Словени сада знају шта значи не послушати Русију. Они су, мислим, добро схватили да су јаки само у савезу и истомишљењима са Русијом.

Овог тренутка наравно, само половина историјског задатка Србије је извршена. Остаје још једно, најтеже – поновно уједињење са Србима под влашћу Аустрије. Бугарска такође има будућност и у Тракији, Добруци и у Македонији, које ће, наравно, бити додељене Бугарима за помоћ у будућој борби са Аустријом. Сада је немогуће ово предати Бугарској. Она ће, колико њу доктор зна, мислити да је Македонија враћена из страха од њих, тј. најбитнија ствар – поштовање – биће поткопана.

Видео сам тамо доктора са златном медаљом за храброст. Како то? Био је на истуреном положају за превијање и видео да је чета, изгубивши све старешине, посрнула. Преузео је команду над четом и извршио задатак који јој је додељен.³⁰³

У војсци је било неколико таквих случајева.

Ђурић је испричао занимљив податак да је током рата било 60 случајева судског гоњења официра који су се водили због непредузимања радњи које су тражиле личну иницијативу.

17 /II

Јуче сам посетио Живка Павловића и водио са њим изузетно занимљив разговор о ратном плану. Записао сам га на лицу места. Али још ми нису дали документа, позивајући се

---

303 До овог места аутор дневника препричава казивање доктора М. Ивковића.

на одсуство дозволе војводе [Путника], коме још нисам имао част да се представим.

Павловић је оставио исти шармантан утисак као и први пут. Али разговор са њим није имао исти карактер као што би имао са особом наше школе или, уопште, европске школе. Није могло бити речи о било каквом систему или методу мишљења.

Мисли су набацане на гомилу из које сам, међутим, успео да извучем много корисних ствари. Једноставно нисам могао да схватим једну ствар за себе. Шта је истина у његовом говору и чиме он жели да оправда грешке ратног плана? Ако су утицај Аустрије и промена ратног плана од стране Бугара тачни, онда нема основа за критику, али да је било уверења да Аустрија неће ступити у рат, онда, како исправно каже Фурније, Србија не би ни кренула у рат уопште.

Страшно је тешко изаћи на крај са њима због њиховог немара. Посетио сам министра око 1. и добио пуну сагласност да посетим трупе, а још их нисам видео. Или није постављен официр, или се разболео, или премештен у комисију. Исто ће се по свему судећи десити и у историјском делу Генералштаба. Све на речима, ништа у стварности. Баш као и ћерка наше власнице Иванке: давно ми је обећала марке, а до данас – ништа. Исто потврђују Фурније и Артамонов.

Понекад морате да идете месецима да бисте добили неку врсту сертификата. Један шаље другом, други трећем итд., док их не притиснете уза зид.

21 / II

Данас сам се представио генералу Путнику. На позив његовог ађутанта, покуцао сам му на врата и, на одговор војводе, ушао сам. Скромна канцеларија толико да замало не кажем сиромашна.

Мали, седокоси старац, веома једноставан и сладак. Ништа страшно што смо навикли да видимо код наших громоовника. У његовом погледу нема ничег орловског или свет-

луцавог, осећаш се потпуно једноставно и слободно. Пошто је пажљиво саслушао мој поздрав, који сам покушао да изговорим на српском: „Са Царском дозволом послат сам у Србију на рок од 8 месеци да проучим српско-турски и српско-бугарски рат“.

Неколико питања о мојој служби и пажљиво је прегледао мој програм [истраживања]. Све тачке, осим ратног плана и припреме војске, стављене су мени на располагање.

Одмах је позван и шеф историјског „одсека“, а исто му је речено у мом присуству. Разговор је нехотице скренуо на Ратни план, који је у потпуности дело самог Путника, само уз извесну асистенцију Мишића³⁰⁴ и Павловића – ово дело ће објавити сам српски Генералштаб. Генерал је само рекао да је свуда желео и имао прилику да буде јак. Очигледно је знао (без мог наговештаја) да му се замера што је направио прејаку III армију. Рекао је да је имао информацију да се Арнаути у броју који је на нивоу две дивизије, окупљају код Приштине. Требало их је уништити снажним ударцем од самог почетка рата. И заиста, ударац је био толико јак да у оба рата, посебно бугарском, нису учинили ништа лоше.

Српске снаге су то у потпуности дозвољавале.

Генерал је говорио и о сталном утицају политике на стратегију. То је посебно важило за време бугарског рата.

Бугарски рат. План.

Требало је кренути у офанзиву у време када су се Бугари концентрисали са Чаталцијем, и то је било добро познато. Али проклетство политике је било пре свега, и рат је почео одбраном Срба, уместо офанзивом.

Путник се љутито окомио против политике, која увек стоји на путу стратегије. Тако је било са њим. Да није било

---

304 Живојин Мишић (1855–1921) српски војвода, који је почетком Светског рата изборио победу за српску војску у Колубарској бици, а крајем Првог светског рата постављен је за начелника штаба Врховне команде и командовао је српском војском приликом пробоја Солунског фронта.

политике, бугарски рат не би коштао толико. Тако је било и код нас. Није имало смисла да Суворов своје подвиге изводи у Швајцарској и Италији. Кутузов је прешао границу 1812. и Путник је знао да је Кутузов био против тога. Такође и рат са Мађарима 1848. и многи други. Политика је донела много зла Русији.

[Милош] Сретеновић је испричао како Срби воле свог „чика“ Радомира Путника и како имају песму парафразирану из четничке песме: Идемо на другу страну Дунава (у село Н. код четника), биће тешка битка! Али ништа, пред нама је војвода Радомир Путник.

Они такође воле краља. Пре рата, његово ступање на престо, помало сумњиво, не би га баш учинило популарним. Међутим, два победничка рата учинила су га свеопштим љубимцем, а посебно његовог сина Александра. Док се возио кроз Скопље, људи су му викали: „Живио чича Пера!“, што је код Срба подсећало на обожавање Пруса према старом Фрицу (Великом)³⁰⁵.

23/II

Отишао сам у официрски клуб на забаву (4–9 увече). Испоставило се да се улази само са картама, па иако сам био без карте и у цивилу, нису ме ни питали за карту. Упознао сам пуковника Стојановића³⁰⁶, команданта 12. пешадијског пука Шумадијске дивизије у рату; сада команданта краљевске гарде.

---

305 Фридрих II Пруски (1712–1786), трећи краљ Пруске (1740–1786) из династије Хоенцолерн, познат као реформатор и војсковођа.

306 Миливоје Стојановић Брка (1873–1914), српски официр, јунак балканских ратова, за исказану храброст промовисан је у команданта Краљеве гарде. После избијања Првог светског рата био је преведен у фронтовску јединицу јер је тражио премештај у јединицу у првим линијама борбе. На челу Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“ (званог Гвоздени пук) погинуо је на Колубари у одлучујућем тренутку битке када је повео своју јединицу на јуриш. У његову част С. Бинички

Лик Србина из времена Карађорђа. Само га обуци у праву стару српску ношњу! *Стојановић је убијен 1914. године.*³⁰⁷

Његов пук је победу у бугарском рату започео пробијањем фронта, а наследник му је лично на терену доделио орден Карађорђевог звезде. Много смо разговарали о образовању и обуци војске. Он је нагласио да је главна ствар коју прописи и закон о устројству војске наглашавају чврстина карактера, а такви се највише траже међу Србима после несрећног рата са Бугарима, у којем није поражен обичан војник, већ наравно, командант.

Зато је, пре свега, одлучено да имају млад и енергичан командни кадар, што већ има неку гаранцију. Али након прве битке, сви који нису показали одговарајућу висину карактера, чврста срца (!), били су уклоњени и послани кући женама.

Он је изнео став да српски војник на све спољашње утиске реагује као да је био успорен. Тек након борбе почиње да схвата колико је то било страшно. Због тога командант може да води Србе до победе.

Руско-јапански рат је имао огроман утицај. Српска војска је учила из свих [руских] мана и настојала да их искорени. То је посебно било наглашено у погледу избора команданата са карактером и иницијативом.

Он сматра да је дрил основа дисциплине. Да је то најбољи начин да се људи навикну на послушност. А дисциплина је мајка победе. Трупe можда нису довољно обучене. Али ако буду слабо дисциплиноване, победе неће бити.

Што се тиче мог службеног пута, пуковник је рекао да је само једно пожељно. Оно што видим морам да испричам у Русији. Не траже више. Само да се сазна шта су Срби и њихова војска.

написао је „Марш на Дрину“. Посебно традиционалан изглед њему су давали огромни бркови због којих је и добио свој надимак.

307 Написано оловком на маргини руком А. Верховског.

Занимљив разговор са [Стефаном] Илићем о пруском и аустријском генералштабу. Аустријанци су страшно учени, хођајућа библиотека, али теоретичари, са мало праксе; за њих је књига заменила живу материју (по мени је ово за њих на-следно). Немци нису толико учени, али могу много.

С тим у вези, Срби кажу: „Немогуће је имати сексуални однос са женом преко апотеке, а нема смисла и ратовати преко библиотеке“. Ово је истинито.

24/II

Данас ми је испричана смешна анегдота о жени немачког посланика.³⁰⁸ У рату је обилазила рањенике, давала им шећер, цигарете итд. Питала је једног преко преводиоца: „Шта ћеш сад, кад ти буде боље?“ „Сад је Турчин потучен, идемо да бијемо Швабе.“ Овај случај су ми испричали различити људи. Очигледно је нашироко познат.

Исто се десило и са једним регрутом (Ђурићева прича), који је ушао у војску између турског и бугарског рата. „Турчин је сада претучен. Шта ћеш ти урадити? – „Ја ћу да бијем Швабу!“ – био је одговор.

Радио сам данас у Генералштабу. За помоћ ми је одређен мајор, који је завршио нашу Академију. И показани су ми папири обавештајног одељења непосредно пре рата. Извештаји војних и других агената који су дали врло много за мој рад.

Шетао сам обалом Дунава. Наишао сам на једног граничара са којим сам дуго разговарао. Био је у оба рата – капетан. Рањаван три пута. Сад седи и гледа на аустријску обалу, река није шири од Неве код Дворског моста и каже да „Швабе имају много земље, да су културан народ, а ми смо Срби сељаци“. (Наша уобичајена песма). Рекао је да Турци уопште нису хтели

---

308 Интересантно је да у Србији није било немачког посланика од 1911. до 1921. Тешко је рећи да ли се радило о урбаној легенди или је у питању била нека друга немачка дама.

да се боре. Али Арнаути су животиње. Паклено пуцају, могу да ти [метком] избију цигарету из уста.

Жали се да се са 80 динара не може живети. Има жену и 3 деце.

25/II

Данас сам коначно био у батерији Стојановића.³⁰⁹ Пажњу ми је привукло што су се тек вратили из рата и да је све било у расулу, на шта сам ја, наравно, одговорио да ме не занимају зидови, већ људи.

Ред у свим радионицама је узоран. Баш као и код нас. Опрема још није префарбана.

Показали су ми кутију за муницију, чији је угао био одломљен пробојном непријатељском гранатом. Приказали су остатке топовског точка, разбијеног пробојном гранатом опсадне хаубице. Топ је морао да се премести на резервни лафет. Коњи су у лошем стању и слабо очишћени – објашњавају то као последицу рата, али сећам се и наших батерија после рата! По мом мишљењу, то је пре словенска особина. Ред у шталама је узоран. Људи изгледају добро и задовољно. Однос са официром је врло једноставан, једноставнији чак и од нашег.

Од 4 службеника, само један је био присутан на обуци. Сви остали су седели у канцеларији и пословали, како су тврдили. А официр задужен за вожњу имао је најмање 40-50 људи под својом командом. Иако регрути и даље јашу слабо, нисам видео добар рад над тиме ни у једној јединици – ни у коњици, ни у артиљерији.

Сам официр полетно скакуће на коњу, али недовољно исправља војнике док регрути јашу око њега у „рингишпилу“.

Активности на отвореном: 8½–10 – жахање. Остало време је стављање коњске орме од 8 и скидање орме до 11.

---

309 Није јасно о коме се ради.

Нема помоћника подофицира као што је код нас. Они који су тамо били пре рата, сви су унапређени у официре. Зато и официри морају да раде за њих.

Они дежурају по реду од 4 ујутру и до ноћи; и одржавају ред по цео дан – а ово је посао за једног наредника. У дивизиону дежурају једном у 7 дана.

25 /II

Обука у трупaма. Непријатно је чути лоше ствари о ономе што сматрате добрим. Данас сам био на обуци на терену и официри су се жалили да су цео дан у касарни од 5 ујутру! Уопште немају времена за себе.

Да је читаву јесен вођена тактичка обука са официрима.

Коњаник је био озлојеђен што је њега официра са ратним искуством, командант ескадрона учио да води патроле целе јесени.

26 /II

Данас сам гледао обуку на терену, вежбао је батаљон 8. пука.

Чете су подељене у неколико група. Једна (око 15 људи) под личном контролом команданта чете; шт[абс] кап[етан], изгледа да има 25-30 година; користи апарат за нишањење и проверу помоћу ортоскопа (немачког систем који омогућава верификацију скоро одмах). Сви пролазе ову вежбу са ћорцима помешаним са маневарском муницијом („петарде“). Друга група вежба са пушком и бајонетом са наставником (у групи тзв. „десетине“ од 8-12 људи). Трећа група први пут вежба офанзиву. Настава је вођена веома паметно, покушавајући да се развије свест код сваког борца.

Двојица су трчала са хватањем заклона. Остали су, поред официра, посматрали све време коментаришући њихов

рад. Зашто се подигао? Зашто је легао овде, а не тамо, зашто је отворио ватру итд.?

Непријатеља су означили са 2 особе које су се, према сигналима официра, појављивале (отворена ватра), а затим се наизменично скривале (концентрисана ватра) итд.

Са мном је ишао командант батаљона. Одличан официр. Дубоко размишља о припреми пешадије, о значају ватре, о подршци артиљерије. Све је било изнешено док смо причали о различитим наставним темама. Јасно је да има паметну главу и добар карактер.

Рекао ми је да ће ове године позвати три генерације регрута. Једну из старих и 2 из нових крајева, где се сада формира 5 нових дивизија. Прва фаза је од јануара до априла, 2. – од априла до јесени и 3. – у јесен.

Занимљиво је и то што 2. и 3. позива, које немају сталан кадар, код куће држе опрему, пушку и муницију. (Смотре)

Зато нема потребе за огромним складиштима оружја, за њиховим чувањем итд. „Шта ако дође до побуне са пушкама у руци?“ На ово моје питање, он се снисходљиво осмехнуо и рекао да се они овог не плаше.

Регрути су у касарни скоро 2 месеца, а тек су почели са гађањем (на стрелишту за недељу дана) и са радом на терену.

Пре отприлике 2 недеље рекао сам Петковићу да у Русији имамо изреку:

Паметан у артиљерији,

Будала у пешадији

Сноб у коњици

И пијаница у морнарици.

Данас, када сам га видео, сетио се овога и рекао да су победили само зато што су имали добру пешадију, која је главом

и прсима знала да одбрани ствар и исправи грешке Врховне команде. *Петковић је убијен 1914.*³¹⁰

Добио сам данас у посланству тајни анекс споразума између Срба и Бугара од 29/II-1912.

Главно је то да су за Бугаре признали као неспорно све источније од Родопа и Струме. За Србе све што је Ј.[ужно] од Шар планине. Између тих граница је безусловна арбитража [руског] Цара. Предлаже се следећа подела: линија Егри Паланка³¹¹ – Охридско језеро. Сваки спор, било које природе, иде у руке Краља. Све је апсолутна тајна, док не дође време, уз сагласност обе стране.

Војна конвенција 19/VI-12

Главнина трупа би требала да буде на подручју Скопља, Куманова, Кочана, Велеса.

План који је на снази:

- 1) 2 дивизије преко Паредака до Скопља – десно крило.
- 2) 5 пешад[ијских], 1 коњ[ичка] дивизија преко Моравице и Пчиње – до линије Куманово – Кратово (центар).
- 3) Бугарска војска: 3 дивизије (72 бат[аљона]) делују на непријатељском боку на правцу Егри Паланка – Ћустендил – Скопље и Ћустендил – Царево Село – Кочане.
- 4) Ако се заједничким извиђањем утврди могућност масовне офанзиве између Ћустендил – Егри Пал[анка] – Скопље, могућа су масовна дејства, онда послати 2 десно-боч[не] дивизије са левом војском, концентришући их у Ћустендил.

---

310 Написано оловком на маргини руком А. Верховског.

311 Крива Паланка.

- 5) Осигурати десни бок – 3 дивизије, по нахођ[ењу] српског Генералштаба.
- 6) Прелазак бугарских трупа из македонске у трачку оперативну област могућ је по потреби.

Испоручивати информације о суседима, правила, карте и остало, отворено и поверљиво. Разменити официре за везу.

Крајем августа дошло је до спора око значаја ратишта Вардара и Марице, при чему су дотични штабови бранили значај својих ратишта. Штавише, Бугари су напустили своје дотадашње гледиште и налазе да су главне снаге Турака, главни стратешки циљеви, у области Марице, а не Македоније, и нису хтели ништа да дају (кажу, да је у преговорима ово једини задатак за Бугаре. Шта сад с тим да радиш?)

15. септембра нови споразум.

- 1) Сви Срби су на Вардару. Сви Бугари су на Марици, остављајући једну дивизију код Ђустендила.
- 2) Додати њој једну српску дивизију, железница је у рукама Срба од 5. [септембра]. Возни парк је српски. Храна је у почетку бугарска, с тим да се касније плати у роби.
- 3) Ако се Турци повуку са линије Скопље, Велес, Штип, Бугари могу да врате своју дивизију.

27/II

Турска војска пре рата из књиге (талентованог) Изет Фуад паше „[Les] Paroles du vaincu“³¹². Он је комаџ[довао] коњичком дивизијом у Сирији. Султан Абдул Хамид³¹³ је наредио његово хапшење. Он се затворио са својим женама у

312 Речи побеђених.

313 Абдул Хамид II (1842–1918), султан Османског царства 1876–1909, последњи османски султан који је имао неограничену власт.

своју тврђаву и седео под опсадом 14 дана, све док султан није наредио да му се поврате права.

Сви су очекивали да ће Феникс излетети из пепела монархије спаљене у револуцији, али је из њега испузало ружно чудовиште, кржаве њушке!

Политика је упала у војску! Народи који маштаре нису срећни народи! (Мада мислим да је обрнуто.)

У земљи где су жене на трећем месту, као у Турској, нема мајке! Не постоји друштво, а земља не може да живи без друштва!

Ништа не може бити страшније од тога да видите понор и да не можете да спречите оне које волите да не падну.

Или образуете масе, или имате војску идиота. (стр. 30)

Народи су хипнотисани легендом. Они не налазе снаге да владају, већ служе идолима, које постављају у нише. Било лоше или добро „с'est kif-kif.“³¹⁴

27/II

Данас сам позван на официрски бал у присуству Наследника. (Њему не знам зашто, гласине стављају на терет учешће у веома мрачној причи.) Живео је једном добар син са добрим родитељима, који се заљубио и узвратила му је госпођа која је живела у предграђу. И Наследнику се допала ова дама. Једног дана, када ју је посетио, ухваћен је, убијен и стављен на шине, где је ујутру и пронађен. Када је мој отац покушао да покрене случај, нагостили су му да се не меша тамо где га не питају.

Много официра и дама. Даме су одевене веома елегантно, официри су уредно обучени, али је одећа генерално лоше сашивена.

Бал је започео српским колом, које је наследник отворио са супругом министра војног, затим домаћином седељки са госпођом Хартвиг и осталима.

---

314 Све је исто (фр.)

Коло је трајало око 10 минута, а онда су биле остале игре.

Наследник је очигледно био упозорен на мене. Зато што ми је неочекивано пришао и разговарао са мном 10 минута, говорећи на руском. Иако је разговор трајао дуже него што је уобичајено код особа царске крви, ипак је био исте природе: где сам служио, зашто и како сам дошао, зашто у Србију а не у друго место. Колико дуго планирам да останем итд. На крају је рекао: „Надам се да ћемо се ускоро видети“. Данас сам отишао, по Хартвиговом савету, да тражим аудијенцију.

За наследника сви једногласно кажу да се током рата понашао врхунски. Био је на најопаснијим местима и појављивао се много пута чак и у првим редовима током битке.

О принцу Ђорђу, напротив, каже Хартвиг, да је све време седео овде и само једном отишао у Битољ, а и тада је седео све време у голубарнику, питајући да ли меци могу да стигу онамо. На балу је успео да тешко увреди посланика. Он је са нескривеном љутњом рекао да ће Немачка напасти Француску, уништити је и окренути се ка Русији, где ће побуне у Финској, Пољској и Туркестану допринети нашем поразу. Посланик је преко Пашића тражио извињење од принца Ђорђа.

28/II

Интервјуисао сам Стефана Илића, бившег војног агента пре рата у Турској, у вези са турском војском. Илић сматра да је расположење народних маса било добро (молио сам га да да само податке које је имао пре рата. Он је био веома присан са Турцима. Првих шест месеци посветио је искључиво уласку у душу тог народа. Рекао је да је дошао да лечи живце, да се забави, а никако да извиђа).

Турци су могли да се свађају међу собом колико су хтели, али су чврсто стајали против ђаура. Илић сматра да је женско питање основа ислама, однос који се међу Турцима заснива на невероватној болесној љубомори – својеврсној неурасте-

нији – која доминира свим другим осећањима. Са ове тачке гледишта они гледају на све.

Ислам као религија [њима] није толико битан, али [им] даје право на жену, право да је држе затворену, право да је присиле да носи никаб. Они цене државу јер подржава овакав поредак ствари. Тако је једног дана у Пери (европском делу града, где су концентрисане најбоље продавнице) полицајац у станицу одвео госпођу која је носила недовољно дебео никаб, а чија је хаљина превише оцртавала њене облине. И то уз опште одобравање јавности и њеног мужа. „Видиш, мајко, рекао сам ти, али ниси слушала!“

Они вреднују сву европску културу са ове тачке гледишта. Писменост да, то је добро. Столар, узимајући наруџбу, може је записати. Да, али и жена може да напише љубавно писмо. Не, боље да је нема. Слика, скулптура – наго тело, жена ће видети голог мушкарца, можда ће и сама желети да позира – не, немој то, итд. Само освајање Турака од стране другог народа може ово зауставити и ослободити жену, а истовремено увести културу. Он сматра да ће се Турци свакако иселити из освојених предела како не би заразили своје жене српским промискуитетом.

На основу тога су Турци, Енвер бег³¹⁵, успели да се спознају са Арапима против Италијана у Триполију. Јер Арапи и Турци су највећи непријатељи. Али „ислам“, „жене“ – „па, треба да делујемо заједно“.

Руси, упркос сталним контактима са Турцима, немају дубоко разумевање за турски народ, а генерал Холмсен³¹⁶ није желео да слуша Илића, јер није могао да верује Илићу.

---

315 Исмаил Енвер (1881–1922), официр Османског царства, вођа Младотурске револуције и један од главних вођа Османског царства у Другом балканском рату и Првом светском рату.

316 Иван Алексејевич Холмсен (1865–1941), руски генерал, учесник Првог светског рата, са огромним искуством рада на Балкану. Био је војни агент у Атини 1901–1906, у Цариграду 1906–1912. Био је промовисан у

Дисциплина у турској војсци је очигледно била добра пре рата. Али њена душа је напустила. Дисциплина је међу Турцима била заснована на дражи султана – првосвештеника, папе. И тако, када је народна светиња оскрнављена, султан је свргнут, и то од неких туђинца – турских Јевреја³¹⁷, тада нови султан више није имао никакву личну драж, а тиме је и со престала да буде слана.

Абдул Хамид је био округан, али је његова воља била Аллахова воља, и његовим рушењем власт је изгубила ауторитет и веру народа. „Издани смо!“

Илић сматра да Немци нису могли да имају просветни утицај, јер су се углавном бавили маркетингом производа своје индустрије. Оружје, пушке, све то, али не и обука војске.

Тако су, на пример, са великом помпом, у једној од јединица, на инсистирање Немаца, уз смех и забаву Турака, уведени таџири, кашике, ножеви и виљушке (сви немачки).

Требало је годину и по да се изгради школа артиљеријског гађања (сви материјали из Немачке), а пре рата нису имали времена да испале ниједан хитац. Артиљерија је једва пуцала. Од испоруке одличних нових Крупових топова, било је само једно показно гађање (4-5 граната по топу). В[ојни] агенти су били прис[утни] незванично, а нису ни отишли да виде резултате!

Таква је била артиљерија. Није било среће ни са коњицом. За време маневара код Лулебургаза, коњичка дивизија од 4 часа ујутру до 11 часова увече није давала никакве вести о

следећа звања: 1904. – пуковник, а 1910. – генерал-мајор – „за истакнуту службу“. Сматран је једним од најбољих војних агената руске војске.

317 Непријатељи младотурака истицали су јеврејско порекло појединих лидера овог покрета, покушавали су да их сврстају у групу „денме“ (Криптојевреје из Солуна). Посебно је често оптуживан у том смислу Мехмед Џавид-беј (1875–1926), министар финансија након Младотурске револуције 1909–1914. Касније су ову пропаганду активно користили непријатељи младотурака у периоду владавине Ататурка.

себи. Пешадија је била одлична. Али шта може сама пешадија без артиљерије и коњице?

1/III

Илићев поглед на војног агента. Мора да је потпуно незаинтересован за војне послове. Дошао је на лечење, да се одмори, шта год. Можда да се прави да му се чак (наводно) не допада војна струка. У почетку посветити 6–12 мес[еци] увлачењу у војно друштво. Повремено примати посете. Тражити разоноду. Тада ће му свако сам све рећи, а пре свега, треба бити симпатичан и једноставан, вешто се сналазити у околини и не штедети новац (...)

*Дневник Верховског / Ју. И. Сафронов.
Москва: Вече, 2014, с. 203–229*

Превод са руског: А. Тимофејев, Ј. Перишић

5. Сећања В. А. Артамонова, руског војног агента у Србији, на своју предратну службу у Београду, 1909–1914.

Са великим задовољством одговарам на жеље уредништва [листа] „Berliner Monatshefte“ да му ставим на располагање моја сећања на период моје службе на положају војног аташеа у Србији. Савршено разумем да свака од обе стране које су учествовале у светском рату остаје са својим посебним ставовима, погледима, као и легендама, које историчари тешко помирују једне са другима. Стога молим читаоце да чују непартијски глас из словенског табора.

Светска историја последњих 200 година, посебно ако се узму у обзир ратови између Русије и Турске, показује да учешће Русије у тужној судбини балканских држава служи само као доказ њиховог горког усуда. Не може се, међутим, тврдити да су циљеви ослобођења од турског угњетавања којем су тежиле балканске државе у потпуности одговарали спремности Русије да подржи праведне тежње ових поробљених народа. Не морамо дубоко да завирујемо у светску историју. Треба само да се сетимо да руско-турски рат 1877–78. није ни на који начин покренут по жељи и припремама руске владе – пре напротив, против њене воље, под притиском јавног мњења.³¹⁸ Наведено важи и за Балкански рат 1912. године, који је такође избио мимо воље и без сагласности званичне Русије. За руско одобравање њихових намера Софија и Београд су

---

318 Детаљније о одбијању званичне Русије да ступи у рат против Турске 1876. видети у успоменама А. Н. Карцова (1835–1907), руског конзула у Београду 1875–1877. Ю. С. Карцов, За кулисама дипломатије. Санкт-Петербург, 1908.

сазнали тек од Александра И. Гучкова,³¹⁹ који је посетио обе престонице у лето 1912. године. Познато је да је био посланик Думе и истакнути политичар, али ни у ком случају није био овлашћен да износи мишљење руске владе. Напротив, био је познат по томе што се његови ставови често нису поклапали са ставовима власти. Учешће у Бурском рату подвучило је његову жељу за авантуром, иако се можда у извесној мери може оправдати високим идеалима³²⁰.

Када сам био војни аташе у Београду, у годинама пред Балкански рат, често сам посећивао помоћника начелника српског Генералштаба, пуковника Живојина Мишића³²¹. Био је велики Словен, родољуб и прави војник. Често ми је у шали говорио, жалећи због сталних свађа на Балкану: „Руси треба да нас, Балканце, построје у формацију и нареду: дес-но, лево...“. Као одговор на ово, био сам принуђен да изразим јаку сумњу да ли ће Балкан у сваком појединачном случају показати спремност да се покори вољи Русије и да ли ће један или други изјавити да њихови интереси нису у потпуности задовољени. Било је апсолутно немогуће ускладити све интересе, а то смо и сами искусили, иако су балканске државе при одређивању

---

319 Александар Иванович Гучков (1862–1936), руски политичар и државник, председник III државне думе (1910–1911), члан Државног савета, председник Централног војно-индустријског комитета (1915–1917). Један од организатора завере за абдикацију цара Николаја II. Војни министар привремене владе (1917).

320 Више пута је учествовао у догађајима опасним по живот ван Русије. Још као гимназијалац желео је да побегне у руско-турски рат за ослобођење Словена од османског јарма. Године 1899. отишао је као добровољац у Трансвал, где је учествовао у англо-бурском рату на страни Бура. Био је у Кини 1900, Македонији 1903, Манџурији 1905. Волео је ратни ризик и уживао је у адреналину.

321 Вероватно се мисли на период када је Живојин Мишић (1855–1921) био помоћник начелника штаба Врховне команде генерала Р. Путника током балканских ратова 1909–1913. У оригиналу стоји: „Gehilfen des Chefs des serbischen Generalstabs“.

својих граница за арбитра бирале руског цара. Бугарска није дочекала његову одлуку 1913. године.

То показује колико је био слаб утицај руског цара на одлуке балканских народа када су се борили за своје интересе. Стога је неодржива теза да је Русија 1914. године подстакла Србију да делује готово као авангарда у рату који је планирала против Аустроугарске. Русија није имала такав утицај на Србију. Истовремено, не може се не узети у обзир да је Србија, после Балканских ратова 1912–1913, била исцрпљена и никако није била у стању да води чак ни одбрамбени рат. Русија, која још није у потпуности опоравила своју снагу након рата са Јапаном и још није завршила читав свој програм наоружања, била је мало спремна за нови рат.

Сећам се колико је ружан утисак на руске војне специјалисте оставила два пута поновљена у штампи у првој половини 1914. изјава руског војног министра генерала Сухомлинова о томе да је Русија већ спремна за борбу. Ове изјаве, које подсећају на изјаве француског генерала Лебефа из 1870. године, нису одражавале праву руску војну спремност, апсолутно нису узимали у обзир унутрашње осећаје руског народа, а посебно ставове водећих војних кругова. У ствари – међутим, према неким застарелим проценама – била је припремљена само активна војска, реализација великог програма наоружања није завршена; много тога је такође било у незадовољавајућем степену приправности (тешка артиљерија, залихе муниције, систем војне попуне током рата итд.). А оваква припремљеност је била пресудна. Како се у овом случају могу оправдати изјаве Сухомлинова? Објашњење дато у мемоарима генерала Сухомлинова да је тиме хтео да изврши притисак на кабинет Думерг - Кајо³²² у вези са спровођењем француског програма

---

322 Пјер Пол Анри Гастон Думерг (1863–1937), француски политичар, председник Француске 1924–1931. и премијер у два мандата, 1913–1914. и 1934. Жозеф Мари-Огист Кајо (1863–1944), француски политичар,

наоружања изгледа искрено слабо³²³. И Сухомлиновљев помен нервног стања руског народа у овом случају такође нема доказну тежину. Напротив, покушај Сухомлинова да превари западне стручњаке, односно да их убеди у спремност Русије за рат, био је узалудан и изгледао је детињасто. С друге стране, нетачне и непромишљене изјаве Сухомлинова дале су страном штампани повод за напад на „ратоборну Русију“ – епитет који ова земља није заслужила.

У Београд сам дошао из Атине, где сам био војни аташе од 1907. до 1909. године. У српску престоницу сам стигао 19. децембра 1909, баш на имендан цара Николаја II. Током свечаног слављеничког молебна у руском дипломатском представништву, лично сам представљен Њ.К.В., тадашњем престолонаследнику Александру, господину Н. Пашићу, члановима његове владе, појединим представницима дипломатског кора, као и особљу дипломатске мисије.

Посланик, господин Николај Хартвиг, који је касније одиграо заиста изузетну улогу у Београду, стигао је у Београд из Персије августа 1909. године. Био је син лекара Хајнриха Хартвига, нема сумње, немачког порекла, који је живео у руској Средњој Азији. Млади Николај је, поред средње школе, похађао и петербуршку музичку школу, па се замало посветио музици уместо дипломатији. Ако су желели да Хартвигу дају надимак, онда би му вероватно најбоље одговарало „немачки другар“. Својевремено је разрешен дужности у Техерану јер по персијском питању није подржавао ставове руског Министарства иностраних дела и бесконачно је улазио у сукобе и са министром иностраних дела Изволским и са британским представником у Техерану. Као што је познато, Изволски је 1907. године закључио споразум са Енглеском о подели сфера

премијер 1911–1912, више пута министар. Био је министар финансија у поменутој влади Думерга 1913–1914.

323 Владимир Александрович Сухомлинов. Воспоминания. Берлин: Русское универсальное издательство, 1924.

утицаја у Персији. У сваком случају, господин Хартвиг је био присталица политике добрих односа између Русије и Немачке и, без сумње, противник рата између ове две државе.

Ривалство Аустроугарске и Русије по питању поделе сфера утицаја у балканским државама, посебно у Србији, коју је Аустроугарска у својим тежњама ка Солуну желела да претвори у вазалну државу да би је, под повољним околностима, припојила монархији, и удаљавање од дуализма постојеће државне заједнице ка тријализму, довело је, наравно, до затегнутих односа између руског дипломатског представништва у Београду и енергичних и борбених представника активне аустријске политике на Балкану – грофа Форгача и његовог наследника, генерала Гисла фон Гислингена. Када сам стигао у Београд, односи између руског дипломатског представништва и представника Аустроугарске господина Угрона били су још прилично пријатељске природе, вероватно зато што је господин Угрон био Мађар и није придавао значај умешаности Мађарске у тријализам и порасту броја Словена у Хабзбуршкој монархији. Односи са немачким представницима, послаником бароном Гризингером³²⁴ и конзулом господином Шлибеном³²⁵ били су веома задовољавајући.

У Београд сам стигао непосредно након што се овде одиграо низ турбулентних политичких сукоба између Србије и Аустроугарске: Царински рат 1906, Фридјунгов процес и анексиона криза 1908/09. Анексија Босне и Херцеговине јако је узбуркала српски народ. Сећам се једне љутите епизоде. Познато је да је Турска, након анексије, добила новчану надокнаду од Аустроугарске за уступање својих права Босни и

---

324 Јулиус Адолф Гризингер (1863–1839), немачки дипломата, посланик у Београду 1911–1914. Његове успомене такође су објављене. J. von Griesinger, Die kritischen Tage in Serbien // Berliner Monatshefte zeitschrift für neueste geschichte. Berlin, 1930 (8), September.

325 Ханс Шлибен (1865–1943), немачки конзул у Београду, кога су повукли 1913. због непоузданости.

Херцеговини. На једној од вечери код Фуад-паше, турског посланика у Београду (1910. или 1911, не сећам се тачног датума), где су позване многе дипломате, присуствовала је и супруга М. Спалајковића, начелника одељења Министарства иностраних послова, – рођена Босанка, ћерка г. Јефтановића³²⁶ из Сарајева, вође радикалног српског крила у Босни. У жучној расправи са домаћином, она је у мом присуству рекла: „Била сам ваш турски поданик, али сте нас продали Аустроугарској [по цени] од 10 франака за душу“. Фуад се насмејао, али то је био горак смех. Мислим да ова епизода не захтева коментар.

Промена династије 1903. године донела је нову спољнополитичку оријентацију Србије. За време последњих Обреновића политика је често пратила интересе који су били у супротности са жељама парламента. Штавише, често им је противречила, као и осећањима људи. Ако су они [Обреновићи] тражили подршку у Аустроугарској, онда је краљ Петар, који је у духу швајцарског устава дозволио већу слободу у државним пословима, почео да води спољну политику полагајући све наде на моћни северни братски народ.

У марту 1910. краљ Петар је био у посети цару Николају у Санкт Петербургу. У августу 1911. његова ћерка, принцеза Јелена, удала се за руског великог кнеза Јована Константиновича из краљевске династије Романов. У изгледу је било још склапања брачних веза између припадника ових владарских кућа.

У мају 1911. престолонаследник Александар је постављен за генералног инспектора српске војске. Са великим жаром се посветио решавању овог задатка, трудећи се да се упозна са свим војним питањима. Сећам се да сам једног дана добио од њега позив да дођем на Двор у 7 сати ујутру. Одавде смо се кретали колима дуж Дунава ка Дубравици, која се налази

---

326 Глигорије М. Јефтановић (1840–1927), српски народни првак, који је у више наврата био биран за председника српске црквене општине и српског школског одбора у Сарајеву.

на обали Дунава, а одатле даље до Костолца. Ради се о Ади Дубравица, која се простире на 20 километара дуж Дунава. Према добијеном извештају, Аустријанци су започели радове на утврђивању, што је било од великог значаја за прелазак Дунава, пошто се поменута ада налази наспрам ушћа Мораве. Извођење ових радова на ади могло би послужити као показатељ који од два могућа плана инвазије Аустријанци преферирају: заузимање виталне артерије земље, зоне између Београда и Крагујевца – Краљево, или план инвазије Србије уз коришћење повољне лучне конфигурације границе. Генерал Поћорек је безуспешно покушао да примени овај план 1914. У том тренутку, посматрање острва кроз двоглед није открило ништа вредно интересовања или пажње. Данас ће вам авион опремљен камером омогућити да стекнете потпуну слику оног што се дешава.

Јануара 1912. године, у преподневним сатима, позван сам од председника владе и министра иностраних послова М. Миловановића у министарство, где ми је уручен нацрт војне конвенције између Србије и Бугарске. Садржај ове последње се сводио на то да су савезници у случају напада Аустроугарске или Турске морали једни другима да пруже узајамну помоћ. Нисам сматрао потребним да улазим у расправу о појединим детаљима и цифрама, али сам, као Словен, могао само да поздравим намеру словенских народа да једни другима пружају узајамну помоћ.

Као што сам већ поменуо, у лето 1912. године господин Гучков је посетио Софију и Београд. Увек се случајно појавио тамо где је мирисао барут. Такође у лето 1912. господин Венизелос³²⁷ је дошао у Београд, срео сам га у „посети“.

Једног дана почетком 1912. године, престолонаследник Александар ме је позвао на јахање у околини Београда. Током овог излета, Њ.К.В. је по други пут покушао да сазна моје

---

327 Елефтериос Венизелос (1864–1936), грчки државник, председник више влада. Био је премијер Грчке и 1910–1915.

мишљење о могућем рату балканских држава против Турске. У одговору сам недвосмислено изјавио да нисам добио никаква упутства од руског Генералштаба о овом или оном утицају на војнополитичку ситуацију. Истовремено, дозволио сам себи само да скренем пажњу Њ.К.В. на своја словенска осећања и на војнополитичко искуство које сам стекао током службе у високим руским штабовима и у руским дипломатским мисијама на Балкану. Указао сам на неспремност Русије за рат и немогућност (што је већ доказано 1908–09. године) да оружаном снагом подржи балканске државе у случају неуспешног исхода рата са Турском или у случају могућих политичких компликација, [насталих] као резултат овог рата. Познато је и да је Балкански рат избио у тренутку када су то савезници прижељкивали.

Тек након победе код Куманова војним аташеима је дозвољено да посете подручје војних операција. Пораз од Турака био је веома непријатно изненађење за мог аустријског колегу, господина капетана Ота Гелинека³²⁸. Пре свега, није знао тачно број српских трупа првог позива. Стога су се његови извештаји и претпоставке испоставили као лажни, што га је довело до тешке фрустрације и лошег расположења. По доласку у Скопље, на заједничкој вечери у хотелу, дошло је до сукоба између њега и српског капетана који нас је пратио. Дискусија је била узаврела; Гелинек је, оштрим речима, тражио да Србија да гаранције да се никада у будућности неће враћати на босанско-херцеговачко питање, односно да се мора једном за свагда свечано одрећи Босне и Херцеговине. Осећај неправде који је усађен словенским народима на Берлинском конгресу 1878, усељивши се у срце сваког правог Словена, показао се неизбрисив. Сходно томе, разумљиво је зашто нисам могао прећутати ове неприкладне и увредљиве захтеве

---

328 Ото Гелинек (1876–1919), аустријски официр. Био је војни аташе у Србији 1910–1914. Током аустријске окупације био је начелник штаба Војно-генералног гувернмана у Србији.

капетана Гелинека и супротставити му словенско гледиште по овом питању.

Сутрадан су војни аташеи отишли да прегледају Кумановско ратиште. Несумњиви трагови ове велике победе, заробљени топови, вагони итд., додатно су појачали узбуђење капетана Гелинека. Признајем да сам помало иронично схватио његове непристојне и злонамерне нападе на народ земље у којој смо гостовали. Пред крај прегледа ратишта поново се догодио немили инцидент. Из очигледних разлога, српски пуковник из Штаба Врховне команде није желео да дозволи Гелинеков шифровани телеграм из Скопља у Беч, односно директно са театра војних операција, под претпоставком да су садржани у овом телеграму подаци драгоцени за турску војску те би били преко истог телеграфа пренети из Беча у Цариград. Чим је Гелинек сазнао да његов телеграм није стигао у Беч, пркосно се вратио из Скопља у Београд да пошаље шифровану поруку у Беч.

Српски пуковник из штаба Врховне команде био је смештен у Скопљу, где је и остао. На позив престолонаследника Александра, ја сам заједно са француским војним аташеом пуковником Фурнијеом отишао у Прилеп, где се, по наређењу Њ.К.В, налазио штаб Врховне команде. Овде смо неколико дана имали прилике да посматрамо борбе код Битоља. Рано ујутру 6. новембра, истовремено са иступеним линијама српске пешадије, ушли смо у освојени град. Ту сам остао десетак дана и, по завршетку операције на македонском ратишту, вратио се преко Солуна у Београд.

Нећу се детаљније задржавати на познатим догађајима после првих успеха савезничких балканских држава: на узбуђењу словенских народа у Аустроугарској, на Прохаскиној афери,³²⁹ на узбуђењу владајућих кругова Двојне монархије, на

---

329 Неоправдане гласине о томе да су српски војници у ослобођеном Призрену 22. октобра/5. новембра 1912. ухватили и устројили аустројског конзула Оскара Прохаску изазвале су бес и револт у Бечу.

затварању границе са Србијом, на свим препрекама и тешкоћама у разграничењу са Албанијом и посебно по питању Скадра. Узбуђење Аустријанаца видело се и у њиховом понашању на граничним рекама – Дунаву и Сави. Њихови монитори и патролни чамци јурили су тамо-амо, а понекад су ноћу њихови рефлектори осветљавали Београд. У то време односи између Србије и Дунавске монархије били су веома напети. Војна претња Аустроугарске непрестано се надвијала над Србијом.

Изостављам и фатални са словенског становишта Балкански рат између бивших савезника, који је почео бугарским нападом на Брегалницу. Током овог рата држао сам се по страни од српске команде у Скопљу. Две године касније, ова тужна за Словене епизода добила је још трагичнији наставак.

Крајем септембра 1913. десио се незабораван догађај у мом животу. На крају лова, који је организован у присуству престолонаследника Александра на државном имању Рога, у долини Мораве, а у коме су поред мене учествовали господин Хартвиг и његова ћерка, и г. М. Спалајковић је био позван, Његово Височанство је потпуно неочекивано дало понуду да наставимо наш излет до Скопља, града цара Душана. Господин Хартвиг и његова ћерка су већ имали друге обавезе и нису могли да прихвате ову понуду, тако да смо само господин Спалајковић и ја кренули на пут за Скопље заједно са престолонаследником.

Неопходно је замислити драматичну историју српског народа у прошлом веку да би се правилно процениле промене које су наступиле после турског слома, и да би се проценила осећања која су захватила престолонаследника Александра и др Спалајковића приликом обиласка места где се одиграо овај историјски заокрет. Иста осећања су обузела и мене, као

Блажа верзија претпостављала је тучу Прохаске и генерала Б. Јанковића због неспретно закачене српске заставе на аустро-угарском конзулату. Испоставило се да све то ипак није имало основа, односно била је то потпуна лаж која је оштетила репутацију Србије и самог Прохаске.

сведока и очевица ових догађаја, и као Руса, који их је најискреније прихватао.

После дводневног боравка у Скопљу, заобилазећи Качаник, краљевским возом смо кренули за Косово Поље, одакле смо наставили пут аутомобилом. Посетили смо чувену цркву Грачаницу, Муратово турбе, реку Ситницу, одајући почаст Косовској бици 1389. године, која је Србе одвела у 500-годишње турско ропство. Сада је Косово освећено, и српски народ је вратио ово подручје независном и слободном животу у оквиру своје националне државе. Полако се, ипак, окреће точак историје ... Овој победи националне идеје и тријумфу њених барјактара имао сам прилику да присуствујем, и то никада нећу заборавити.

Балкански ратови су завршени победоносно за Србију, али је општа ситуација у држави била несигурна. Водећи српски политичари направили су једну велику грешку. Нису се благовремено побринули за попуну материјала утрошеног у рату. Србија није имала своје војне фабрике. Била је принуђена да наручује оружје и пушке у иностранству. Без обзира на разлоге који стоје иза овога – политички, финансијски или неки други – у сваком случају, ове наруџбине нису извршене на време. Не знам на кога је Србија рачунала пре јула 1914. године – на фабрике оружја у западној или средњој Европи. Што се тиче Русије, знам да се ресорно одељење српског војног министарства у септембру 1913. године распитивало код руске државне фабрике оружја у Тули да ли она може да преузме израду око 400.000 пушака Маузер за српску војску. Поменута фабрика, на његову велику жалост, није била спремна за то, пошто је на дужи период била заузета наруџбинама за руску војску, која такође није имала довољан број наоружања. Тек после личне молбе у Санкт Петербургу господина Пашића, у првој половини 1914. године, руско војно министарство је, на штету сопствених интереса, дало упутства да се српској војсци испоручи 120.000 пушака руског типа (до тада српска

војска је била наоружана пушкама Маузер). Почетком августа 1914. (стари календар), односно после првих борби на Дрини и Сави, ове руске пушке са два милиона артиљеријских граната стигле су Дунавом у Србију.

Мислим да скоро никоме није познато да је 8/21. јула 1914. године, два дана пре уручења аустријског ултиматума Србији, надлежно одељење српског министарства рата склопило уговор са фабриком Ерхарт (тачно *Ерхардт – И. М.*) у Немачкој о набавци шрапнела за српску артиљерију. Није ли то доказ потпуно мирољубивог расположења Србије према Немачкој, као и према немачким савезницима?

Током Балканских ратова прикупио сам доста материјала о току војних операција, посебно о биткама 1912. године код Куманова и Скопља. Крајем фебруара 1914. године, заједно са својим колегом из Софије, пуковником генералштаба Романовским, позван сам у Санкт Петербург да представим извештај о Балканским ратовима. У ишчекивању аудијенције код Њ.В. Владара Николаја II, морао сам дуго да останем у Санкт Петербургу, а у Београд сам се вратио тек 30. априла. У исто време у Београд је кренуо и капетан Генералштаба Александар И. Верховски. Пошто је дипломирао са одликовањем као први [у генерацији] на Николајевској академији Генералштаба, добио је дозволу за боравак у иностранству како би прикупио материјал за развој изабране академске теме. Верховски је одабрао тему: „Вођење трупе у Балканском рату 1912–13“. Са тим је и стигао у Београд. Верховски се одликовао стварним способностима, али је у младости био врло склон социјалистичким идејама, које су му пре руско-јапанског рата стварале велике потешкоће у каријери. Међутим, својим храбрим понашањем током тог рата не само да је заслужио да буде одликован са крстом Св. Георгија већ му је и дало подстицај за наставак каријере. Капетана Верховског сам упознао са надлежним лицима српског војног министарства како би

му олакшали приступ прикупљању потребне грађе. Са своје стране, ставио сам му на располагање своје материјале.

Немири изазвани Балканским ратовима до тада се још нису смирили. После албанске инвазије на Пишкопеју³³⁰ и њене одлучне одбране под вођством генерала Дамјана Поповића, почели су неспоразуми на другим местима: око нових граница између Србије и Црне Горе на једној и Албаније на другој страни; при разграничењу између Србије, Грчке и Бугарске итд. Ови немири су настали после демобилизације и захтевали су постепено али стално повећање трупа у тзв. Новим крајевима. Територијално проширење Србије такође је учинило неопходним повећање борбене ефикасности. Већ постојећим дивизијама придодате су две нове – Вардарска и Косовска дивизија. Већ у јесен 1913. године дошло је до несугласица између политичког руководства и Врховне команде како у погледу метода и техника управљања у Новим крајевима, тако и око поделе овлашћења између државних и војних органа. Победило је политичко руководство, а генерал Живојин Мишић, помоћник начелника Генералштаба Врховне команде, разрешен је дужности. Тек када је избио светски рат враћен је на некадашњи положај, на коме је стекао заслужену славу.

Поред ових унутрашњополитичких дешавања, забринутост су изазвали и спољнополитички догађаји: именовање принца Вида³³¹ за владара новоформиране краљевине Албаније, састанци кајзера Вилхелма са аустроугарским престолонаследником у Мирмару и Конопишту³³². У Конопишту

---

330 Српска војска је заузела град Пишкопеју на истоку садашње Албаније почетком децембра 1912, Албанци су га преузели 20. септембра 1913.

331 Вилхелм од Вида (1876–1945), немачки племић, кнез Албаније 1914. Никада није реално ступио на власт и формално је био на челу државе све до њеног проглашења за републику.

332 Сусрети у априлу 1914. у дворцу Мирмар на Јадранској обали и у јуну 1914. у дворцу Конопиште у Бохемији тумачени су у пропаганди Антанте као припрема за рат и поделу света. Немачка историографија

је Кајзера пратио и Велики адмирал фон Тирпиц³³³, што је посебно занимало енглеску јавност. Оправдано или не, српски народ је ове сусрете доживљавао другачије него како нам их описује покојни државни секретар фон Јагов³³⁴, тврдећи да је Кајзер Вилхелм желео да посети Конопиште само да би се дивио расцветалим ружама³³⁵. Српски народ је веровао да су на овим сусретима донете важне војне одлуке по питању мира у блиској будућности. У сваком случају, ови догађаји су терали једног војног аташеа у Београду да буде будан и да буде опрезан у својим оценама.

Пошто су ми после три године непрекидног рада снаге донекле ослабиле, крајем маја 1914. (по старом календару), по савету лекара, затражио сам двомесечни одмор у Швајцарској, где је мој најстарији син, тада 15-годишњак, требало је да ме прати. Предузео сам све мере да за време мог одсуства службена активност не буде прекинута. Замолио сам капетана Верховског да помно прати ситуацију, да стално одржава директну везу са дипломатском мисијом и да ме, у случају нужде, телеграфски позове у Београд. Саопштио сам господину Верховском тачан распоред мог боравка у одговарајућим местима у Швајцарској. Обавестио сам руски Генералштаб о предузетим мерама, као и господина Хартвига, који није имао примедби на моје одсуство. Капетан Верховски се уселио у мој прилично простран стан. 6/19. јуна сам са супругом и сином отишао преко Беча за Швајцарску. Мој најмлађи, тада

тврдила је да се радило о распаду Тројног савеза и проблемима са Италијом у Албанији.

333 Алфред Петер Фридрих фон Тирпиц (1849–1930), немачки адмирал, државни секретар Царског поморског министарства 1897–1916. године.

334 Готлиб фон Јагов (1863–1935), немачки дипломата, државни секретар немачког министарства иностраних послова 1913–1916. године.

335 „Дивљење ружама“ било је наведено као битан део посете коју је Франц Фердинанд приредио на свом имању Конопиште за Вилхелма. Ово не-сувисло објашњење разлога састанка изазвало је исмејавање у јавности Антанте.

шестогодишњи син, остао је са својом гувернантом, Немицом из Риге, још неко време у Београду. Требало је да нам се придруже у близини Ријеке (Фиуме), пошто смо другу половину мог одмора желели да проведемо на мору.

Захваљујући својој урођеној прецизности, водио сам дневник свог путовања. Током свог одмора у њега сам унео не само места која сам посетио, хотеле, па чак и бројеве соба у којима смо боравили, већ и своје дневне трошкове. Овај дневник почиње 6/19. јуна и завршава се 17/30. јула, на дан када сам стигао у Ниш, где се српска влада склонила након прекида дипломатских односа са Аустроугарском. Из овог дневника се види да смо током мог одмора моја породица и ја боравили у следећим местима: Цирих, Вицлау, Интерлакен, Монтре, Горнерграт, поново Интерлакен, Лаутербрун, Мејринген, Андермат. Затим смо преко Милана, где се нисам задржао, кренули ка Венецији. Након краћег боравка тамо, наставили смо путовање за Фиуме (Ријеке), а касније смо се зауставили у Ловрану. Тамо смо се сместили у вили Бушбека. У Ловран сам стигао 7/20. јула. Период између 6/19. јуна и 15/28. јуна за мене је био прави одмор. Вест о покушају атентата у Сарајеву дошла је као гром из ведра неба и изазвала многе црне слутње о будућности. Да ли је било потребе да тријумфални победник, на дан народне туге Срба, на дан сећања на Косовски бој, свечано уђе у престоницу пограничне покрајине чије је становништво било огорчено после анексије? Да ли се ово може схватити као нешто друго осим провокација? Да ли је аустроугарска власт била довољно свесна стања духа словенског народа?

Овај догађај, покушај атентата у Сарајеву, ставио је тачку на мој одмор. Три пута дневно сам тражио новинске извештаје, махнито пратећи развој догађаја. Чекао сам телеграм из Београда, чекао сам позив од Верховског, али узалуд. Вести из Беча су указивале да и тамо сматрају нереалним да Србију сматрају одговорном за овај злочин, који је починио један фанатик, и то рођени Босанац. Аустроугарски министар војни и начел-

ник Генералштаба отишли су на одмор. Без радости, наставио сам пут по предвиђеном програму, мало обраћајући пажњу на лепоту чувених кутака Швајцарске. Стално су ме мучиле стрепње и страшне слутње великих догађаја. 29. јуна/12. јула посетили смо Штаубах и вратили се у Интерлакен да видимо Вилијама Тела у летњем позоришту. Почела је киша и цела шетња је деловала уништено. На улазу у позориште неочекивано смо срели господина Угрона, бившег аустроугарског изасланика у Београду. „Ох! Господине пуковниче, каква вам се несрећа догодила“, биле су прве речи саучешћа које је изговорио господин Угрон. „Шта се заправо догодило?“, упитао сам, мислећи да се у Русији догодило нешто страшно. Али господин Угрон ми је пренео вест о изненадној смрти господина Хартвига, који је изненада преминуо у аустроугарској амбасади приликом посете барону Гислу. Господин Угрон се плашио нежељених коментара руске и српске јавности о овом догађају. И заиста, врло брзо се у народу појавила легенда да је господин Хартвиг отрован кафом или цигарама. И данас је неупућеном свету тешко доказати да је господин Хартвиг умро природном смрћу, што је била природна последица његовог начина живота и његовог здравственог стања. Господин Хартвиг је своје информативне и уверљиве извештаје руском Министарству иностраних дела писао између 1 и 5 сати ујутру, када га нико није узнемиравао и када је могао да концентрише мисли. Спавао је од 5 до 9 ујутру и од 14 до 16 часова. Остало време би посветио посетама, пријемима, картању брица и музици, за шта је имао посебан таленат. Међутим, одлучујући фактор је био то што је господин Хартвиг по цео дан пушио цигаре и пио јак чај. Осим тога, био је гурман, али не и такав „bonne fourchette“³³⁶, како кажу Французи, какав је био његов редовни партнер у брицу, српски министар иностраних послова М. Миловановић. Г. Хартвиг је патио од срчаних болести и

---

336 Љубитељ хране и преједања (фр.)

гојазности. Сваке године је проводио два месеца, јул и август, у Бад Наухајму и враћао се изгубивши 10 кг. Крајем јуна 1914. године здравље му се поново погоршало. Једва је ходао, остајао је без даха, руке и ноге су му се тресле. Сасвим је разумљиво зашто је умро непосредно пре одласка у Наухајм, јер је и његову болест пратила стрепња због озбиљних догађаја. Његово срце није могло ово да поднесе.

Добивши ову тужну вест од господина Угрона, одмах сам пожурио у пошту. У одељењу „poste restante“ добио сам писмо које ми је покојни господин Хартвиг написао два дана пре своје смрти. Можете разумети осећања која је ово писмо изазвало у мени. Господин Хартвиг ме је обавестио да у Београду нема знакова узбуне, да је господин Пашић отишао у српску покрајину пред предстојеће изборе, да је госпођа Хартвиг била у посети свом сину, конзулу у Варни, и да се први секретар дипломатске мисије, господин В. Штрандман, вратио са одмора, а сада је секретар-преводацац господин Ј. Мамулов³³⁷ узео одсуство. Он сам за сада остаје у Београду да би присуствовао прослави у част краљевог рођендана 29. јуна/12. јула, а затим одлази у Наухајм 2/15. или 3/16. јула. Писмо се завршавало фразом: „Могу мирне савести да уживам у заслуженом одмору“.

Писмо господина Хартвига донекле је смирило моју болесну савест, која ми је замерала што нисам био на свом положају. Осим тога, сталне претње којима је Аустроугарска обасипала Србију током Балканских ратова учиниле су ми живце нешто дебљима, и они нису реаговали тако оштро као раније на свако избијање напетости.

Наш боравак у Швајцарској се ближио крају јер смо одлучили да другу половину мог одмора проведемо у близини Фиумеа. 2/15. јула кренули смо железницом из Андерматта преко Милана до Венеције. Тамо смо провели два дана и

---

337 У оригиналу грешком стоји Г., што је вероватно настало преписивањем његовог почетног иницијала Ј.

стигли у Фиуме 7/20. јула. Прегледавши Црквеницу, Опатију и Ловран, одабрали смо Ловран и 7/20. јула се настанили у локалном пансиону у вили Бушбека. Тог дана је наш шестогодишњи син, у пратњи своје гувернанте, напустио Београд да нам се придружи, и стигао у Ловран 9/22. јула. Гувернанта ми је предала писмо од капетана А. Верховског.

Ово писмо од 7/20. јула, односно када су преостала три дана до уручења аустријског ултиматума, било је, као и писмо господина Хартвига, врло умирујуће. Посебно је вредна пажње била порука да је српски министар војни дозволио једном броју официра да отпутују на одсуство у иностранство. Ово је било дозвољавано само када није било забринутости за било какве компликације. Познато је да је неочекивани ултиматум Аустроугарске и њена брза објава рата затекла начелника српског генералштаба генерала Радомира Путника, као и инспектора пешадије генерала М. Мариновића³³⁸ и још неколико официра у Аустрији. У Мађарској, сви су, осим генерала Путника, интернирани и приморани да проведу четири године у затвору. Верујем да ово доказује да савест водећих српских кругова није била ничим оптерећена, јер су полазили од тога да рата не може бити.

Примио сам писмо од Верховског 9/22. јула, а већ следећег дана је Београду уручен аустријски ултиматум. Узалуд сам контактирао телеграфске станице у Ловрану, Опатији и Ријеци у ишчекивању вести од Верховског. Касније сам сазнао да ми је послао три телеграма, али их нисам добио. Једнако неуспешна је била и посета руском конзулу у Ријеци, господину Е. Гилки³³⁹, од кога сам желео да добијем разјашњење ситуације.

---

338 Милутин Мариновић (1861–1944), српски генерал, био је министар одбране Краљевине Србије (1909–1910), инспектор пешадије од августа 1913. до јуна 1914.

339 У зборнику објављеном 1914. као генерални конзул Русије у Ријеци потписан је Савиати. (Переговоры от 10 до 24 июля 1914 г., предшествовавшие войне, Сборник документов, С.-Петербург, 1914). С друге

Рано ујутро 13/26. јула објављена је мобилизација у Ловрану. Ово је био јасан одговор на сва питања и недоумице. Оставио сам свој велики пртљаг у хотелу Ројал у Фиумеу и пожурио на станицу са својом породицом. Била је велика гужва. Сви посетиоци приморског одмаралишта враћали су се кућама или на своје мобилизационе пунктове. Само захваљујући љубазности једног Словена, који је радио као шеф станице, успели смо да се укрцамо у специјални воз. У 9 сати увече смо кренули. Пошто су сва места била заузета, морали смо да се задовољимо ходником вагона, који је такође био крцат. Око 3 сата ујутро 14/27. јула стигли смо у Аграм (Загреб). Пре доласка београдског воза, радо смо задремали на дрвеним клупама чекаонице да се одморимо после непреспаване ноћи. Путнички воз за Београд стигао је у 9 сати, са два сата закашњења. Успели смо да набавимо карте само за Земун. Воз је био препун, а путници су били у великом узбуђењу. Домољубни скупови одржавани су на свим станицама, али је највеће узбуђење владало у Сиску. Пословни људи који су путовали са нама у возу страствено су расправљали о неподношљивој ситуацији у земљи и видели рат као једини излаз. Воз је све више каснио и стигао је у Славонски Брод са 4½ сата закашњења. По савету кондуктера, прешли смо у Броду у брзи воз, који нас је овде сустигао. Док сам ишао пероном између два војна воза, од којих је један превозио босанске Србе од севера ка истоку, а други Хрвате у Босну, био сам сведок различитих свађа између војника.

У Митровици је воз добио оружану пратњу: у сваки вагон су била додељена два војника са причвршћеним бајонетима. После поноћи, од 14/27. јула до 15/28. јула, стигли смо у Земун. Показао сам полицајцу свој дипломатски пасош, а он је понудио да мене и моју породицу отпрати до хотела на ноћење. Овом приликом ме је обавестио да је 14/27. јула румунски брод

стране, у немачкој публикацији као чиновник потписан је Е. Гилка, чије име нисмо идентификовали.

„Elsa“ обавио неколико путовања између Земунa и Београда да би допремио Србе из Земунa у Београд, а Аустријанце и Немце из Београда у Земун. Ова размена ће се највероватније наставити следећег дана. Испред улаза у Гранд-хотел стајала су два војника са причвршћеним бајонетима, а у ходницима, на вратима свих соба, виделе су се само официрске чизме.

Ујутро 15/28. јула отишао сам у полицијски биро. Овде сам сазнао да је пароброд „Elsa“ испловио и да је прелаз затворен. За време ручка штаб XIII армијског корпуса генерала Ремена понудио ми је пропусницу са којом могу пешице да пређем железнички мост који води ка Београду. Због високог водостаја до моста је, међутим, било немогуће доћи аутомобилом. Требало је ићи неколико километара дуж рушевина између шина и, уз то, носити ручни пртљаг. Одбио сам ову понуду и, указујући на опасност од „неспоразума“, саопштио да немам жељу да се шетам са породицом између истурених положаја аустријских и српских редова.

У 1 сат и 15 минута у Земун је моторним чамцем стигао гроф Шпе, новоименовани немачки генерални конзул у Београду, брат адмирала³⁴⁰ погинулог у бици код Фокландских острва. Након што сам се представио, објаснио сам му свој проблем. Гроф Шпе је, наравно, веома желео да Немце и Аустријанце извуче из Београда, и инсистирао је да мађарски пароброд „Miklós Zrínyi“ буде припремљен за овај задатак. У 2 сата после подне сазнало се да је Беч телеграфски послао објаву рата Нишу. Тиме је нестала свака могућност преласка у Београд. Било ми је веома драго што под таквим околностима нисам одлучио да прошетам преко моста. У овим сатима око 150 Срба на Земунском кеју чекало је превоз у родни крај. Видевши да гроф Шпе намерава да се врати у Београд својим

---

340 Максимилијан фон Шпе (1861–1914) немачки вицеадмирал. У борби код Фокландских (Малвинских) острва уз њега је погинуло више од 2.200 немачких marinaца. Заједно са командантом погинула су и његова два сина, Ото и Хајнрих.

моторним чамцем, замолио сам га да превезе мене и моју породицу. Он је пристао. То није изненађујуће, јер Русија и Немачка још нису биле у рату. Моторни чамац се усидрио код аустријског патролног чамца „Д“. Његова посада је са радозналошћу посматрала како се укрцавамо на конзуларни чамац под немачком заставом. Убрзо је чамац испловио са Земунског кеја и кренуо ка Београду. Гроф Шпе и ја смо разменили мишљења о сукобу који је избио, сваки је износио гледиште своје нације. У исто време, гроф Шпе је изразио мишљење да се српска престоница неће бранити и да ће остати отворена за аустријске трупе. Ове речи су ме обесхрабриле, јер нисам био упознат са српским одбрамбеним планом и нисам био обавештен о одбрани Београда. Али порука грофа Шпеа, која је очигледно дошла из аустријских извора, показала се тачном. Да би избегле бомбардовање и уништавање престонице, српске војне власти су одлучиле да не бране Београд, прогласивши га отвореним градом. Међутим, десило се другачије: Срби су дигли у ваздух железнички мост између Београда и Земуна, а сви покушаји Аустријанаца да пређу били су одбијени. Тако су биле узалудне наде Аустријанаца и вера њихових савезника да ће Београд пасти већ првог дана рата. То је било од великог значаја за ток рата.

Моторни чамац генералног конзула, на коме смо били смештени, пристао је на београдску обалу Саве код железничке станице у 3 сата после подне. Моја породица и пртљаг отишли су кући у кочији, а ја сам отишао право у Министарство војске. Затекао сам га празним јер су Влада, министарства, институције и дипломатски кор напустили Београд и преселили се у Ниш. Београд је изгледао полупразан и мртав. Тек што сам се вратио у свој стан, наш отправник послова, господин В. Штрандман, јавио се телефоном. Пре одласка на одмор, оставио сам код отправника послова касету у којој су биле шифре, новац и кључеви од сефа, који је садржао поверљиву преписку. Сеф сам оставио у свом стану под надзором капетана

Верховског и свог војника-момка, војника гардијског пука. После уручења аустријског ултиматума Београду, Верховски ми је послао три телеграма у Ловран (које, као што је већ речено, нисам добио), пребацио сеф у руско дипломатско представништво и вратио се у Русију. Особље руске дипломатске мисије преселило се у Ниш, поневши са собом моју касету у којој су се налазили кључеви сефа. О свему томе ми је из Ниша причао господин Штрандман и додао да је Аустроугарска објавила рат Србији.

Ставивши униформу, отишао сам у руско дипломатско представништво, где сам, уз помоћ бравара, отворио сеф, извадио потребна документа, спаковао их у кофер, а све остале папире запалио у камину. У међувремену, породица је припремила све за мој одлазак у главни стан у Нишу, а у 7 сати сам већ био на станици. Из непознатих разлога, воз је кренуо тек у 23 сата. Једва смо се одвезли око 30 км од Београда када смо зачули јаку експлозију: Срби су дигли у ваздух железнички мост између Београда и Земуна. У 1 сат после поноћи 17/30. јула стигао сам у Ниш, где сам се придружио особљу дипломатског представништва. Руско дипломатско представништво је добило велику зграду, такозвану палату краљице Наталије. Неколико дана касније отишао сам у Крагујевац, где се сместила Врховна команда.

Због наглог одласка из Београда био сам принуђен да препустим породицу на милост судбине. Са мојом породицом у то време биле су још две даме руског порекла: жене високих српских официра са децом. У тешкој ситуацији, моја жена у почетку није хтела да се одвоји од ових дама. Заједно су преживеле прво бомбардовање Београда, када је срушена железничка станица, након чега је онемогућен редован железнички саобраћај из Београда. Два дана касније, моја породица, уз немогућност да понесе ишта од својих личних ствари, отишла је из Београда кочијом покојног господина Хартвига. Стан са свим својим намештајем препуштен је на милост судбине. Моја

породица је путовала кочијом до Рипња, а одатле возом до Ниша. Врло брзо се вратила у Русију преко Бугарске и Румуније. Поново сам могао да видим своју породицу тек у пролеће 1918. године у Паризу. Отаџбину је [породица] напустила јер је она тада пала под власт бољшевика.

Обраћам се ванпартијском свету³⁴¹ са питањем да ли је све наведено у складу са легендом да је Русија имала намеру да изазове рат – а посебно сам ја добио улогу њеног подстрекача и улогу у припреми покушаја атентата у Сарајеву. У овој легенди сам повезан са пуковником Драгутином Димитријевићем, званим „Апис“, вођом Црне руке. Подсетимо се да је до 1914. године Црна рука била у сталној опозицији према власти, понекад супротстављајући се и династији, а да се акција Црне руке за Аписа и његове присталице завршила трагично у Солуну.

Ванпартијском свету треба да буде јасно да би под таквим околностима било некоректно да ја, као руски војни представник, одржавам друге односе осим службених са Д. Димитријевићем-Аписом. На ово последње сам био принуђен због свог положаја, пошто сам од Д. Димитријевића, који је био на месту начелника обавештајног бироа у српском генералштабу, добијао потребне податке. Са господином Димитријевићем сам се састајао искључиво у његовој канцеларији у Великом генералштабу. Између осталог, не смемо заборавити да су Русија и Србија у овом делу Европе имале истог потенцијалног непријатеља.

Имена и радње људи који су учествовали у покушају атентата у Сарајеву постали су ми познати тек касније из штампе и литературе.

Још једном питам ванпартијски свет, какву је корист за Русију могла донети смрт надвојводе Франца Фердинанда

---

341 Вероватно је аутор мислио на оне који су непристрасни, који нису склони унапред утврђеном ставу у зависности од стране којој припадају.

и његово уклањање са престола? Одговарам: ниједну! И ако је његова смрт била повод или изговор за светски рат – рат који Русија није желела, неспремна за одбрамбени, а камоли офанзивни рат – онда могу само да кажем да је убиство Франца Фердинанда значило велику несрећу за Русију, од чијих кобних последица она пати и дан данас.

V. A. Artamonov, *Erinnerungen an meine
Militärattachézeit in Belgrad //
Berliner Monatshefte zeitschrift für neueste geschichte.
Berlin, 1938 (16). Juli–August. s. 583–602*

Превод са немачког: А. Тимофејев

**Руски дипломатски представници у Београду у личним
белешкама и успоменама на прелому 19/20. века**

Приредили: Алексеј Тимофејев и Јелена Миронова

Штампа:

МИА принт, Београд

Тираж:

300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.7/.87(497.11:470)''19/20''(093.3)

323(497.11:470)''19/20''(093.3)

**РУСКИ дипломатски представници у Београду у личним
белешкама и успоменама на прелому 19-20. века / приредили
Алексеј Тимофејев и Јелена Миронова. - Београд : Архив Српске
православне цркве : Центар за руске и источноевропске студије
„Мирослав Јовановић“ Филозофског факултета Универзитета у
Београду : Руски научни институт, 2024 (Београд : Миа принт). -
218 стр. ; 21 cm**

Тираж 300. - Стр. 9-30: Руске дипломате у Краљевини
Србији / Алексеј Тимофејев, Јелена Миронова. - Напомене и
библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-81328-22-4 (ПНИ)

а) Дипломатски односи -- Србија -- Русија -- 19в-20в -- У
успоменама б) Србија -- Друштвене прилике -- 19в-20в -- У
успоменама

COBISS.SR-ID 156023305